

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Marko Hočevar

Kapitalistična država in kriza liberalne demokracije

Doktorska disertacija

Ljubljana, 2020

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Marko Hočevar

Mentor: prof. dr. Žiga Vodovnik

Somentor: doc. dr. Blaž Vrečko Ilc

Kapitalistična država in kriza liberalne demokracije

Doktorska disertacija

Ljubljana, 2020

Ocenjevalci:

prof. dr. Igor Lukšič

prof. dr. Tihomir Cipek

prof. ddr. Rudi Rizman

Zahvala

Zahvaljujem se mentorju, prof. dr. Žigi Vodovniku, in somentorju, doc. dr. Blažu Vrečku Ilcu, za vse nasvete, komentarje in pomoč pri pisanju disertacije. Zahvala gre tudi članom komisije, prof. dr. Igorju Lukšiču, prof. ddr. Rudiju Rizmanu in prof. dr. Tihomiru Cipku, za vse konstruktivne pripombe in nasvete pri zaključevanju disertacije.

Kolegoma Klemnu in Marku se zahvaljujem za številne razprave in produktivne diskusije. Matevžu se zahvaljujem za pomoč pri zbiranju statističnih podatkov in produktivne razprave.

Velika hvala gre staršema in sestri za vso podporo in pomoč v življenju. Zahvaljujem se vsem prijateljem za potrpežljivost in spodbude.

Za zadnje leto in pol gre največja zahvala Marini – za vse!

Povzetek

Kapitalistična država in kriza liberalne demokracije

Doktorska disertacija analizira transformacijo kapitalistične države in krizo liberalne demokracije v obdobju stabilizacije neoliberalne hegemonije in koncentracije kapitala v kontekstu krize 2008. Disertacija izhaja iz predpostavke, da neoliberalizem in neoliberalna hegemonija oblikujeta specifične strukturne in kulturne razmere, ki spreminjajo delovanje kapitalističnih držav, kar prispeva h koncentraciji kapitala v centralnih kapitalističnih državah in kar ima za posledico tudi transformacijo in posledično krizo liberalne demokracije. Izhajajoč iz konceptov, kot so konkurenčna država, država dolga in konsolidirajoča se država ter upoštevajoč Foucaultov pomemben doprinos k razumevanju neoliberalizma skozi prizmo podjetništva, avtor vpelje koncept neoliberalne kapitalistične podjetniške države kot specifične emanacije neoliberalne kapitalistične države. Podjetniška država temelji na podjetizaciji delovanja državnih aparatov, predvsem prek vpeljevanja novega javnega menedžmenta, in na podjetizaciji javnih politik in ukrepov, kar je najbolj razvidno na področju socialne države, kjer socialno državo nadomeščajo aktivne politike zaposlovanja in socialno podjetništvo. Neoliberalna kapitalistična država v bistvu postaja orodje za zagotavljanje akumulacije kapitala. Teoretska konceptualizacija je konkretizirana na primeru Slovenije, v kateri avtor razloži konkretne pogoje, ki so vplivali na preoblikovanje slovenske kapitalistične države po vstopu v EU leta 2004, ključni prelom pa je moč zaznati v obdobju po krizi 2008, ko se v Sloveniji najprej oblikuje država dolga, ki se kmalu začne spreminjati v konsolidirajočo se državo in podjetniško državo. Avtor v tem okviru obravnava tudi padec volilne udeležbe v Sloveniji v zadnjem desetletju ter izginjanje subjekta liberalne demokracije – razredno razdeljenega ljudstva –, ki ga nadomeščajo deležniki, ki oblikujejo podjetniško ljudstvo. Izhajajoč iz analize avtor identificira tri politična protislovja, ki so značilna za neoliberalno kapitalistično državo.

Ključne besede: kapitalistična država, liberalna demokracija, neoliberalizem, kriza, podjetniška država.

Abstract

The capitalist state and the crisis of liberal democracy

The doctoral dissertation focuses on the transformation of the capitalist state and the crisis of liberal democracy during the period of stabilization of neoliberal hegemony and concentration of capital in the context of the 2008 crisis. The dissertation proceeds from the assumption that neoliberalism and neoliberal hegemony shape specific structural and cultural conditions that change the functioning of capitalist state, which contributes to the concentration of capital in the core capitalist states which has been resulting in the transformation and subsequent crisis of liberal democracy. Drawing on concepts such as the competition state, debt and a consolidation state, and considering Foucault's significant contribution to understanding neoliberalism through the prism of entrepreneurship, the author introduces the concept of a neoliberal capitalist entrepreneurial state as specific emanation of the neoliberal capitalist state. The entrepreneurial state is based on the entrepreneurialization of the functioning of state apparatus, especially through the introduction of new public management, as well as the entrepreneurialization of public policies and measures, which is most evident in the area of the welfare state, where the welfare state has been replaced by active employment policies and social entrepreneurship. Thus the neoliberal capitalist state is essentially becoming a tool for ensuring capital accumulation. The theoretical conceptualisation is concretised through the case study of Slovenia, in which the author explains the concrete conditions that influenced the transformation of the Slovenian capitalist state after joining the EU in 2004, while the key breakpoint can be observed in the period after the 2008 crisis. In this period we witnessed, first, the rise of the Slovenian debt state, which was soon replaced by the rise of the consolidation and entrepreneurial state. In this context, the author also addresses the decline in voter turnout in Slovenia over the last decade and the disappearance of the subject of liberal democracy - a class-divided people - which is being replaced by stakeholders shaping the entrepreneurial people. Based on the analysis, the author identifies three political contradictions that are characteristic of the neoliberal capitalist state.

Key words: capitalist state, liberal democracy, neoliberalism, crisis, entrepreneurial state.

KAZALO VSEBINE

1	UVOD	11
1.1	Raziskovalna vprašanja, cilji in struktura raziskave.....	16
2	METODOLOŠKI IN TEORETSKI TEMELJI RAZISKAVE	19
2.1	Metateoretska izhodišča in metodologija	19
2.2	Država in kapitalizem	26
2.3	Liberalna demokracija in kapitalizem	42
2.4	Neoliberalizem in neoliberalna hegemonija	61
	EKSKURZ I: DRŽAVA, KAPITALIZEM IN DEMOKRACIJA	76
3	KAPITALISTIČNA DRŽAVA V ČASU NEOLIBERALNE HEGEMONIJE	85
3.1	Keynesianska država blaginje	85
3.2	Konkurenčna država	87
3.3	Država dolga in konsolidirajoča se država.....	95
3.4	Podjetniška država	99
4	NEOLIBERALNA KAPITALISTIČNA DRŽAVA IN KRIZA LIBERALNE DEMOKRACIJE	111
5	TRANSFORMACIJA SLOVENSKE DRŽAVE V NEOLIBERALIZMU	121
5.1	Tranzicija, slovenska »posebna« pot in stabilizacija neoliberalne hegemonije.....	121
5.2	Izgradnja konkurenčne in konsolidirajoče se države v Sloveniji.....	133
5.3	Procesi podjetizacije slovenske kapitalistične države	141
5.3.1	Podjetizacija javne uprave v Sloveniji	142
5.3.2	Transformacija socialne države: aktivne politike zaposlovanja in človeški kapital	146
5.3.3	Socialno podjetništvo – nadomestek za socialno državo?.....	150
5.4	Slovenska kapitalistična država, akumulacija prek razlaščenja in represija..	153
6	NEOLIBERALNA KAPITALISTIČNA DRŽAVA IN KRIZA LIBERALNE DEMOKRACIJE V SLOVENIJI	162

6.1	Volitve, volilna udeležba in zaupanje v demokracijo	162
6.2	Družbenoekonomske spremembe in vzpon nepolitične demokracije	166
6.3	Suverenost in subjekt demokracije: izrivanje ljudstva iz politike	173
7	SLOVENSKA NEOLIBERALNA KAPITALISTIČNA DRŽAVA, KONCENTRACIJA KAPITALA IN KAPITALISTIČNI SVETOVNI SISTEM	179
8	POLITIČNA PROTISLOVJA KAPITALISTIČNE FORMACIJE V ČASU NEOLIBERALNE HEGEMONIJE	185
	EKSKURZ II: POPULIZEM, DEMOKRACIJA, KAPITALIZEM	191
9	ZAKLJUČEK.....	199
	9.1 Ključne ugotovitve raziskave	200
	9.2 Sklepne misli.....	205
10	VIRI.....	211
	IMENSKO KAZALO	251
	STVARNO KAZALO	253

KAZALO TABEL IN SLIK

Tabela 5.1: Primanjkljaj, javni dolg in BDP v Sloveniji.....	136
Tabela 5.2: Javni dolg kot delež BDP-ja, EU-28	137
Tabela 5.3: Število socialnih podjetij v Sloveniji, letno.....	152
Tabela 6.1: Volilna udeležba v 2. krogu predsedniških volitev v Sloveniji.....	163
Tabela 6.2: Volilna udeležba na državnozborskih volitvah v Sloveniji.....	164
Tabela 6.3: Politična izbira med strankami in ocena delovanja demokracije	164
Tabela 6.4: Zadovoljstvo z delovanjem demokracije v Sloveniji	164
Tabela 6.5: (Ne)zaupanje v politične stranke	165
Tabela 6.6: Stopnja tveganja revščine	167
Tabela 6.7: Izdatki države za socialno zaščito	167
Tabela 6.8 Izdatki države za zdravstvo	167
Tabela 6.9: Neenakost glede na dohodek	167
Tabela 6.10: Čisti neto dobiček gospodarskih družbe.....	168
Slika 6.11: Naraščanje števila prekarnih oblik zaposlitve skozi čas	169
Tabela 6.12: Delovno aktivno prebivalstvo; trend naraščanja samostojnih podjetnikov.....	170

Seznam uporabljenih kratic in simbolov

DLGV	Državljska lista Gregorja Viranta	
DUTB	Družba za upravljanje terjatev bank	
ECB	Evropska centralna banka	
EMU	<i>The Economic and Monetary Union</i>	Ekonomska in monetarna unija
ERM II	<i>The European Exchange Rate Mechanism</i>	Evropski mehanizem menjalnih tečajev
EU	Evropska unija	
KPK	Komisija za preprečevanje korupcije	
MDS	Mednarodni denarni sklad	
MGRT	Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo	
NJM	Novi javni menedžment	
NVO	Nevladne organizacije	
PS	Pozitivna Slovenija	
SB	Svetovna banka	
SD	Socialni demokrati	
SDH	Slovenski državni holding	
SDS	Slovenska demokratska stranka	
SFRJ	Socialistična federativna republika Jugoslavija	
SRS	Strategija razvoja Slovenije	
ZUJF	Zakon o uravnoteženju javnih financ	

1 UVOD

Preučevanje države v razredni družbi je ključnega pomena, saj se, kot je zapisal Perry Anderson, vsak konflikt med razredi vedno »lahko razreši le na *politični* ravni družbe – ne pa morda na ekonomski ali kulturni. Drugače povedano, vse dokler obstajajo razredi, sta razpad ali vznik držav tista, ki bistveno vplivata na premestitve v produkcijskih razmerjih« (Anderson, 1992, str. 11). Dokler obstaja razredna družba, utemeljena na kapitalističnih razrednih odnosih izkoriščanja, je potrebno preučevati kapitalistično državo kot točko zgostitve razrednih odnosov moči, saj je kapitalistična država točka »materialne kondenzacije teh odnosov med razredi in razrednimi frakcijami /.../« (Poulantzas, 2014, str. 129), ki vpliva na kapitalistični produkcijski način in v specifični emanaciji kapitalistične države – liberalnodemokratski državi – oblikuje okvir za utrjevanje, poglobljanje ali krizo liberalnodemokratskih praks.

Temelj pričujoče raziskave tvorita marksistična teorija in metodologija, v ospredju pa so ključni politološki koncepti: država, demokracija, moč in razred. Izhodišče raziskave predstavljajo protislovja kapitalistične države in družbe v luči stabilizacije neoliberalizma po krizi 2008 in procesi koncentracije kapitala in bogastva v rokah peščice ljudi v centralnih državah kapitalističnega svetovnega sistema (Piketty, 2015; Roberts, 2017), ki jih spremlja centralizacija in koncentracija kapitala na globalni ravni, pri čemer se kapital koncentrira v centralnih kapitalističnih državah, polperiferne in periferne kapitalistične države pa imajo servilno vlogo do tujega kapitala (Wallerstein, 2006; Hirsch, 2014; Aglietta, 2015). Gre za koncentracijo kapitala na globalni ravni, ki sovpada s koncentracijo politične moči v rokah kapitalističnega razreda, ki odloča o usodi celotnih nacij in (pol)perifernih kapitalističnih držav (Jessop, 2016, str. 209). Ti politični in ekonomski procesi so zaznamovani s krizo liberalne demokracije ter tudi, če ne že z izginjanjem, vsaj s krizo in spreminjanjem kapitalistične države.

Trende koncentracije kapitala na globalni ravni in specifične kontekste spreminjanja kapitalistične države ter krizo liberalne demokracije lahko ustrezno razumemo in razložimo le v kontekstu padca berlinskega zidu in poraza Sovjetske zveze v hladni vojni ter realsocializma v Evropi, čemur je sledilo obdobje razglašanja »konca zgodovine« (Fukuyama, 1992) in tretjega vala demokratizacije (Huntington, 1993). V tem obdobju se je nekoliko paradoksalno zdelo, da je demokracija dejansko postala »*the only game in town*« (Linz in Stepan, 1996), hkrati pa je bilo eksplicitno predpostavljeno, po ideološki zmagi liberalizma in kapitalizma, da je

demokracija mogoča le v liberalnih in kapitalističnih družbah, kar je tudi pomenilo izenačitev liberalne demokracije z demokracijo nasploh (glej: Fukuyama, 1992; Huntington, 1993).

V tem kontekstu zmage liberalizma, liberalne demokracije in kapitalističnega produkcijskega načina, v dobi racionalnega in podjetnega posameznika, so se zgodile spremembe v delovanju države, politike (*politics*), vsebine državnih ukrepov in javnih politik (*policy*) in v sami formi države in delovanju državnih institucij (*polity*). Do teh sprememb je prišlo predvsem zaradi spremenjenih (političnih) razmerij moči med razredi. Prišlo je do zatona moči delavskega razreda in do krepitve moči kapitala ter do sprememb v sferi produkcije, kar zahteva, da kapitalistična država drugače regulira kapitalistično družbo in na drugačen način ustvarja pogoje za reprodukcijo kapitalistične akumulacije¹ (Harvey, 2012; Streeck, 2015a; 2016; 2017a). V tem okviru je posledično prišlo do spremembe političnih, ekonomskih in družbenih razmer, ki jih kapitalistična država oblikuje za ustrezno delovanje liberalne demokracije, kar je pripeljalo k percipirani krizi liberalne demokracije v zgodovinsko specifični kapitalistični družbeni formaciji v času neoliberalne hegemonije².

Znanstvena literatura je na prelomu tisočletja nekoherentna glede odgovorov na vprašanje, kaj se dogaja s kapitalistično državo in liberalno demokracijo v času neoliberalne hegemonije. Pod pritiski zgoraj omenjenih procesov, predvsem pa izhajajoč iz nekritičnega razumevanja procesov globalizacije ter neoliberalne teorije in prakse, so avtorji diametralno nasprotujočih si teoretskih izhodišč pisali o (počasnem) izginjanju, zatonu nacionalne kapitalistične države in pa o transformaciji le-te³. Različni neoliberalni guruji so pisali o zatonu nacionalne države že pred dobrima dvema desetletjema (Cable, 1995; Ohmae, 1995; Guehenno, 2000). Država v kontekstu konca zgodovine in širjenja trga naj ne bi več bila potrebna in zaželena v poslovnih

¹ Tooze (2018a) izpostavlja, da je skozi celotno 20. stoletje obstajal močan pritisk znotraj in zunaj liberalnodemokratskega sveta, ki so ga izvajali sindikati, socialistične in komunistične stranke in gibanja ter obstoj realsocializma, zaradi katerih so ljudstva v kapitalističnih liberalnih demokracijah uspela pridobiti več politične moči. Z vzponom neoliberalizma se začne lomiti to ravnovesje, po propadu realsocializma v 90. letih pa ostane liberalnodemokratski kapitalizem brez resnega tekmeca – v razredni vojni med kapitalom in delom je zmagal kapital, kar mu od takrat naprej omogoča nebrzdano koncentracijo bogastva in kapitala.

² Pikalo (2009, str. 567) sicer zapiše, da je (liberalna) demokracija »neizpolnjena obljuba liberalnega kapitalizma«. Vprašanje, ki se zastavlja, je, ali je bila takšna »obljuba« sploh kdaj dana. Liberalna demokracija se namreč vzpostavi kot prevladujoča oblika vladavine šele ob koncu 20. stoletja, zgodovinsko vzpostavljanje liberalne demokracije pa so spremljali številni razredni in identitetni boji. Liberalna demokracija je bila najprej vzpostavljena kot razredna demokracija in šele zaradi številnih uporov in bojev je prišlo do širjenja demokratičnega političnega telesa (Therborn, 1977; Hirsch, 2014).

³ Zastavlja se vprašanje: katere države so pomembne v kontekstu kapitalističnega svetovnega sistema ter katere države so odvečne, saj imajo premajhno moč pri zagotavljanju ustreznih razmer za akumulacijo in koncentracijo kapitala.

transakcijah. Kot pravi Ohmae: »Tradicionalne nacionalne države so postale nenaravna, celo nemogoča, poslovna enota v globalni ekonomiji« (Ohmae, 1995, str. 5). Drugi avtorji opažajo, da prihaja do zatona kapitalistične države in nacionalne suverenosti predvsem na račun povečanja moči različnih mednarodnih akterjev (transnacionalne korporacije, različne mednarodne institucije idr.), kar ima negativne posledice na družbo in na eksistenčne pogoje ljudi (Crouch, 2013; George, 2015a; 2015b; Mastnak, 2015; Bauman, 2018). Določeni radikalni avtorji pa so videli v zatonu države nastajanje Imperija s središčem v ZDA in možnost za procese osvobajanja in za iskanje linij bega (Negri in Hardt, 2003).

Kritični raziskovalci so opozarjali predvsem na spreminjajočo se vlogo države v procesih zagotavljanja kapitalistične akumulacije. Cerny je v 90. letih pisal o vzpostavljanju konkurenčne države v okviru procesov globalizacije (Cerny, 1997; 1999), Hirsch in Jessop pa sta vzpostavljanje konkurenčne kapitalistične države umestila v kontekst prehoda iz fordizma v postfordizem (Jessop, 2002; 2004; Hirsch, 2014). Wolfgang Streeck je vpeljal koncepte, kot so država dolga, konsolidirajoče se države, koncept državnega ljudstva (*Staatsvolk*) in tržnega ljudstva (*Marktvolk*) v kontekstu transformacije države in liberalne demokracije po krizi 2008 (Streeck, 2015; 2017a). Mariana Mazzucato pa je v pomembni knjigi *Podjetniška država* utemeljevala aktivno vlogo države v gospodarstvu za reprodukcijo kapitalizma (Mazzucato, 2018). V Sloveniji se je na prelomu tisočletja pisalo o tem, da država mora prevzeti *modus operandi* iz zasebnega sektorja in delovati na način kot delujejo kapitalistična podjetja (Rus, 2001). V zelo različnih, celo nasprotujočih si teoretskih in tudi političnih krogih se torej utrjujeta dve poziciji: 1) da je nacionalna država v zatonu; 2) da se nacionalna država spreminja, a nikakor ne izginja.

Drugič, politična kriza, ki jo spremlja zaton pomena in spremenjena vloga nacionalne kapitalistične države, je zaznamovana tudi s krizo liberalne demokracije, ki jo spremljajo procesi depolitizacije. Sodobna argumentacija o krizi liberalne demokracije je velikokrat vezana na empirične ugotovitve: porast nezaupanja v (politične) institucije; padec volilne udeležbe; padec članstva v političnih strankah; odtujitev vladajočih od vladanih ipd. (glej: Hayward, 1995; Listhaug in Wiberg, 1995; Dahrendorf, 2007; Grubiša, 2007; Russel, 2007; Rosanvallon, 2008; Callinicos, 2010). Gre v bistvu za prepletanje krize političnega in interesnega predstavništva s padcem volilne udeležbe. To prispeva h krizi legitimnosti, pri čemer se lokalne, nacionalne in transnacionalne politične skupnosti soočajo z naraščanjem

neposrednega političnega vpliva transnacionalnih korporacij in zasebnega kapitala⁴, kar močno zmanjšuje doseg in vpliv liberalne demokracije, ki je še vedno vezana na raven nacionalne države (glej: Harvey, 2012; Crouch, 2013; Graeber, 2013; Mouffe, 2013; 2018; Rancière, 2005; 2014).

Že v 70. letih so veliko analizirali in razlagali krizo demokracije z dveh zornih kotov. Prvič, v marksistični in neomarksistični literaturi se je analiziralo »krizo legitimnosti« v kontekstu krhanja povojnega konsenza med delom in kapitalom ter v luči prvih znakov protislovij keynesianske fordistične države blaginje v okvirih nastajanja »poznega kapitalizma« (Habermas, 1973; Wolfe, 1980; Offe, 1985a). Po drugi strani pa je skupina konservativnih politologov utemeljevala tezo, da je demokracija v krizi zaradi »ekscesa demokracije« in ker naj bi bilo preveč participacije. Najbolj znano je poročilo Trilateralni komisiji z naslovom: *The Crisis of Democracy: On the Governability of Democracies*, v katerem lahko razberemo nedemokratske temelje kapitalistične akumulacije. Problem naj bi bil v čezmerni participaciji državljanov, kar onemogoča demokratično vladanje. Osnovna teza tega poročila je, da širjenje demokracije pripomore k destabilizaciji demokracije, predvsem pa kapitalizma. Preveč participacije ljudstva naj bi slabo vplivalo na demokracijo. Zaradi tega bi bilo treba omejiti vključevanje ljudstva v politično odločanje ter znova doseči »zmernost v demokraciji«⁵ (Crozier, Huntington in Watanuki, 1975).

Po krizi 2008 so različni politologi poleg krize politične formacije kapitalistične družbe – torej tako kapitalistične države kot tudi liberalne demokracije – začeli raziskovati nove fenomene. Mounk (2018, str. 13) piše o »nedemokratičnem liberalizmu«⁶, ko ljudstvo nima moči vplivati na politiko, vendar ima in uživa vse klasične liberalne svoboščine, ter o vzponu »neliberalne demokracije« kot o dveh plateh iste medalje in kot odgovor predvsem na vzpon moči kapitala in transnacionalnih korporacij v svetu. Teza o vzponu neliberalne oziroma iliberalne demokracije⁷ je v zadnjih nekaj letih postala izhodišče za razlaganje sprememb političnih sistemov v vzhodni Evropi v luči avtoritarnega obrata ter omejevanja določenih liberalnih

⁴ Piketty (2015) je v prelomni knjigi *Kapital v 21. stoletju* pokazal, kako narašča globalna neenakost in tudi kakšen vpliv ima ta na demokratično politiko.

⁵ Dodatno protislovje znotraj liberalne demokracije pomenita – poleg inhrentne razredne komponente – rasizem in ksenofobija, ki se vse bolj jasno kažeta kot inherentna in ne zunanja nastajanja kapitalistične formacije in liberalne demokracije (Tooze, 2018a).

⁶ Rosanvallon (2008) je pisal o nepolitični demokraciji zaradi utemeljitvenega strahu pred oblastjo v liberalni demokracije.

⁷ Za več o iliberalni demokraciji glej: Bell, in drugi, 1995; Zakaria, 1997.

svoboščin, in sicer najbolj pogosto v kontekstu vladavine Viktorja Orbána na Madžarskem⁸ (Bíró-Nagy, 2017).

Crouch (2004) je že pred krizo 2008 konceptualiziral postdemokracijo, v kateri imajo ključno vlogo trgi, velike transnacionalne korporacije, tehnokrati in lobisti. Postdemokracija za Croucha označuje novo realnost, v kateri »volitve vsekakor obstajajo in se lahko zamenja vlade«, vendar so »javne volilne debate ozko kontrolirani spektakli«, ki jih nadzirajo in usmerjajo skupine ekspertov za propagando in prepričevanje, medtem ko se te javne debate »osredotočajo na malo število problemov, ki jih izberejo te skupine« (Crouch, 2004, str. 3–4). Zaradi podobnih razlogov Runciman (2018, str. 47) piše o »zombi demokraciji«, v kateri je ljudstvu ostalo le potrjevanje odločitev, sprejetih drugje: »Osnovna ideja je, da ljudstvo gleda performans, v katerem je njegova vloga le, da poda ali pa da ne sproži aplavza v ustreznem trenutku«⁹.

Mair (2013) piše o procesih političnega razlaščenja ljudstva v kontekstu naraščanja moči kapitala in nadržavnih institucij, krizo liberalne demokracije pa utemeljuje predvsem v okvirih spreminjanja političnih strank in odpravljanja povezave med strankarsko elito in bazo. To, kar nastaja, je politični sistem, v katerem je demokracija vse bolj ločena od ljudstva, pri čemer v teh razmerah ljudstvo postaja »ne-suveren« (Mair, 2013, 2). Brown (2015) v podobnem duhu piše o »razdejanjenju ljudstva« (*undoing the demos*) pod vplivom neoliberalizma ter o razkroju liberalne demokracije pod vplivom procesov podjetizacije in naraščanja moči kapitala. Namesto o vladanju se govori o vladovanju (*governance*), pri čemer pa je ljudstvo, subjekt demokracije, načrtno izrinjeno in podjetizirano v obliki deležnikov. Politična skupnost je pod vplivom neoliberalnih politik razbita. Mastnak posledično ugotavlja, da gre za »stoletno vojno proti demokraciji« (Mastnak, 2019a, str. 73). Temeljne spremembe v kapitalističnem političnoekonomskem sistemu so se po njegovem zgodile v obdobju po koncu prve svetovne vojne že z versajskim mirom. Zaradi strahu pred ljudstvom in demokracijo, takrat v podobi »boljševistične nevarnosti«, se je bil kapital pripravljen povezati tudi s fašizmom (Mastnak, 2019a, str. 85).

⁸ V tem okviru Diamond (2015) piše o recesiji demokracije, saj naj bi prišlo do krčenja svoboščin in pravic državljanov.

⁹ Demokracije naj bi »umirale« tako zaradi vojaških in državnih udarov generalov kot tudi zaradi delovanja demokratično izvoljenih politikov, ki spodkopavajo norme in institucionalno ureditev, ki temelji na sistemu zavor in ravnotežja (Levitsky in Ziblatt, 2018).

Predstavljeni pregled in jasno zastavljen izhodiščni problem tvorita okvir za našo raziskavo, ki bo intervenirala v akademski prostor, pri čemer bo naša analiza temeljila na drugačnih ontoloških in epistemoloških izhodiščih. Na ta način bo pričujoča raziskava osvetlila nekatera druga protislovja, inherentna kapitalističnemu produkcijskemu načinu, kapitalistični državi in liberalni demokraciji. Tako bomo dopolnili in nadgradili obstoječe razlage političnih procesov in dogodkov v zadnjih desetletjih.

1.1 Raziskovalna vprašanja, cilji in struktura raziskave

Izhajajoč iz predstavljenega okvira raziskave lahko zapišemo raziskovalna vprašanja, ki bodo usmerjala naše raziskovanje v smeri nadgradnje obstoječih razlag transformacije kapitalistične države in krize liberalne demokracije. Temeljno raziskovalno vprašanje je: *Kakšen je odnos med spremembo kapitalistične države, na ravni delovanja državnih aparatov ter usmerjenosti državnih ukrepov in javnih politik, in krizo liberalne demokracije v kontekstu krize kapitalistične akumulacije in spremembe razrednih razmerij moči v času neoliberalne hegemonije?* To temeljno raziskovalno vprašanje bo dopolnjeno z drugimi raziskovalnimi vprašanji, upoštevajoč pomembno vlogo strukturo kapitalistične produkcije za razumevanje in razlaganje sprememb na ravni politične superstrukture: kako se spreminja delovanje državnih institucij? Kako se spreminja usmerjenost javnih politik in vsebina regulacije državne oblasti v času neoliberalne hegemonije? Kaj se zgodi z ljudstvom/subjektom liberalne demokracije v neoliberalni kapitalistični državi? Kdo je suveren v neoliberalni kapitalistični državi?

S ciljem, da odgovorimo na zgoraj zapisana raziskovalna vprašanja ter da dopolnimo in nadgradimo že obstoječe razlage transformacije kapitalistične države in krize liberalne demokracije, bo doktorska disertacija razdeljena na štiri tematske sklope. Prvi del bo predvsem usmerjen v vzpostavljanje ustreznega epistemološkega in metodološkega okvira raziskave. V tej luči bomo najprej eksplicitno opredelili metateoretska in metodološka izhodišča raziskave. Po tem bomo natančno opredelili koncepte, kot so kapitalizem, kapitalistična država, liberalna demokracija, neoliberalizem in neoliberalna hegemonija, pri čemer bo poseben poudarek na procesih koncentracije in centralizacije kapitala kot inherentnih kapitalističnemu produkcijskemu načinu. V tem delu bomo razložili heterogene procese vzpostavljanja neoliberalne hegemonije v kontekstu določenih strukturnih in kulturnih sprememb v kapitalizmu: neoliberalne globalizacije, prehoda iz fordizma v postfordizem, financializacije

ter vzpona specifične neoliberalne vednosti, ki jih spremljata procesa povečevanja neenakosti v centralnih kapitalističnih državah in procesi koncentracije kapitala ter večje represije kapitalistične države v poskusih stabilizacije reprodukcije kapitalizma.

V drugem tematskem sklopu se bomo ukvarjali z razlago sprememb na ravni delovanja kapitalistične države in vzrokov za krizo liberalne demokracije v času neoliberalne hegemonije. Najprej bomo orisali razpravi med Wolfgangom Streeckom in Wolfgangom Merklom ter med Streeckom in Jürgenom Habermasom s ciljem, da skozi našo raziskavo reflektiramo in nadgradimo njihove teorije in izpeljave transformacije kapitalistične države in krize liberalne demokracije v času neoliberalizma. V nadaljevanju bo fokus predvsem na spreminjanju delovanja državnih aparatov (*polity*) in usmerjenosti javnih politik (*policy*) ter regulacije kapitalistične družbe v obdobju strukturnih in kulturnih okvirov neoliberalne hegemonije in specifične racionalnosti, med drugim tudi v luči vzpona tehnokracije in dolžniške krize po letu 2008. Najprej bomo reflektirali nove koncepte kapitalistične države v času neoliberalne hegemonije: koncept konkurenčne kapitalistične države ter prehod od države dolga h konsolidirajoči se državi. Nato bomo utemeljili koncept neoliberalne kapitalistične podjetniške države kot dopolnitev različnim teorijam neoliberalne kapitalistične države. Temu bo sledila analiza spreminjanja razumevanja državljanstva in koncepta suverenosti ter subjekta (ljudstva) v neoliberalni kapitalistični državi. Izhajajoč iz razredne strukture in razrednega značaja kapitalistične države ter v kontekstu vzpostavljanja neoliberalne hegemonije, bomo analizirali, kateri pogoji prispevajo k transformaciji in h krizi liberalne demokracije.

Tretji del bo namenjen študiji primera oziroma konkretizaciji teoretske izpeljave. Ta del bo namenjen analizi Slovenije kot (pol)periferne kapitalistične države ter analizi političnih, družbenih in ekonomskih protislovij, ki generirajo krizo liberalne demokracije v Sloveniji v kontekstu vzpostavljanja neoliberalne hegemonije, evropskih integracij in reševanja finančne in ekonomske krize 2008. Razložili bomo ključne spremembe na ravni *polity* in *policy* v Sloveniji v obdobjih različnih vladnih koalicij od neoliberalnega obrata v Sloveniji leta 2004 prek izbruha finančne krize leta 2008 in naprej do leta 2018. Analizirali bomo različne zakone, dokumente, koalicijske pogodbe izjave ipd. ter statistične podatke, s pomočjo katerih bomo razložili oblikovanje slovenske konkurenčne, konsolidirajoče se in podjetniške države. Posebno podglavje bo namenjeno analizi procesov akumulacije prek razlaščenja ter vzpona slovenske kompradorske buržoazije, ki sovpada s procesi koncentracije kapitala na globalni ravni. To nam

bo omogočilo, da razložimo, kako ta transformacija sovпада s krizo liberalne demokracije, ki se kaže v vzponu nepolitičnih institucij, zaostrovanju razrednega konflikta, izginjanju ljudstva iz politike ter vzpostavljanju kapitala in trgov za suverene. Temu bo sledila strnjena razlaga ključnih ugotovitev študije primera, ki nam bo izhodišče za razlago političnih protislovij neoliberalne kapitalistične formacije.

V četrtem tematskem sklopu bomo – pred zaključkom – reflektirali samo prakso in koncept populizma, pri čemer se bomo osredotočili na razlagalno (ne)moč koncepta populizma. V zaključku bomo najprej odgovorili na raziskovalna vprašanja, potem pa bomo izpostavili ključne znanstvene doprinose pričujoče raziskave. V refleksiji temeljnih razrednih protislovij kapitalistične formacije in kapitalistične države bomo naslovili potencialne politične in ekonomske spremembe v luči nove krize kot posledice pandemije koronavirusa covid-19 ter podali sklepane misli o odnosu med neoliberalizmom, kapitalizmom, liberalno demokracijo in historičnimi emancipacijskimi procesi v kontekstu širših protislovij kapitalistične formacije.

Glavni namen doktorske disertacije je na drugačen način raziskati spremembe v načinu delovanja in vlogi kapitalistične države v času neoliberalne hegemonije ter raziskati specifičen odnos med kapitalistično državo in krizo liberalne demokracije v času neoliberalne hegemonije. Cilj doktorske disertacije je teoretsko in metodološko ponuditi novo podlago za razumevanje, kaj se dogaja s kapitalistično državo in liberalno demokracijo v zadnjih 30 letih, ter s tem prispevati k razpravam o teoriji kapitalistične države in k razumevanju vzpostavljanja pogojev za krizo liberalne demokracije v neoliberalni kapitalistični formaciji.

2 METODOLOŠKI IN TEORETSKI TEMELJI RAZISKAVE

Država ni hladna pošast; je
korelacija posebnega načina
vladanja. (Foucault, 2008, str. 6)

V središču pričujoče raziskave sta analizi transformacije države in demokracije v zadnjih nekaj desetletjih, s poudarkom na vplivu krize iz leta 2008 na te procese. Ker pa sta država in demokracija tudi dva ključna politološka koncepta in ker obstaja veliko različnih razumevanj države in demokracije, je nujno – še pred samo analizo – razrešiti potencialne nejasnosti in dileme na sami epistemološki in metodološki ravni. Zato bomo v nadaljevanju najprej orisali metateoretska in metodološka izhodišča raziskave. Po tem bomo – izhajajoč iz Marxovih in marksističnih razumevanj odnosa med kapitalizmom in državo – razložili koncept kapitalistične države ter tudi odnos med kapitalizmom, kapitalistično zasebno lastnino, kapitalistično državo in liberalno demokracijo. V zadnjem delu bomo – izhajajoč iz Foucaultovega razumevanje neoliberalizma in marksističnih razlag razlogov za vzpon neoliberalizma, ki temelji na koncentraciji in centralizaciji kapitala – opredelili koncept neoliberalne hegemonije.

2.1 Metateoretska izhodišča in metodologija

Epistemološki in metodološki okvir raziskave predstavlja specifični metateoretski pristop, na katerem bo temeljila disertacija in ki bo zaznamoval formo in vsebino celotnega raziskovanja. Gre za vprašanje odnosa med strukturo in delovanjem, ki v sam fokus postavlja vprašanje ontologije. Odnos med strukturo in delovanjem je predpostavka vsakega družboslovnega in politološkega raziskovanja, saj poskuša najti ustrezen odgovor, ali delujemo po svoji lastni svobodni volji ali pa nas določajo določene družbene strukture in odnosi (McAnulla 2002, str. 273). Na eni strani imamo teorije, ki zagovarjajo, da so družbene strukture nekaj objektivnega in jih ne moremo reducirati na delovanje posameznikov. Zato naj bi te družbene strukture pomenile nekaj prvotnega, kar v veliki meri ali popolnoma določa delovanje posameznikov. Na drugi strani pa imamo skupek teorij, ki izhajajo iz predpostavke, da posamezniki imamo odločilno vlogo v konstrukciji sveta okrog sebe ter da so tudi družbene in politične strukture predvsem odvisne od subjektivnega delovanja in interpretacije (glej: Hay, 1995; Stanković 2001, str. 19–20; McAnulla, 2002; Callinicos, 2004; Elder-Vass, 2010; O'Donnell 2010). Vprašanje odnosa med strukturo in delovanjem ni ključno samo za družboslovje (Giddens, 1984; Archer, 1996), temveč tudi za politiko in preučevanje političnega (Hay, 1995; McAnulla, 2002), in ga je zaradi tega treba nasloviti v vsakem politološkem raziskovanju.

V pričujoči raziskavi bomo izhajali iz *morfo-genetskega pristopa*, ki ga je utemeljila in razvila Margaret Archer (1995; 1996; 2001), pri katerem gre za specifično sintezo, ki pri razlaganju politične in družbene dejanskosti ohranja tako elemente družbenih struktur kot tudi delovanja. Archer je, izhajajoč iz specifične filozofske šole kritičnega realizma (Bhaskar, 1979; 2008; Archer, 2013; glej tudi: Porpora, 2013; Rutar, 2016), oblikovala poseben metateoretski pristop, ki predstavlja tudi znotraj tradicije kritičnega realizma posebno metateorijo. Poleg *strukture* in *delovanja*, Archer vpelje še tretji element – *kulturo*¹⁰ – kot pomemben dejavnik pri kreiranju politične in družbene dejanskosti ter generiranju družbenih in političnih sprememb. Gre v bistvu za razčlenjevanje strukture na tiste zares družbene, materialne, in tiste mentalne, idejne elemente (Porpora, 2013, str. 27). V vsaki družbi obstajajo vsi trije elementi, strukture, različne ideje in miselne predstave (kultura) ter (avtonomno) delovanje agensov, »in vsakega je nemogoče reducirati na druga dva, vsak ima relativno avtonomijo in je tudi relativno trajen« (Archer, 1995, str. 175). Pri tem Archer govori o »morfo-genetskem ciklu«, v katerem razlikuje med (1) strukturami (ki so razdeljene na materialne in idejne), ki pogojujejo, ne pa določajo (2) družbene odnose in interakcijo, kar pa vodi v (3) potencialno spreminjanje struktur in odnosa med deli (Archer, 1995, str. 91). V tem kontekstu je poudarek na družbenih strukturah, ki uokvirjajo delovanje ljudi, poleg teh pa je vedno potrebno upoštevati še miselne predstave, ideje in različne imaginarije¹¹. Uporaba morfo-genetskega metateoretskega pristopa v analizi in razlagi transformacije kapitalistične države in krize liberalne demokracije je ključni znanstveni doprinos z epistemološkega in metodološkega vidika, saj gre za pionirsko raziskavo analize spreminjanja kapitalistične države in krize liberalne demokracije, ki je osnovana na tem pristopu¹².

¹⁰ Pri vpeljevanju kulture kot dejavnika v našo analizo ne gre za kulturalizacijo politike in političnega, saj kultura v tem pomenu ne pomeni kulture v zdravorazumskem pomenu, temveč gre za ideje, miselne predstave, ki so politično pogojene in tudi vplivajo na politiko.

¹¹ O tem je pisal že Marx: »Ljudje delajo svojo lastno zgodovino, toda ne delajo je, kakor bi se njim zaljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so si jih sami izbrali, temveč v okoliščinah, na kakršne so neposredno zadeli, kakršne so bile dane in ustvarjene s tradicijo. Tradicija vseh mrtvih pokolenj leži kakor mora na možganih živih ljudi« (Marx, 1967, str. 452). Na podoben zapis naletimo že v Nemški ideologiji: »Zgodovina ni nič drugega kot sosledje posameznih generacij, od katerih vsaka izkorišča materiale, kapitale, produkcijske sile, ki so jih zapustile vse poprejšnje generacije, in zato po eni strani v popolnoma spremenjenih okoliščinah nadaljujejo prejeta dejavnost in po drugi strani s popolnoma spremenjeno dejavnostjo modificira stare okoliščine /.../« (Marx in Engels, 1971a, str. 43-44).

¹² Obstajali so poskusi aplikacije Giddensove strukturacijske teorije v razlagi transformacije države. Najbolj pomemben je prispevek Phillipa Cernyja s knjigo: *The Changing Architecture of Politics: Structure, Agency, and the Future of the State* (Cerny, 1990).

Morfogenetski pristop bo metateoretsko izhodišče naše analize, ki pa bo temeljila na metodološkem in epistemološkem eklekticizmu, saj bomo izhajali iz kompleksnega fenomena, ki se vseskozi spreminja, ne pozabljač kompatibilnost ali nekompatibilnost določenih pristopov in metod. Tako bomo sledili Feyerabendovi ugotovitvi: »Edino splošno načelo, ki ne zavira napredka, se glasi: *Anything goes*«¹³ (Feyerabend, 1999, str. 13). Upoštevač trikotnik struktura-kultura-delovanje bomo v raziskovanju in analizi uporabili različne, vendar ontološko in epistemološko kompatibilne metode.

Prvič, uporabili bomo dialektiko kot metodo za razumevanje in razlago temeljnih političnih protislovij kapitalistične družbe. Engels označi dialektiko kot »znanost o obćih zakonih gibanja in razvoja narave, ćloveške družbe in mišljenja« (Engels, 1946, str. 146). Dialektiko je Marx prevzel od Hegla ter jo tudi postavil na materialne temelje: »Mistifikacija, ki jo dialektika doživlja v njegovih [Heglovih] rokah, mu nikakor ni preprećila, da bi kot prvi obsežno in zavestno prikazal obće forme gibanja dialektike. Ta pri njem stoji na glavi. Treba jo je preobrniti, da bi v mistićni lupini odkrili racionalno jedro« (Marx, 2012, str. 22). Znotraj marksizma sta se razvili dve tendenci: historićni materializem, ki naj bi preućeval protislovja v razrednih družbah oziroma konkretnih družbenih formacijah, ter dialektićni materializem, ki naj bi se kot filozofija ukvarjal z ontološkimi in naravoslovnimi protislovji. Marx sicer nikoli ni uporabil ne prve ne druge besedne zveze, temveć je govoril o »racionalni dialektiki« ali o »materialistićni dialektiki«, ki je zavezana historićni analizi (Marx in Engels, 1967, str. 17). Debenjak izpostavi, da je pri dialektićni metodi ključno poudariti, da je le-ta »historićna; dialektićna analiza je prav zato nezastarljiva samo toliko ćasa, dokler jo nadaljujemo, brć ko smo jo zaustavili, pa leži rezultat pred nami kot 'mrtvo truplo'« (Debenjak, 1981, str. 152). Po drugi strani materializem ne pomeni empiricizma ali kakšnih vulgarnih marksistićnih izpeljav v 20. stoletju, temveć gre za vprašanje materialne produkcije, razmerij moći v sferi produkcije ter politićnih odnosov moći. Pri tej materialistićni oziroma racionalni dialektiki se razkrivajo protislovja historićnih družbenih formacij, pri ćemer je poudarek na preućevanju ćloveškega delovanja, materialnih pogojev produkcije in razrednih odnosov v konkretnih ekonomskih formacijah družbe (Marx, 2012; glej tudi: Debenjak, 1974; 1988; McLellan, 1975).

¹³ To seveda ne pomeni, da lahko uporabljamo katerekoli metode, ki niso ontološko in epistemološko kompatibilne, saj sta ontologija in epistemologija predvsem koća, in ne pulover, ki ga lahko zamenjamo kadarkoli (Furlong in Marsh, 2010, str. 184).

Poleg dialektike bomo uporabili tudi Foucaultovi metodi: genealogijo in arheologijo. Genealogija bo uporabljena z namero, da se razbije predstava o poenostavljenih razumevanjih zgodovinskih dogodkov ter o linearnosti zgodovinskega procesa. Pri genealogiji gre za metodo preučevanja zgodovine in sprememb političnih in razrednih odnosov moči, a ne prek linearnega prikaza dogodkov, temveč prek iskanja različnih praks in racionalnosti, ki so pripeljale do določenih sprememb (Foucault, 1984, str. 76–77). Foucault izpostavi, da gre pri genealogiji za »osvoboditev od himer izvora« (Foucault 1984, 80), saj se zavrača pogled na zgodovino, pri katerem obstaja en vzrok za vse dogodke. Zaradi tega gre pri genealogiji kot metodi za raziskovanje številnih, mnogoterih začetkov/izvorov. Genealogijo bomo uporabili pri razumevanju vzpostavljanja neoliberalne hegemonije, sprememb v delovanju kapitalistične države in kreiranju pogojev, ki prispevajo k transformaciji in krizi liberalne demokracije.

Arheologija je metoda, ki omogoča raziskovanje diskurza oziroma tistega, kar je lahko izrečeno v odnosu do pogojev, ki določajo (ne)možnost konkretnih izjav v razmerju vednost-oblast. Arheologija omogoča razumevanje (mikro)prelomov v diskurzih ter je vedno osredotočena na oblikovanje razmer, ki pogojujejo, kaj je v konkretnih zgodovinskih okoliščinah razumljeno kot resnično in pa sploh izrekljivo (Foucault, 2011). Tako gre pri arheologiji v bistvu za zgodovinsko umeščanje in kontekstualizacijo diskurzov (Vezovnik, 2009, str. 53). Arheologija nam bo pomagala pri raziskovanju različnih dokumentov, kar bo osnova za razumevanje, kako politični in razredni odnosi moči vplivajo na to, kaj je možno izreči, kot tudi pri razumevanju, kako idejna raven (kultura) vpliva, oblikuje ter določa delovanje posameznikov v družbi ter s tem na kreiranje političnega, družbenega in ekonomskega okvira.

Četrtrič, za razlago in razumevanje kapitalistične države in pogojev, ki prispevajo h krizi liberalne demokracije, bomo uporabili strateško-odnosni model, ki ga razvije Jessop (1982, 2008). Pri strateško-odnosnem modelu gre za preučevanje množstva odnosov in določitev, pri čemer »kompleksna sinteza številnih določitev, ki producirajo dejanske dogodke, ne more biti reducirana na en princip razlage in mora biti interpretirana kot rezultanta interakcij različnih kavzalnih verig« (Jessop, 1982, str. 252). Prek takšne analize je namreč možno priti do ustreznega razumevanja, kako lahko, v nasprotju z institucionalno ločitvijo politike in ekonomije v kapitalizmu, ti dve sferi tvorita vendarle »relativno enotni zgodovinski blok« (Jessop, 2008, str. 25; glej tudi Gramsci, 1977). To je osnova za ustrezno razlago spremembe kapitalistične države v času neoliberalne hegemonije in krizo liberalne demokracije. Politične

strukture so namreč »strateško selektivne«, kar pomeni, da dajejo prednost točno določeni obliki in vsebini delovanja, ki je v skladu s temeljnimi potrebami reprodukcije pogojev, od katerih je odvisen sam obstoj struktur.

Pričujoča raziskava bo poleg marksističnih teoretskih temeljev osnovana tudi na regulacionistični šoli, ki je razlikovala med režimom akumulacije in načinom regulacije družbe, ki morata biti usklajena, če kapitalizem hoče delovati relativno stabilno. Regulacionisti so na takšen način združevali marksistično analizo s foucaultovskimi elementi (Lipietz, 1987; Aglietta, 2015). Sledeč temu bomo marksistične teorije dopolnjevali s Foucaultovimi uvidi glede oblasti in delovanja države. Povezovanje Foucaulta s teorijo države je lahko nekoliko kontradiktorno, vendar Foucault je bil »najbližje kar se da marksizmu, ne da bi bil marksist« (Kelly, 2014, str. 86). Poleg tega je bilo vprašanje delovanja države v fokusu številnih njegovih knjig (Foucault, 2004) in tudi predavanj (Foucault, 2008; 2015). Foucault je sicer imel zelo protisloven odnos do države kot polja preučevanja. V predavanjih na *Collège de France* (1978–1979) Foucault najprej trdi, da je teorija države kot »neprebavljiv obrok«, ki se ga je treba ogniti (Foucault, 2008, str. 76–77). Nato pa doda, da bo država v središču pozornosti njegovih predavanj (2008, str. 77–78), predvsem specifične tehnike in prakse regulacije s strani države, ki so usmerjene v uokvirjanje družbe po podobi nove ideje o tem, kako naj bi delovala družba v neoliberalizmu. Tako Foucault v bistvu usmeri pozornost na državno oblast, na polje *policy*, kar bo v središču naše analize.

V drugem delu disertacije bomo uporabili študijo primera za konkretizacijo sprememb v delovanju konkretne kapitalistične države in transformacijo ter krizo liberalno demokracije v času neoliberalne hegemonije. V raziskavi se ukvarjamo s sodobnim fenomenom, ki se nam iz dneva v dan spreminja. Za takšne raziskave je ena izmed najbolj uporabnih raziskovalnih metod ravno študija primera (Yin, 2009, str. 7–8). V naši raziskavi se bomo ukvarjali samo z enim primerom, eno državo – Slovenijo. Študije primera, ki se osredotočajo na en primer, imajo svoje prednosti in tudi svoje pomanjkljivosti oziroma omejitve. Največja prednost študije primera ene države je v tem, da »geografsko omejevanje raziskave omogoča raziskovalcu, da vključi več kontekstualnih podrobnosti v raziskavo. Vse javne politike so oblikovane in implementirane v kulturnem, strukturnem in ideološkem kontekstu /.../« (Nicholson-Crotty in Meier 2002, str. 415). Tudi sam vrstni red oziroma arhitektonika pričujočega besedila je usklajena z izborom raziskovalnih metod, saj številnim študijam primera predhodi razvoj/dopolnitev teorije (glej:

Yin, 2009, str. 35) – temu bo posvečen prvi del pričujoče raziskave z razvojem teorije kapitalistične države v času neoliberalne hegemonije¹⁴. S pomočjo študije primera bomo analizirali delovanje kapitalistične države in krizo liberalne demokracije v Sloveniji v obdobju vzpostavljanja neoliberalne hegemonije (od 2004 naprej) ter v kontekstu delovanja države in usmerjenosti javnih politik od leta 2004, predvsem pa po krizi 2008¹⁵ do leta 2018.

Poleg omenjenega metateoretskega izhodišča ter konkretnih metod raziskovanja bomo, izhajajoč iz Marxa (1985, 2012), razlikovali med metodo oziroma metodami raziskovanja, ki smo jih zgoraj opredelili, in metodo ekspozicije oziroma prikazovanja. To razlikovanje je Marx eksplicitno poudaril na več mestih, najbolj jasno pa v spremni besedi II. izdaje *Kapitala*: »Formalno se mora način prikaza vsekakor razlikovati od načina raziskovanja. Raziskovanje si mora podrobno prisvojiti snov, analizirati njene različne forme in poiskati notranjo vez med njimi. Šele ko je to delo opravljeno, je mogoče ustrezno prikazati resnično gibanje« (Marx, 2012, str. 21). Ustrezen način prikazovanja dogodkov in sprememb pomeni prikazovanje gibanja od abstraktnega in občega k realnemu in konkretnemu, pri čemer pa je ravno realno in konkretno tudi izhodišče same analize in procesa mišljenja. To dialektiko je Marx povzel takole: »Konkretno je konkretno zato, ker je povzetek mnogih določitev, torej enotnosti raznoterega. V mišljenju se zato prikazuje kot proces povzemanja, kot rezultat, ne izhodišče, čeprav je dejansko izhodišče in zato tudi izhodišče zrenja in predstave« (Marx, 1985, str. 32).

Takšna zastavitev pomeni, da se bomo v raziskavi gibal od bolj abstraktnih in občih kategorij k realnim in konkretnim. Prvi del bo namenjen teoretski razlagi transformacije kapitalistične države ter izpeljavi koncepta neoliberalna kapitalistična podjetniška država in razlagi, zakaj imamo v takšnih razmerah, ki jih vzpostavlja in (re)producira sama neoliberalna kapitalistična država, opraviti s transformacijo in krizo liberalne demokracije in na kakšne načine se kaže. Potem bo sledila študija primera, v kateri bomo teoretske izpeljave konkretizirali. Upoštevajoč specifične slovenskega konteksta bomo prek analize konkretnih praks ter javnih politik razložili

¹⁴ Študija primera ene države je zelo uporabna v raziskovanju, saj upošteva specifični kontekst ter zgodovinske, politične in ekonomske pogoje (Nicholson-Crotty in Meier, 2002, str. 414). To je v našem primeru pomembno, saj je imela Slovenija od vseh vzhodno- in južnoevropskih postsocialističnih držav drugačno tranzicijo.

¹⁵ Pri študiji primera, ki se osredotoča zgolj na eno državo, se vedno lahko pojavijo težave in izzivi z veljavnostjo raziskovanja, ki pa se jih vendarle lahko preseže, in sicer na dva načina: prvič, notranja veljavnost raziskave se lahko poveča z uporabo več indikatorjev, ki so usmerjeni v razlago določenega fenomena; drugič, zunanja veljavnost se lahko poveča z referiranjem in obravnavo podobnih raziskav drugih držav (Nicholson-Crotty in Meier, 2002, str. 418–419). Poleg tega moramo dodati, da »študija primera ne predstavlja 'vzorca'« ter da je pri študiji primera bistveno, da se »razširijo ter posplošijo teorije (analitično posploševanje), ne pa da se naštevajo frekvence (statistično posploševanje)« (Yin, 2009, str. 15). To bomo upoštevali tudi v naši študiji primera.

sovpadanje procesov transformacije slovenske kapitalistične države, vzpostavljanje konkurenčne, konsolidirajoče se države in podjetniške države ter krizo liberalne demokracije s procesi koncentracije in centralizacije kapitala na svetovni ravni. Takšna epistemološka in metodološka izhodišča nam omogočajo, da sledimo Bourdiejevi ugotovitvi, ki pravi, da je »teorija brez empirične raziskave /.../ prazna, empirična raziskava brez teorije je slepa« (Bourdieu, 1988, str. 774–775).

V samem jedru raziskave bo vprašanje transformacije kapitalistične države in vprašanje kapitalizma. Zaradi tega se zastavlja vprašanje, ali lahko izhajamo iz nekih običajnih kategorij oziroma ali sta država in kapitalizem povsod enaka. Odgovor na to vprašanje je dokaj preprost – ne, saj je empirično opazno, da obstajajo manjše ali večje razlike med državami in tudi med kapitalizmi. Če se osredotočimo na vprašanje kapitalizma in raznolikosti kapitalizmov, je verjetno najbolj sprejeta teorija *Varieties of Capitalism* (VoC), ki izhaja iz tega, da obstajata dva idealna tipa kapitalizma: liberalna tržna gospodarstva in koordinirana tržna gospodarstva ter različne kombinacije teh dveh tipov (glej: Hall in Soskice, 2001). Te razlike med kapitalizmi so pogojene historično, politično, ekonomsko. A vendar to ne pomeni, da ne obstajajo tudi določene podobnosti, pri čemer nikakor ne gre za zanikanje specifik kapitalizmov v različnih državah¹⁶. Kot se je Streeck izrazil: »Razlika in podobnost nista med seboj izključujoči /.../, odvisno od problema, ki ga poskušamo razumeti, morata biti eno ali drugo poudarjeni« (Streeck, 2017, str. x).

Marx je v *Kritiki gothskega programa* nasprotoval poenotenju vseh držav ter govorjenju o »današnji državi«. Vendar to še ne pomeni, da ne obstajajo določene skupne značilnosti držav, saj »imajo vse različne države različnih kulturnih dežel kljub pisani različnosti oblik skupno to, da so zasnovane na moderni buržoazni družbi, ki je bolj ali manj kapitalistično razvita. Skupne so zato tudi neke njihove bistvene značilnosti. V tem smislu lahko govorimo o 'današnji državnosti' /.../« (Marx 1969a, str. 503–504). V tem kontekstu imajo današnje kapitalistične države vsaj tri skupne značilnosti: 1) skoraj vse države na tem svetu temeljijo na kapitalistični ekonomiji – Milanović (2019) je empirično pokazal, da kapitalizem danes »ni le dominanten, temveč /.../ tudi edini družbenoekonomski sistem na svetu« (Milanović, 2019, str. 2); 2) izhajajoč iz statističnih podatkov jih je med letoma 2016 in 2018 približno 2/3 zavezanih takšni

¹⁶ Za utemeljeno kritiko pristopa VoC glej: Kang, 2006; Herrigel in Zeitlin, 2010; Streeck, 2010; Ebenau 2012; Streeck, 2017a.

ali drugačni, velikokrat sicer nepopolni in protislovni obliki, liberalne demokracije (Democracy Index, 2015; Freedom House, 2016; 2018; 2019); 3) v veliki večini primerov so kapitalistične države podlegle neoliberalnim strukturnim in kulturnim pritiskom – še več, kapitalistične države so same širile in zasledovale neoliberalne politike in ideje (Dumenil in Lévy, 2004; Harvey, 2012; Streeck, 2017a). Zaradi tega Streeck zapiše, da danes lahko za kapitalizem uporabimo tudi latinski pregovor: »*E pluribus unum*« – Iz mnogih, eno (Streeck, 2010).

2.2 Država in kapitalizem

Vprašanje narave ter obstoja države in državne oblasti je eno izmed temeljnih vprašanj v politologiji. Aristotel je že ugotavljal, da je človek »politična žival«, ki ne more živeti onkraj ali zunaj politične skupnosti. V okviru političnega organiziranja skupnosti se zastavlja tudi vprašanje države in državne oblasti v odnosu do urejanja, stabiliziranja in spreminjanja (političnih in družbenih) razmerij moči.

Državo lahko preučujemo z različnih perspektiv. Grobo lahko razlikujemo med dvema širšima teoretskima usmeritvama: 1) tistimi, ki se osredotočajo na vprašanje, kaj naj bi bila država in kako bi morala delovati – gre torej za bolj normativni in preskriptivni pristop; 2) tistimi, ki se osredotočajo na bolj empirično raziskovanje, kaj je država in kako zares deluje. Obstaja še ena razlika v pristopih k razumevanju države, in sicer lahko razlikujemo med tistimi, ki se ukvarjajo s sredstvi, ki jih ima država na voljo, ter tistimi, ki se ukvarjajo s funkcijami države (glej Pierson, 2004; Jessop, 2006). Poleg tega je pomembno poudariti, da – ko govorimo o državi – lahko razlikujemo med državnim aparatom ter državno oblastjo. Gre za znano razlikovanje v politologiji, in sicer med *polity* in *policy*. Torej, vsako državo tvori skupek institucij – *polity*, v katerih potekajo odločevalski procesi in oblikovanje političnih strategij, hkrati pa se v njih izvajajo javne politike in ukrepi – *policy* (glej: Fink Hafner, 2002; 2007; Hajer, 2003). V tem kontekstu nekateri državo razumejo kot orodje, nekateri kot odnos, drugi proučujejo predvsem učinke državne oblasti (Jessop, 2006). Čeprav obstajajo številni različni teoretski pogledi na moderno državo (glej Jessop, 1982; 2006; Dunleavy in O'Leary, 1987; Vincent, 1987; Birch, 1995; Cudworth, Hall in McGovern, 2007; Garner, 2016), lahko izpostavimo nekaj temeljnih značilnosti moderne države, okoli katerih obstaja konsenz v politologiji.

Temeljna značilnost moderne države je monopol nad legitimno uporabo sredstev fizične prisile. To je znan in razširjen poudarek Maxa Webra, ki je vztrajal, da je moderno državo treba opredeliti »v smislu specifičnih sredstev, ki so značilna za njo /.../ uporabo fizične prisile« (Weber 1946, str. 77–78). Na drugem mestu Weber izpostavi, da o državi lahko govorimo, ko znotraj politične organizacije upravni aparat »uspešno ohranja sklicevanje na monopol legitimne rabe fizične prisile v uveljavljanju njenega reda« (Weber, 1978, str. 54). Še več, »uporaba sile je dojeta kot legitimna le v meri, ko je bodisi dovoljena bodisi predpisana s strani države« (Weber, 1978, str. 56). Ta opredelitev je postala splošno sprejeta in nam tudi omogoči razumevanje nekaterih drugih značilnosti moderne države¹⁷.

Pierson (2004, str. 5–26), sklicujoč se na Webrovo opredelitev temeljnih značilnosti moderne države, našteje devet značilnosti moderne države: monopol nad sredstvi prisile, teritorialnost, suverenost, ustavnost, brezosebna oblast, birokracija, legitimnost, državljanstvo, davčni sistem. Della Porta (2003, str. 8) podobno navaja tri temeljne značilnosti države: teritorialnost zapovedovanja, monopol nad legitimno silo in pa brezosebnost zapovedovanja. Če povzamemo, moderna država je politična skupnost/organizacija, za katero je značilno, da obstaja centraliziran aparat, ki ima monopol prisile, ki se izvaja na določenem zamejenem teritoriju države nad populacijo, ki jo tvorijo državljani in nedržavljanji. Vsaka država temelji na nekih pravnih pravilih, na javni upravi/birokraciji, ki izvršuje ta pravila; obstajati morajo nekakšne pravne in politične procedure, ki zagotavljajo legitimnost javne oblasti. Vsaka država priznava drugi državi suverenost in legitimnost monopola nad uporabo sredstev prisile na njenem teritoriju (meddržavni sistem, ki se uveljavi z Westfalskim mirom 1648 in še pred tem z načelom *Cuius regio, eius religio*, v slovenskem prevodu Čigar dežela/zemlja – tega vera); hkrati pa je vsaka moderna država odvisna od davčnega sistema in pobiranja davkov, ki ji zagotavljajo preživetje.

Splošne značilnosti moderne države v odnosu do sredstev, ki jih ima le-ta na voljo, ne razložijo odnosa med državo in družbo, ki je ključnega pomena. Jessop poudari, da »navkljub tendencam, da se popredmeti državo in se jo obravnava, kot da stoji zunaj in nad družbo, *ne more biti ustrezne teorije države brez širše teorije družbe*« (Jessop 2006, str. 111; lastni poudarki). Formalne in opisne opredelitve države nam ne morejo pomagati pri razlagi temeljnih

¹⁷ Perry Anderson je izpostavil, da imamo v fevdalizmu opraviti z »razdrobljeno suverenostjo« (Anderson, 1992, str. 15), v kateri ni enotne instance, ki ima legitimen monopol prisile, kar je značilnost moderne države, temveč so sredstva prisile razpršena v rokah številnih fevdalnih gospodov.

strukturnih značilnosti države v odnosu do družbe, ne da bi zapadli v redukcionistično razumevanje in poporedmetenje družbe in države.

Eden izmed teoretskih pristopov, ki se je razvil neposredno kot odgovor na redukcionistične in instrumentalne marksistične teorije države, je teorija, ki se osredotoča na državo kot na *avtonomno entiteto*, ki ima lastne interese, cilje, zmožnosti; ki je avtonomna v odnosu do družbe in različnih družbenih pritiskov ter ki lahko in tudi dejansko oblikuje družbo. Fokus takšnih teorij države je na »izgradnji držav, oblikovanju javnih politik ter implementaciji« (Jessop, 2006, str. 118). Državo razumejo kot entiteto, ki je sicer vedno umeščena v neko družbeno in ekonomsko okolje, a vendar država tudi »oblikuje družbene in politične procese« (Skocpol, Evan, Rueschemeyer, 1997, str. vii). Bistveno je, da je »država veliko več kot le arena, v katerih družbene skupine oblikujejo zahteve in se vključujejo v politične boje ali kompromise« (Skocpol 1997, str. 8). Ta pristop je vsekakor blizu Webrovemu razumevanja države in ne čudi, da Weber, Machiavelli, de Tocqueville in Clausewitz predstavljajo izhodiščni okvir za to teoretsko usmeritev (glej: Jessop 2006).

Drugi razširjeni teoretski okvir je (neo)pluralizem, ki je še dandanes navzoč v kanonski politologiji. Bistvena predpostavka pluralističnih teorij je sledeča: država je nevtralna razsodnica med različnimi interesnimi in družbenimi skupinami (Hall, 2007, str. 44). Država ni nikakršna od družbe absolutno ali relativno ločena institucija, ki ima svoje zmožnosti delovanja in zasledovanja lastnih interesov, temveč je »predvsem reaktivna institucija, ki odgovarja na različne pritiske, ki se izvajajo na njo« (Hall 2007, str. 45). Pluralizem poudarja pomen »'vmesnih organizacij'« in »njihovo avtonomijo glede na državo«, pri čemer sta teoriji »kapitalizma in pluralizem absorbirali drug drugega« (Lukšič, 1994, str. 43).

V kontekstu pluralizma lahko razlikujemo med tremi različnimi tokovi¹⁸. Prvič, politični pluralizem se je razvil v sklopu pluralistične šole na univerzi Yale. Ključni predstavnik je Robert Dahl, ki je v svoji knjigi *Who Governs?* (Kdo vlada?) ponudil razlago, kako različne stranke, interesne skupine in javnost(i) vplivajo na oblikovanje javnih politik, pri tem imajo vsi enaka izhodišča za vpliv na oblast. Drugič, moralni pluralizem je vezan predvsem na normativno liberalno teorijo Johna Rawlsa, ki je razvijal teorijo pravičnosti in enakosti – država mora oblikovati okvir za obstoj različnih koncepcij dobrega življenja v zasebni sferi, hkrati pa

¹⁸ Še pred tem je Harold Laski utemeljeval teorijo političnega pluralizma. Za več o tem glej: Runciman, 1997.

pomeni polje, na katerem se oblikuje skupna predstava o tem, kaj naj bi bilo pravično. Liberalna država je nevtralna v odnosu do posameznih preferenc. Rawlsova teorija je normativna, saj gre bolj za to, kaj naj bi liberalnodemokratska država naredila in kako naj bi delovala, ne pa za razlago realnih političnih procesov (Hall 2007, 48–49). Tretjič, še ena dodatna pluralistična teorija države pa je povezana z multikulturalizmom – v kontekstu zaščite etničnih manjšin mora država poskrbeti za ohranjanje etnokulturne različnosti ter hkrati zagotoviti prostor za avtonomijo državljanov, da lahko ohranjajo svojo lastno kulturo.

Zaradi različnih kritik so pozneje pluralizem dopolnili in začeli razvijati neopluralistične koncepcije države, v katerih ima država tudi lastne interese, hkrati pa poskuša biti »posrednica med različnim interesi« (Hall 2007, str. 46). »Dobro« delovanje gospodarstva je v neopluralizmu prepoznano kot ključnega pomena za državo. Poleg tega najdemo pomembno dopolnitev, in sicer, da nimajo vsi interesi enako močnih nosilcev v politični sferi (Hall 2007, str. 46). Vendar v (neo)pluralizmu poudarek ni na strukturnih značilnostih in temeljih države, ki se spreminja skozi čas, hkrati ni poudarjen strukturni odnos med produkcijskim načinom in državo ter njenim delovanjem in cilji.

Zgoraj predstavljene teoretske smeri izhajajo iz predpostavke, da v družbi ne obstaja temeljni konflikt – razredni konflikt, ki v veliki meri zaznamuje državo, njeno institucionalno ureditev in delovanje. Ker je razredni konflikt, ki je značilen za kapitalistične družbe (Marx in Engels, 1971b), v središču našega raziskovanja razlage transformacije države in krize liberalne demokracije, bomo v naši analizi izhajali iz marksističnih teorij kapitalistične države. V središču teh teorij je analiza odnosa med kapitalističnim gospodarstvom ter kapitalistično razredno družbo na eni strani ter delovanjem in institucionalno ureditvijo kapitalistične države na drugi strani. Ker govorimo o kapitalistični družbi, ki temelji na razrednem antagonizmu, ki je v različnih oblikah prisoten od antike naprej, bomo izhajali iz predpostavke, da je država v kapitalistični družbi vedno že kapitalistična država. Offe in Ronge (1985, str. 59–60) ugotavljata, da koncept kapitalistične države označuje »institucionalno obliko javne oblasti v njenem razmerju do materialne produkcije« (Offe in Ronge, 1985, str. 59–60). Takšna tautologija – če je družba kapitalistična oziroma če v družbi prevladujejo kapitalistični razredni in lastninski odnosi, je tudi država že avtomatično kapitalistična država – ne zadošča, saj je treba utemeljiti odnos med kapitalistično družbo, kapitalistično akumulacijo in razlogi, zakaj je država v kapitalistični družbi vedno že kapitalistična država. Če želimo govoriti o kapitalistični

državi, moramo »dokazati, da ima *sistem političnih institucij neko lastno, razredno posebno selektivnost*, ki ustreza interesom procesom uvrednotenja« (Offe, 1985b, str. 35).

V 60. in 70. letih je bila znotraj marksistične tradicije živahna razprava, ki se je razvila med Ralptom Milibandom in Nicosom Poulantzasom glede same narave države v kapitalizmu. Miliband, ki še dandanes, poleg Lenina, tvori jedro instrumentalnega razumevanja države znotraj marksistične tradicije, je v knjigi *The State in Capitalist Society* (1969) utemeljeval, kaj naredi državo v kapitalizmu za kapitalistično državo. Na videz, poudarja Miliband, se kažejo velike razlike med politiki, strankami in strankarskimi programi, kar je zelo pomembno za občutek sprememb (Miliband, 1969, str. 68–69). Navkljub temu Miliband ugotavlja, da je država v kapitalizmu vedno že kapitalistična država zaradi dveh razlogov: 1) ker visoki državni uradniki in politiki skoraj po pravilu prihajajo iz kapitalističnega razreda; 2) kapital in bogastvo omogočata pripadnikom kapitalističnega razreda, da prek lobiranja in drugih posrednikov vplivajo na državne uradnike in politike, da sprejemajo javne politike in ukrepe, ki so v skladu z njihovimi interesi (Miliband, 1969). Miliband vztraja, da v kapitalizmu obstaja razred, »ki si lasti in ki nadzira produkcijska sredstva in ki je zmožen, zaradi ekonomske moči, ki mu je podeljena, uporabiti državo kot instrument za nadvlado družbe« (Miliband, 1969, str. 23).

Kot odgovor na Milibandovo teorijo lahko razumemo razvoj specifične marksistične teorije kapitalistične države v sklopu francoskega strukturalizma, ki jo razvije Nicos Poulantzas. Poulantzas kritizira Milibandovo metodo in jo označi za »abstraktni empiricizem« (glej Miliband, 1970). Poulantzas zavrača instrumentalizem, ki ga najdemo pri Milibandu, in vztraja pri analizi strukturnega odnosa med kapitalistično družbo, kapitalističnim razredom in državo v kapitalizmu (Poulantzas, 1969; 1976a; 2014). Specifičnega značaja države v kapitalizmu ne moremo iskati niti v specifični razredni strukturi državnih uradnikov in politikov niti v lobijih in kapitalskih interesnih skupinah, ki poskušajo vplivati na oblast (Poulantzas, 1969; 1976a; 2014; Jessop, 1982; 1985). Poulantzas pravi, da je naloga vsake države ohranjanje družbene kohezije v okvirih, ki ga postavlja vsakokratni produkcijski način – država, njena funkcija in cilji državne oblasti so odvisni od produkcijskega načina (Poulantzas, 1976a; 2014; Jessop, 1982). Zato država v kapitalizmu predstavlja predvsem točko »materialne kondenzacije teh odnosov med razredi in razrednimi frakcijami« (Poulantzas, 2014, str. 129).

Naša utemeljitev trditve, da je država, v kateri prevladujejo kapitalistični lastninski odnosi, vedno že kapitalistična država, je sestavljena iz več argumentov. Najprej je treba razložiti samo strukturno določitev kapitalizma, ki že vnaprej vzpostavlja okvir, da je država v kapitalistični družbi vedno že kapitalistična država oziroma da država deluje (načeloma) v skladu s potrebami reprodukcije kapitalistične akumulacije, kar nikakor ne pomeni, da je država (le) orodje v rokah vladajočega razreda. Treba je izhajati iz vprašanja, »katere strukturne značilnosti omogočajo državi oblikovati in izražati razredni interes bolj točno in bolj daljnovidno, kot ga zmorejo njegovi nosilci v podobi posamičnih enot kapitala« (Offe, 1985b, str. 37).

V središču strukturne določitve kapitalistične produkcije je poseben odnos med sfero produkcije in politike, ki se v kapitalizmu močno razlikuje v primerjavi z drugimi produkcijskimi načini. Gre za formalno ločitev države od gospodarstva¹⁹ (glej: Marx, 1973a; 2012; Therborn, 1978; Jessop, 1982; 2002; Block, 1987; Meiksins-Wood, 1995; 2016; Heinrich, 2013; Hirsch, 2014; Pašukanis, 2014; Poulantzas, 2014), ki je temelj za zgoraj omenjeno temeljno značilnost moderne države – brezosebnost političnega gospostva in zapovedovanja. V cilju razlage te posebne strukturne ločitve dveh sfer moramo odgovoriti na vprašanje, ki ga je zastavil sovjetski pravni in politični marksistični filozof Evgenij Pašukanis (Pašukanis, 2014, str. 104–105)²⁰: »Zakaj gospostvo razreda ne ostane to, kar je, faktična podreditev enega dela prebivalstva drugemu, ampak dobi formo uradnega državnega gospostva oziroma, kar je isto, zakaj se aparat oblastne prisile ne vzpostavi kot zasebni aparat vladajočega razreda, ampak se od njega loči, dobi formo brezosebnega, od družbe odtrganega aparata javne oblasti«?

Odgovor na to vprašanje moramo poiskati v posebnostih kapitalističnega načina produkcije, ki je tesno povezan s specifično kapitalistično zasebno lastnino, saj je za razumevanje države in državnih oblik »bistvena *specifična forma*, v kateri se ti razredi nanašajo drug na drugega in reproducirajo svoje razredno razmerje« (Heinrich 2013, str. 224). Ključ za razumevanje, zakaj je država v kapitalistični družbi vedno že kapitalistična, leži v kapitalističnem načinu

¹⁹ Temeljna predpostavka je ta, da je treba razložiti »razredno naravo države v njeni *strukturi* sami; to pa pomeni, da se [ustrezna razlaga, M.H.] ne ustavi pri empiričnih obrobnih pogojih politične oblasti« (Offe, 1985, str. 37).

²⁰ Podobno vprašanje je zastavil tudi Poulantzas: »Kar se tiče kapitalistične države, vprašanje lahko formuliramo takole: zakaj, na splošno, buržoazija želi ohraniti lastno dominacijo tako, da se zateče k točno nacionalni-ljudski državi – k moderni predstavniški državi z vsemi značilnimi institucijami?« (Poulantzas, 2014, str. 12).

produkcije, ki temelji na specifičnem načinu prilaščanja presežka in na kapitalistični zasebni lastnini. Na to povezanost je opozoril Marx (1973a, str. 882):

Specifična ekonomska oblika, v kateri se neplačano presežno delo izžema iz neposrednih producentov, določa odnos gospodovanja in hlapčevanja, kot raste neposredno iz produkcije same in sam spet odločujoče vzvratno vpliva nanjo. Na tem pa temelji celotna zgradba ekonomske, iz produkcijskih odnosov samih rastoče skupnosti in s tem obenem njena specifična politična podoba. V neposrednem odnosu lastnikov produkcijskih pogojev do neposrednih producentov – /.../ – najdemo vsakokrat najglobljo skrivnost, skriti temelj celotne družbene zgradbe in zato tudi politične oblike odnosa suverenosti in odvisnosti, skratka, vsakokratne specifične državne oblike²¹.

V fevdalizmu je ekonomsko izkoriščanje, zaradi lastnine produkcijskih sredstev, predvsem zemlje, ki je bila v rokah kmetov, potekalo prek »zunajekonomskih sredstev«: vojaških, pravnih in/ali političnih (glej Brenner, 1977; 1985; 2007; Meiksins Wood, 1995; 2002; 2015; 2016; Rutar, 2016), saj so si bili kmetje zmožni zagotoviti preživetje prek neposrednega obdelovanja zemlje (lastništvo nad temeljnim produkcijskim sredstvom – zemljo). Presežke so fevdalni gospodje črpali iz kmetov v obliki davkov, dajatev ali tlake, za kar so uporabljali vojaške, pravne in politične odnose odvisnosti. Ker so obstajali drugačni lastninski odnosi, saj je bila večina pripadnikov določene populacije (jasno, to so bili moški, in ne ženske) lastnikov produkcijskih sredstev (zemlje), in ker zato ni bilo trga kot temeljnega družbenega odnosa, je ekonomsko izkoriščanje imelo obliko političnega, pravnega in/ali vojaškega izkoriščanja, pri čemer je bila izjemno pomembna osebna oblast fevdalnega gospoda. Šlo je za odnose odvisnosti, saj je bilo »razmerje gospostva sužnjeposestnikov ali fevdalnih zemljiških gospodov /.../ osebno razmerje gospostva nad 'njihovimi' sužnji oziroma tlačanskimi kmeti, in to razmerje je bilo (z današnjega vidika) hkrati politično razmerje moči in razmerje ekonomskega izkoriščanja« (Heinrich, 2013, str. 224).

V kapitalizmu se odnos med politiko in ekonomijo spremeni, ker se spremeni tudi oblika lastnine. Specifika kapitalizma je namreč kapitalistična zasebna lastnina in trg, ki v kapitalizmu postane, kot izpostavi Meiksins Wood (1994; 2002; 2015), prisila. V primerjavi s fevdalizmom imamo v kapitalizmu – zaradi prvotne akumulacije kapitala (glej Marx, 2012, str. 585–623; Perelman, 2004), ki je bil izjemno krvav in brutalen proces ter zaradi kontinuiranih procesov

²¹ Ne zanikamo različnosti med državami, temveč gre prej za poudarek na določenih skupnih značilnostih. Za našo študijo je pomembno dodati tudi nadaljevanje tega navedka: »To ni ovira, da ne bi mogel isti ekonomski temelj – isti po glavnih pogojih – zaradi nešteti različnih empiričnih okoliščin, naravnih pogojev, rasnih odnosov, od zunaj delujočih zgodovinskih vplivov itd. kazati v svojem pojavu neskončnih variacij in stopenj, ki jih je mogoče razumeti samo, če analiziramo te empirično dane okoliščine« (Marx, 1973a, str. 882).

»akumulacije prek razlašanja« (Harvey, 2003) – množico ljudi, ki niso lastniki produkcijskih sredstev in so zaradi zagotovitve preživetja odvisni od mezd, ki jih dobijo, ko prodajo svojo delovno zmožnost na trgu kapitalistu, ki pa je lastnik produkcijskih sredstev²². Odprava zasebne lastnine kmetov je pomenila »osvobajanje trga« ter redukcijo polja ekonomije na »dohodek in profite« (Gerstenberger, 2007, str. 667).

Temelj strukturne določitve kapitalistične države je specifičnost »kapitalističnega načina podružbljanja«, ki temelji na ločitvi producentov od produkcijskih sredstev, mezdnem delu ter posledično produkciji blaga za menjavo na trgu (Hirsch 2014, str. 12)²³. Zaradi ločitve producentov od produkcijskih sredstev izkoriščanje ne poteka več prek pravnih, političnih in/ali vojaških sredstev, temveč predvsem prek ekonomskega izkoriščanja s pomočjo »nevidne roke trga«, saj je trg kot prisila temeljna značilnost kapitalizma. Delavci, ker so razlašeni, »oblikujejo trg delovne sile«, kapitalisti pa prodajajo svoje produkte na trgu številnih dobrin, ki si jih delavci ne morejo zagotoviti zunaj meznega dela. Ekonomsko izkoriščanje se v kapitalizmu dogaja v okvirih pravne enakosti lastnikov blaga (na eni strani delovne zmožnosti na drugi pa produkcijskih sredstev), v okviru katerega tako delavec kot kapitalist nastopata kot pravno-formalno enaka in svobodna v odnosu drug do drugega (Henrich, 2012, str. 224–225; Meiksins Wood, 2016, str. 40–41; Hirsch, 2014). Vendar, kot Marx (2012, str. 193) izpostavlja, »[m]ed enakimi pravicami odloča nasilje«²⁴.

Akumulacija ter koncentracija kapitala v rokah manjšine vplivata tudi na politiko oziroma na državo in na njeno obliko. Specifična koncentracija lastnine v rokah peščice je temelj za to, da kapitalisti izpustijo iz rok neposredno politično oblast ter da ta postane brezosebna. Zaradi tega v kapitalizmu izkoriščanje ni vezano neposredno na politično oblast, saj produkcija temelji na kapitalistični zasebni lastnini in izkoriščanju formalno enakih na trgu. Kapitalist, ki je lastnik

²² V tem kontekstu obstaja težava z instrumentalnim razumevanjem države v kapitalizmu, saj takšna konceptualizacija države »zakriva kvalitativno razliko med predmeščanskimi in meščanskimi družbenimi razmerji ter poudarja zgolj razcepljenost družbe na različne razrede« (Heinrich 2013, str. 224).

²³ Potrebno je izpostaviti, da tukaj razlagamo »idealni tip« kapitalizma, ki se vzpostavi dokaj pozno, v Evropi in v Severni Ameriki šele v začetku 20. stoletja. Do takrat je kapitalizem sobival z elementi tudi drugih produkcijskih načinov, predvsem pa z ostanki fevdalizma. Temu je tako tudi danes, saj zelo težko trdimo, da kapitalistični odnosi dominirajo povsod (za več o tem glej Chibber, 2015; Rutar, 2016).

²⁴ Marx (2012, str. 144) je zelo slikovito opisal, kakšna svoboda obstaja v kapitalizmu: »Tu vladajo le svoboda, enakost, lastnina in Bentham. Svoboda! Kajti kupca in prodajalca kakega blaga, na primer delovne sile, določa le njuna svobodna volja. Pogodbe sklepata kot svobodni, pravno enakovredni osebi. Pogodba je končni rezultat, v katerem si dasta njuni volji skupen pravni izraz. Enakost! Kajti drug do drugega sta v odnosu le kot posestnika blag in menjavata ekvivalent za ekvivalent. Lastnina! Kajti vsakdo razpolaga le s svojim. Bentham! Kajti vsak od njihju skrbi le zase. Edina moč, ki ju spravi skupaj in v razmerje, je moč njune sebičnosti«.

produkcijskih sredstev, nima hkrati tudi sodniške ali vojaške oblasti, na katerih bi temeljila politična oblast²⁵: »Ekonomsko gospostvo /.../ nima več osebne značaja, posamezni mezdni delavec ni osebno odvisen od določenega kapitalista«²⁶ (Heinrich, 2013, str. 224–225). Marx zapiše, da v kapitalizmu lastnina »dobi tako svojo čisto ekonomsko formo in odvrže svoje prejšnje politične in socialne okraske in primesi« (Marx, 1973a, str. 697). V tem okviru se začne vzpostavljati buržoazna oziroma kapitalistična država, za katero je značilno, da gre skupaj z vznikom »buržoazne družbe« ter »ekspropriacijo osebne posesti oblasti« (Gerstenberger, 2007, str. 662).

Da bi se kapitalistična razmerja lahko utrdila, je potrebno, da je »fizična prisila institucionalizirano ločena od *vseh* družbenih razredov, *tudi od ekonomsko vladajočega*, in sicer v podobi države« (Hirsch, 2014, str. 12). Prehod iz fevdalizma v kapitalizem je bil možen le ob razlašcanju zasebne politične moči, razlašcanju »lastnikov in posestnikov pravic vladanja« in transformacijo zasebne oblasti v »javno – brezosebno – oblast« (Gerstenberger, 2007, str. 666). Takšna država mora biti »samostojna, *neodvisna* sila, saj mora vendar *vse* prisiljevati k temu, da druge priznavajo kot zasebne lastnike«²⁷ (Heinrich, 2013, str. 226). Strukturna ločitev politike od ekonomije »je morda najučinkovitejši obrambni mehanizem kapitala« (Meiksins Wood 2016, str. 26), saj za reprodukcijo kapitalističnih in lastninskih odnosov neposredna fizična prisila ni nujnost, temveč zadostuje, da država deluje zunaj družbe in gospodarstva ter da zagotavlja, da se vsi člani kapitalistične družbe obnašajo na trgu kot lastniki, ki morajo spoštovati pogodbene obveznosti, do katerih se država obnaša nevtrarno (Heinrich, 2013, str. 226–227).

Tako imamo opraviti s tem, da ločitev države od gospodarstva, ki temelji na specifikih kapitalistične zasebne lastnine, privede do tega, da je za kapitalizem značilna »tudi centralizirana država, ki ima *javni* značaj brez precedensa. Kapitalizem je edinstveno zmožen ohranjati zasebno lastnino in črpanje presežkov, ne da bi lastniki grozili z neposredno politično

²⁵ »Razlastitev neposrednih proizvajalcev preprosto zmanjša potrebo po določeni neposredni politični moči za črpanje presežka. Prav to je vsebina trditve, da ima kapitalizem ekonomske vzvode za izkoriščanje, da niti ne potrebuje toliko zunajekonomskih« (Meiksins Wood, 2016, str. 50).

²⁶ V produkcijskem procesu samem so še vedno prisotni različni osebni odnosi pritiska in izkoriščanja, saj »goli neosebni, ekonomski odnosi prisile preprosto ne zadoščajo več v produkcijskem procesu«, ker je treba »prisiliti izkoriščane delavce, da proizvajajo čim hitreje, dlje, intenzivneje in učinkoviteje ter tako ustvarijo presežno vrednost (dobiček) zanje. *Zunaj produkcijskega procesa* v kapitalizmu lahko prevladujejo neosebni, ekonomski odnosi nadvlade, v produkcijskem procesu pa nujno vladajo osebni odnosi nadvlade« (Rutar, 2016, str. 161).

²⁷ Ko je prišlo do odprave zasebne politične oblasti, se je šele pojavila možnost, da se oblikujejo javna administracija, vojska in policija kot državni aparati (Gerstenberger, 2007, str. 667).

močjo v običajnem pomenu« (Meiksins Wood, 2016, str. 49–50). Država kot specifična politična organizacije kapitalistične družbe dobi mesto zunaj družbe in produkcije – se »oposebi« (Hirsch, str. 2014). Takšna »oposebljena država« je možna samo v kapitalizmu, saj je zaradi koncentracije kapitala črpanje presežka mogoče doseči prek izključno ekonomskega izkoriščanja. To predstavlja »svetovnozgodovinski prelom v razvoju oblik in praks vladanja« (Gerstenberger, 2007, str. 663).

Takšna ločitev politike od gospodarstva nikakor ne pomeni, da v družbi ni več orodja prisile, temveč da le-to »nemo« učinkuje naprej, na primer tako, da so ljudje prisiljeni k 'prostovoljni' prodaji svoje delovne sile, in postane, s tem ko je združeno in koncentrirano v birokratskem državnem aparatu, še močnejše in učinkovitejše kakor kadarkoli prej v zgodovini«²⁸ (Hirsch, 2014, str. 12). Tako lahko govorimo o državi in družbi kot deloma ločenima sferama oziroma o ločitvi ekonomskega izkoriščanja ter politične, pravne in vojaške oblasti. Takšna država, ločena od družbe, je značilnost kapitalizma – in pred kapitalizmom ni obstajala –, saj se je oblikovala šele ko »ekonomska oblast lastniških razredov ni bila več odvisna od 'zunajekonomskega' statusa, od pravnih, političnih in vojaških moči gospodstva, monopol na politiko ni bil več nepogrešljiv za elito«²⁹ (Meiksins Wood, 1995, str. 207).

Vztrajanje pri trditvi, da je politična forma, oposebljenost države in ločitev države od ekonomije nekaj posebnega za kapitalizem, ni nič novega, saj je že Marx vztrajal pri takšni razlagi oziroma pri cepitvi družbene totalitete na »ekonomsko strukturo« in nadstavbo (Marx, 1968, str. 105):

v družbeni produkciji svojega življenja stopajo ljudje v določene, nujne, od njihove volje neodvisne odnose – v produkcijske odnose, ki ustrezajo določeni razvojni stopnji njihovih materialnih produktivnih sil. Celota teh produkcijskih odnosov sestavlja ekonomsko strukturo družbe, realno osnovo, ki se na njej dviga pravna in politična [nadstavba] in ki ji ustrezajo določene oblike družbene zavesti. Način produkcije materialnega življenja določa socialni, politični in duhovni proces življenja nasploh. Ne določa zavest ljudi njihove biti, temveč narobe, njihova družbena bit določa njihovo zavest.

²⁸ Če smo zgoraj govorili o tej strukturi značilnosti moderne države, je pomembno izpostaviti, da so prve centralizirane države začele nastajati v času absolutizma, še pred uveljavitvijo hegemonije kapitalistične produkcije (Anderson, 1992). Zato lahko zapišemo, da »nikakor ni kapitalistična družba iz sebe proizvedla države kot centraliziranega aparata oblasti, temveč je bil sam nastanek centraliziranih, birokratiziranih in ozemeljsko jasno razmejenih aparatov gospodstva – na evropski celine v obliki absolutnih monarhij – bistvena predpostavka za meščanski kapitalistični razvoj« (Hirsch, 2014, str. 5; glej tudi Gerstenberger, 2007).

²⁹ V kapitalizmu imamo specifično situacijo, in sicer, da tisti javni uradniki in politiki, ki imajo v rokah državno oblast, niso nujno tudi tisti, ki imajo v rokah ekonomsko oblast – kapitalisti. V predkapitalističnih razrednih družbah takšna ločitev ni bila možna (Rutar, 2016, str. 8).

Dualizem – ekonomska baza/struktura in politična nadstavba – je pozneje postala stalnica v marksistični teoriji ter tudi predmet številnih sporov in očitkov vulgarizma, redukcionalizma in ekonomskega determinizma, saj naj bi Marx impliciral, da odnosi v sferi produkcije povsod in vedno določajo vse, kar se dogaja v politiki in širše, v sferi »vrhnje stavbe«³⁰. Engels (1890) je v pismu Josephu Blochu leta 1890 izpostavil temeljno idejo Marxovega in njegovega razumevanja odnosa med politiko in ekonomijo, ki je, kot smo videli zgoraj, specifičen v kapitalizmu, saj zaradi specifične kapitalistične zasebne lastnine pride do ločitve ekonomskega izkoriščanja od neposredne politične nadvlade:

Po materialističnem pojmovanju zgodovine je odločilni element v zgodovini *navsezadnje* produkcija in reprodukcija v resničnem življenju. Ne Marx ne jaz nisva nikoli trdila kaj več kot to. Če zato kdo izkrivlja to trditev in pravi, da je ekonomski element *edini* odločilni, potem jo spreminja v nesmiselno, abstraktno in absurdno frazo. Ekonomski položaj je temelj, toda tudi različni elementi nadstavbe – politične oblike razrednega boja in njegove posledice, ustavne ureditve, ki jih uveljavlja zmogoviti razred po uspešnem boju, pravni model itd. /.../ – vplivajo na tok zgodovinskih spopadov in marsikdaj pretehtajo pri določitvi njihove *oblike*.

Ta dualizem ne implicira nepolitičnosti v sferi produkcije, temveč ravno obratno, kot izpostavi Meiksins Wood (2016, str. 53), tudi sfera produkcije je izrazito politično določena, saj gre na prvem mestu za samo transformacijo politične sfere³¹:

Tak razvoj kaže obstoj ločene ekonomske sfere in ekonomskih zakonov. Vendar če jih opazujemo samo v tej luči, prikrijemo njihov polni pomen. Ravno tako pomembno jih je obravnavati kot preobrazbe *politične* sfere. Po eni strani je strnitev produkcije in prilaščanja vrhunec privatizacijske politike, če so funkcije, ki so bile prej povezane z zmožnostjo prisile – centralizirano ali razdrobljeno –, zdaj trdno zasidrane v zasebni sferi kot funkcije zasebnega izkoriščevalskega razreda, odrešenega dolžnosti, da uresničuje večji družbeni smoter. Po drugi strani pa pomeni *izgon* politike iz sfere, v kateri je bila doslej neposredno udeležena.

V tem kontekstu je treba poudariti, da kapitalizem v končni instanci vedno temelji na monopolu fizične prisile države, ki ga uporablja za stabilizacijo kapitalističnih odnosov v družbi in za zaščito kapitalistične zasebne lastnine. Monopol na prisilo je nujen, saj je kapitalistična država »proizvod in izraz nepomirljivosti razrednih protislovij. Država nastane tam, takrat in toliko,

³⁰ Da temu ni tako, lahko navedemo samega Marxa: »Pri umetnosti je znano, da nekatera obdobja njenega razvoja nikakor niso sorazmerna z obćim družbenim razvojem, torej tudi ne z materialnim temeljem, tako rekoč z okostjem njene organizacije. Npr. Grki v primerjavi z modernimi ali tudi s Shakespearom« (Marx, 1985, str. 39).

³¹ Karl Polanyi je več kot 70 let nazaj ugotavljal, da ima kapitalizem izjemno negativne učinke na naravo in na družbo ter da je zaradi tega vedno nujno poseganje države: »Ker verjamemo v spontani napredek, smo slepi za to, kakšno vlogo ima država v gospodarskem življenju« (Polanyi, 2008, str. 94). Še več, v svoji študiji oblikovanja liberalnega kapitalizma v 19. stoletju je dokazal, da »je bila ekonomija *laissez-faire* proizvod premišljene državne intervencije /.../ *Laissez-faire* je bil načrtovan« (Polanyi, 2008, str. 225).

kjer, kadar in kolikor razrednih protislovij objektivno ni mogoče pomiriti« (Lenin, 2017, str. 31). Gramsci matematično zapiše, da njegov koncept integralne države vključuje politično in civilno družbo, ki vključuje vladanje in vodenje, oziroma gre za hegemonijo, ki je oklopljena z nasiljem, ki je v rokah državnega aparata in ki ga kapitalistična država vedno uporabi v situacijah, ko se razdre projekt oblikovanje konsenza³² (Gramsci, 1977, str. 763–764, 811). Zaradi tega je ključno dodati, da ločitev države od ekonomije nikoli ni dokončna, kajti čeprav je država »ločena od ekonomije« vanjo vedno posega (Meiksins Wood, 2016, str. 50). »Oposebljenost države« oziroma strukturna in pravno-formalna ločitev politike od gospodarstva »v enaki meri zaznamuje državo in družbo. Država in družba sta *protislovna in povezana enotnost*« (Hirsch, 2014, str. 24).

Poleg že omenjene specifične politične forme oziroma »oposobeljenosti države«, ki ne zagotavlja neodvisnosti, občosti in univerzalnosti države in sfere političnega, temveč strukturno določa, da je država v kapitalizmu vedno že kapitalistična država³³, pa obstajajo tudi drugi razlogi, zaradi katerih država deluje v skladu z interesi kapitala in pa predvsem v smeri reprodukcije kapitalistične družbe v celoti v smeri reprodukcije produkcijskih pogojev in produkcijskih razmerij (Therborn, 1978; Althusser, 2000).

Prvič, mehanizem, ki postavlja okvir delovanja državi in ki utrjuje povezanost med kapitalistično družbo in kapitalistično državo, in to navkljub ločitvi med sferama, je mehanizem kapitalistične akumulacije. Država je za lastno delovanje v kapitalizmu odvisna od davkov, ki jih pobere od ustreznega vzpostavljanja menjalnih odnosov na trgu. Ugodni ekonomski kazalci in gospodarska rast, na katerih sloni kapitalistična akumulacija, so temelj za »preživetje« države (Offe in Ronge, 1985; Block, 1987; Jessop, 2002; Rutar, 2016), saj je država, »po mehanizmih *davčnega sistema*, odvisna od obsega privatne akumulacije« (Offe in Ronge, 1985, str. 60). Oblast je pri oblikovanju javnih politik – v kontekstu zagotavljanja vsaj minimalne družbene kohezije v razredni družbi ter zagotavljanja nujne infrastrukture in okvira za reprodukcijo kapitalizma, vedno odvisna od finančnih zmožnosti, ki so v temelju odvisni od davčnih prihodkov, ki pa so vezani na uspešne procese akumulacije kapitala, oziroma od vzpostavljanja

³² Gramsci uporabi metaforo »makijavelijskega kentavra« s ciljem, da razloži dvojno naravo kapitalistične države, ki poskuša zagotoviti reprodukcijo kapitalističnega produkcijskega sistema na dva načina: prek uporabe fizične prisile in prek poskusa oblikovanja hegemonije v civilni družbi, ki pri Gramsciju ravno tako sodi na polje superstrukture. Tako metafora kentavra predstavlja sinonim za (pri)silo in vodenje/pristanek/konsenz (Gramsci, 1977, str. 991, 1576).

³³ To ne pomeni, da je država v kapitalizmu vedno in povsod že orodje v rokah kapitalističnega razreda.

menjalnih odnosov na trgu: »Ob uspešni akumulaciji kapitala se zbere veliko davkov, socialni izdatki za brezposelne in revne pa so relativno majhni. V kriznih fazah se davčni prihodki manjšajo, hkrati pa rastejo socialni izdatki. Materialna podlaga države je tako neposredno povezana z akumulacijo kapitala; nobena vlada se ne more izogniti tej odvisnosti«³⁴ (Heinrich, 2013, str. 235). Kapitalistična država je torej strukturno odvisna od »interesov zasebnih lastnikov ter zamejena z njimi« (Rutar, 2016, str. 203). Zaradi tega je država v kapitalizmu podvržena temeljnemu cilju – to je reprodukcija kapitalistične družbe kot celote – in je zaradi tega podrejena kapitalističnim interesom, čeprav nikakor ni (le) orodje kapitalističnega razreda.

Drugič, vsaka javna oblast tvega izgubo tega položaja, v kolikor ne ustvari pogoje, da pride do reprodukcije produkcijskih razmerij in pogojev, ki zagotavljajo reprodukcijo kapitalističnega načina produkcije. V kolikor država ne ustvari ugodnih razmer na trgih, da pride do vzpostavljanja menjalnih odnosov in investicij (Block, 1987; Rutar, 2016; Offe in Ronge, 1985) ter – posledično – do reprodukcije kapitalistične akumulacije, se kaj kmalu na takšen način še bolj zaostri razredni konflikt in v ospredje prideta vprašanji redistribucije in lastninskih odnosov. Vzpostavljanje menjalnih odnosov in ugodnih pogojev za reprodukcijo kapitalistične akumulacije, od katere je kapitalistična država tudi strukturno odvisna, je v kapitalistični državi odvisna od kapitalskih investicij. Toda do investicij lahko pride le v razmerah, ki so v interesu reprodukcije kapitalistične akumulacije. Brez zasebnih investicij (dodobra spodbujenih z državno pomočjo, olajšavami ipd.), ki zagotavljajo veliko večino delovnih mest, vsaka javna oblast tvega, da pride do nezadovoljstva med prebivalstvom, kar lahko vodi v zamenjavo oblasti. Zato javna oblast, »demokratično« izvoljena ali ne, vedno poskuša zagotoviti ugodne razmere za nove zasebne investicije, ki jih tudi sama posredno ali neposredno sofinancira ali subvencionira. V tem kontekstu je naloga države vzpostavljanje in ohranjanje tržnih menjalnih odnosov ter širitev blagovne forme³⁵. To med drugim omogoča reprodukcijo kapitalistične akumulacije, ki temelji na razrednem izkoriščanju (Offe in Ronge, 1985; Rutar, 2016). Zaradi tega je Brenner, (1985, str. 48) izpostavil temeljni paradoks kapitalistične družbe in kapitalistične države:

Dokler obstajajo kapitalistični lastninski odnosi, kapitalistični razred zaradi zasebnega posedovanja produkcijskih sredstev nadzoruje investicije in s tem v svoji roki drži ključ do

³⁴ »Osnova suverene oblasti ostane nedotaknjena in ohranjena le tedaj, kadar ostane skrita objektivna funkcionalizacija državnih funkcij na proces uvrednotenja« (Offe, 1985b, str. 48).

³⁵ Blagovno formo lahko razumemo kot »nekakšno splošno 'točko ravnotežja' kapitalistične države« (Offe in Ronge, 1985, str. 62).

razvoja produktivnosti dela, gospodarske rasti in družbene blaginje – ter prek tega do zaposlitev, družbene stabilnosti in državnih dohodkov. Ker je kapitalistična investicija odvisna od zmožnosti kapitalistov, da ustvarijo dobiček, vsi deli družbe slej ko prej spoznajo, da je – če izvzamemo možnost revolucije – zagotavljanje kapitalistične dobičkonosnosti v njihovem lastnem interesu.

Ko govorimo o kapitalistični državi, bomo, sledeč tudi uvodnim teoretskim pojasnilom, analitično razlikovali med državo/državnim aparatom in državno oblastjo. Kapitalistično državo bomo razumeli kot »posebno *materialno institucijo*, ki deluje kot vozlišče razmerij moči znotraj družbe /.../ [država] je institucija, kjer je družbena [in politična] moč koncentrirana in kjer se le-ta izvaja« (Therborn, 1978, str. 132, lastni poudarki). Gre v bistvu za »relativno enoten skupek družbeno umeščenih, družbeno reguliranih in strateško selektivnih institucij, organizacij, družbenih sil in dejavnosti /.../ « (Jessop, 2002, str. 40). Država v ožjem smislu označuje posebno politično organizacijo (razredne) družbe: »Država je torej predvsem tisto, kar so marksistični klasiki imenovali *Državni aparat*« (Althusser, 2000, str. 65). Bistveno je, da se ravno v državnih institucijah »kristalizirajo« ključni politični in družbeni odnosi ter na takšen način »prevzamejo materialno eksistenco, učinkovitost in inercijo, ki so, do določene mere, neodvisni od obstoječih politik in razrednih odnosov« (Therborn, 1978, str. 35). Offe poudarja, da mora imeti državni aparat v kapitalistični državi neko »selektivnost«, saj je cilj državnega aparata v tem, da »prečisti« kapitalistični razredni interes iz številnih različnih interesnih in pluralističnih vplivov na državo, kar pomeni, da mora državni aparat selekcionirati in izbirati tiste interese, »ki so v skladu s celotnim interesom kapitala, ki temu šele pripomore k artikulaciji« (Offe, 1985b, str. 37).

Kapitalistično državo torej razumemo kot entiteto, ki je skupek odnosov med institucijami/aparati in v kateri se zgostijo razredna razmerja moči, *državna oblast* pa se »izvaja prek državnega aparata, ali, bolj natančno, prek sistema državnih aparatov« (Therborn, 1978, str. 35). Ključno je, da je »državna oblast kompleksni družbeni [in politični] odnos, ki odslikava spreminjajoče se ravnotežje družbenih [in tudi političnih] sil« (Jessop, 1982, str. 221). Državna oblast, njena usmerjenost in racionalnost, ki določa ukrepe in politike, je tako odvisna od razrednih odnosov moči, saj obstaja kompleksna posredovanost in povezanost med državno oblastjo in razredno dominacijo (Jessop, 1982, str. 224–225). V kapitalizmu to pomeni, da je država usmerjena v reprodukcijo produkcijskih pogojev in razmerij – ta pogojenost državne

oblasti z razrednimi razmerji moči se najbolj jasno kaže v javnih politikah in ukrepih države³⁶ (Therborn, 1978).

Zaradi tega je pomembna tudi selektivnost v smislu izločanja antikapitalističnih interesov in konfliktov, ta »selektivnost, ki omogoča kapitalistični državi tudi politično uveljavljanje razrednega interesa, ki ga je država šele konstituirala in spravila na racionalno jedro, in daje temu interesu načelno privilegirano možnost za uveljavitev« (Offe, 1985b, str. 38). S te perspektive je državna oblast kapitalistična, v kolikor »ustvarja, ohranja ali pa obnavlja pogoje, ki so potrebni za kapitalistično akumulacijo v dani situaciji«³⁷ (Jessop, 1982, str. 221). Selektivnost struktur ne pomeni, da državne institucije preferirajo točno določeno kapitalsko frakcijo, temveč da kapitalistična država zaradi lastne odvisnosti od kapitalistične akumulacije na takšen način štiti »le splošni interes vseh razredov na *podlagi* kapitalističnih menjalnih odnosov« (Offe in Ronge 1985, str. 64). Državna oblast je le takrat kapitalistična, »kadar je skonstruirana tako, da lahko varuje kapital pred njegovo lastno napačno zavestjo in pred antikapitalistično zavestjo množic«³⁸ (Offe, 1985b, str. 38).

Širitev kapitalizma in specifične kapitalistične politične forme je bil zelo dolgotrajen proces. Začetke kapitalizma lahko lociramo v Angliji, pozneje pa se je začel širiti tudi v druge dele centralne Evrope ter tudi v Severni Ameriki. Kapitalizem se nikjer ni pojavil kot naravni pojav – šlo je za imperialne in kolonialne strategije evropskih centralnih držav, kako z vzpostavljanjem novih družbenih in produkcijskih odnosov bolj učinkovito izkoriščati kolonije, ali pa za uvajanje tržnih odnosov zaradi večje učinkovitosti v produkciji, z namero, da se določene države in ozemlja izognejo konkurenčnim pritiskom v medsebojnem boju, saj se je – v primerjavi s fevdalizmom – kapitalizem kazal kot veliko bolj učinkovit produkcijski način (glej: Meiksins Wood, 1995; Marx, 2012; Rutar, 2016). V tem kontekstu sta bila nasilje in monopol nad sredstvi prisile ključna za širjenje kapitalizma v svetu in za širjenje kapitalističnih produkcijskih in razrednih odnosov v obliki kolonializma in imperializma ter za stabilizacijo kapitalistične formacije.

³⁶ Kapitalistična država je nujno »relativno avtonomna«, saj je ravno zaradi te avtonomije zmožna uveljavljanja celotnega »kapitalističnega razrednega interesa« (Offe, 1985b, str. 57) – to je reprodukcija kapitalizma.

³⁷ Offe izpostavlja, da je temelj »za razredno naravo države« to, »da se izoblikuje selektivnost za poenotenje in izčiščenje 'skupnega kapitalističnega' interesa, in to tudi *proti* empiričnim ugovorom posameznih interesnih blokov in industrijskih skupin« (Offe, 1985b, str. 38).

³⁸ »Vzpostavitev in univerzalizacija blagovne forme je najsplošnejša točka navezave za analizo posameznih strategij državne politike« (Offe in Ronge 1985, str. 62).

V okviru ekspanzije prvotnih kapitalističnih držav ter s tem povezanim kolonializmom in imperializmom se je začel vzpostavljati tudi »kapitalistični svetovni sistem« (Wallerstein, 2006), ki temelji na nacionalnih kapitalističnih gospodarstvih, ki jih uokvirjajo in regulirajo kapitalistične države. Znotraj kapitalističnega svetovnega sistema lahko identificiramo tri skupine držav: 1) centralne kapitalistične države, ki proizvajajo blaga z visoko dodano vrednostjo in v katerih se centralizira in koncentrira kapital; 2) polperiferne države, ki imajo mešane produkte; 3) periferne države, ki so predvsem vir poceni delovne sile in resursov za kapital v centralnih kapitalističnih državah (Wallerstein, 2006). Kapitalistični svetovni sistem temelji na odnosih med jedrom, periferijo in polperiferijo znotraj kapitalističnega sistema, ki navkljub formalni odpravi kolonialnih in imperialnih odnosov vztrajajo še danes. Presežna vrednost, nadzor nad produkcijskimi sredstvi in kapital se kopičijo v rokah vse manjšega števila kapitalistov, pri čemer pa gre tudi za geografsko določitev, saj gre za kopičenje in akumulacijo v centralnih državah kapitalističnega svetovnega sistema, pa še tam znotraj specifičnih regij (Hirsch, 2014).

Procesi centralizacije in koncentracije kapitala so med ključnimi tendencami v kapitalizmu. Koncentracija kapitala pomeni »kvantitativno dejstvo neenake akumulacije na polju vrednosti«, vendar ohranja avtonomijo ločenih kapitalov. Centralizacija pa predstavlja »kvalitativno spremembo, ki spreminja avtonomijo kapitalov in na novo vzpostavi konkurenčne odnose« (Aglietta, 2015). Pri koncentraciji kapitala gre za »razširitev lastništva nad procesom valorizacije« (Aglietta, 2015). Centralizacija kapitala je v bistvu »koncentracija že stvorjenih kapitalov, odprava njihove individualne samostojnosti, ekspropriacija enega kapitalista po drugem, preobrazba mnogih manjših kapitalov v manjše število večjih kapitalov /.../ Kapital se tu nabira v rokah enega človeka v velikih masah, ker ga drugod mnogi izgubljajo« (Marx, 1986, str. 569). Koncentracija in centralizacija kapitala sta vpisani v same temelje kapitalističnega svetovnega sistema. Oba procesa sta možna le pod pokroviteljstvom močnih kapitalističnih držav, ki omogočajo centralizacijo in koncentracijo kapitala znotraj lastnih meja in oblikovanje monopolov, kajti za te procese je nujna »podpora mašinerije razmeroma močne države, take, ki lahko zagotovi kvazimonopole« (Wallerstein, 2006, str. 36).

Kapitalistična država je tudi nacionalna država. Pri kapitalistični državi gre za politično organiziranje »naroda« na določenem teritoriju, pri čemer pa osnovo te politične organiziranosti pomenita kapitalistična produkcija in kapitalistična akumulacija. Vsekakor je ključno, da je

nastanek nacionalnih držav in nacionalizmov neločljivo povezan s kapitalizmom, industrializacijo in različnimi aspekti kapitalistične produkcije (Nairn, 1975; Gellner, 1983; Anderson, 2003). Zaradi zagotavljanja politične stabilnosti je kapitalizem velikokrat potreboval državno prisilo, ki pa je šla skupaj s konstrukcijo skupne politične zavesti. Najprej se je to dogajalo prek koncepta državljanske države, po tem pa prek konceptualizacije nacionalne države ter naroda in nacije, pri čemer gre predvsem za »organizacijo politične enotnosti« znotraj razredno razdeljene družbe (Gerstenberger, 2007, str. 670–677). V svetu suverenih držav se nacionalna in kapitalistična država prekrivata, saj je nacionalna komponenta vezana na vprašanje naroda in etnične pripadnosti, kapitalizem pa zaznamuje sfero produkcije. V tem primeru se razredne delitve do določene mere zakrijejo oziroma prepletajo s pripadnostjo »naciji«. Nacijo in nacionalno državo lahko v tem kontekstu razumemo kot »polje, na katerem je mogoče ob pogojih kapitalističnega podružbljenja simbolno na novo utemeljiti družbeno povezanost« (Hirsch, 2014, str. 37).

2.3 Liberalna demokracija in kapitalizem

Doslej smo opredelili koncept kapitalistične države in tudi razložili, zakaj je država v kapitalizmu vedno že kapitalistična država, s tem da smo se ognili determinizmu in instrumentalizmu. V nadaljevanju bomo pojasnili, kaj pomeni koncept liberalne demokracije, ter poudarili povezanost med liberalno demokracijo in kapitalistično državo.

Če se osredotočimo na različne historične izvore demokracije, se moramo najprej ozreti v antično Grčijo, od koder tudi prihaja beseda demokracija, ki označuje v bistvu moč in ne vladavino ljudstva (*demos + kratos/kratein*). V antični Grčiji je bila v ospredju predvsem *kratos* oziroma *moč* ljudstva, ki je pomenila osnovo za zmožnost ljudstva, da deluje politično (Ober, 2007), kar je bil osnovni razlog, da je demokracija že tedaj sprožala veliko neodobravanja med najbolj vidnimi filozofi, kot sta Platon in Aristotel.

Za Platona in Aristotela demokracija ni bila zaželena oblika vladavine oziroma ustave; na demokracijo sta oba gledala z veliko skepse. Pri Aristotelu predstavlja demokracija najboljšo med slabimi ureditvami, medtem ko je pri Platonu od demokracije slabša samo še tiranija. Za razumevanje, od kod in zakaj imamo v kapitalizmu opraviti s specifično obliko demokracije, se je pomembno ozreti na Aristotelovo argumentacijo pri opredelitvi specifik demokracije.

Aristotel je ubesedil bistvo demokracije in posredno pokazal na to, zakaj je vladajoče razrede vedno strah pred demokracijo. Za Aristotela demokracija ne pomeni toliko vladavino večine, temveč predvsem *vladavino revnih*. Kot pravi Aristotel sam, gre prej za naključje, da je bogatih povsod malo, revnih pa povsod veliko. Vendar to ni ključni kriterij, po katerem se demokracija razlikuje od oligarhije. Temeljni kriterij za razlikovanje med demokracijo in oligarhijo ni številčnost, temveč vprašanje lastnine in bogastva. S tem Aristotel v vprašanje demokracije neposredno vpelje vprašanje razredov in izkoriščanja (glej: Aristotel, 2010, str. 293). Ko je razlagal razliko med oligarhijo in demokracijo, je Aristotel zapisal: »/.../ tisto, po čemer se demokracija in oligarhija med seboj razlikujeta, sta revščina in bogastvo; in kadar [ljudje] vladajo zaradi bogastva, najsi gre za manjšino ali večino, je ta ustava nujno oligarhija, kadar vladajo siromaki, pa demokracija, vendar se dogaja, kakor smo omenili, da je prvih malo, drugih veliko« (Aristotel, 2010, str. 293).

Zastavlja se vprašanje, kako in zakaj je Aristotel prišel do takšne koncepcije demokracije. Aristotel je izhajal iz lastnih izkušenj in iz prakse demokracije v Atenah, ko je demokracija, rasistična, seksistična, izključevalna na različne načine, pomenila tudi pomemben korak naprej in prenehanje ali minimalno (ekonomsko) izkoriščanje državljanov³⁹ s strani vladajočih razredov. Sama »demokracija« kot pojem je verjetno prišla kot zaničevalna oznaka, pri čemer je označevala predvsem vladavino revnih – razredna komponenta je bila ključnega pomena. Klejstenove reforme so omogočile vključevanje kmetov v politično skupnost, kar je pripomoglo, da so kmetje postali veliko bolj svobodni v odnosu do zunajekonomskega izkoriščanja. Tako je v Atenah državljanski status v veliki meri spremenil razredne odnose (Meiksins Wood, 1995, str. 210–222).

V novi konstelaciji in obliki demokracije, ki je omogočila vključevanje nižjih slojev v politične procese odločanja, je temeljni mehanizem legitimacije oblasti obstoječe liberalne demokracije – periodične večstrankarske volitve – za Grke pomenil oligarhični in aristokratski mehanizem. Volitve so za Grke pomenile odtujitev politične oblasti. Zato so bile lahko uporabljene občasno, nikakor pa niso predstavljale samega bistva demokracije⁴⁰. Ker naj bi volitve favorizirale bogate, in kot smo videli je Aristotel že vzpostavil ločnico med oligarhijo in demokracijo glede

³⁹ Ki so bili le odrasli moški, ženske, sužnji in tujci so bili izključeni iz političnega telesa.

⁴⁰ Aristotel, Montesquieu in Rousseau so poudarjali, da je narava volitev v samem jedru aristokratska (Manin, 1997, str. 132–133).

na lastninski status vladajočih, so v Atenah uporabljali predvsem žreb⁴¹ kot temeljni mehanizem za izbiro na vodilne politične funkcije in položaje⁴²: »Ključna demokratična metoda je bila izbira z žrebom, praksa, ki je priznavala praktične omejitve, ki jih je nalagala veličina države in število njenih državljanov, in ki uteleša kriterij izbire, ki je v principu v nasprotju z odtujitvijo državljanstva in predpostavke, da je *demos* politično nekompetenten« (Meiksins Wood, 1995, str. 217).

Žreb temelji na naključnosti ter na enaki pravici in možnosti do vladanja: »Za razliko od volitev žreb zagotavlja demokratični ideal naključja in enakosti vseh do oblasti, ne zgolj enakosti privolitve. Gre za metodo alokacije pozicij, ki ne diskriminira in ki zagotavlja najučinkovitejšo zdravilo proti vplivu denarja in manipulacij na politični proces« (Vodovnik, 2015, str. 59).⁴³ Ob primerjavi žreba in volitev obstaja ključna razlika: pri volitvah vedno lahko govorimo o pristanku vladanih, pri žrebu pa zelo težko. Vse tri revolucije – angleška, ameriška in francoska – so bile v dobršnem delu utemeljene na principu pristanka vladanih v odnosu do vladajočih. Volitve prinašajo možnost dvojnega pristanka: pristanek na samo metodo in pristanek na rezultate. Torej, oblast naj bi izvirala iz ljudstva, hkrati pa je temelj oblasti pristanek ljudstva na to oblast. V tej luči postane jasno, da nikakor ne moremo razumeti žreba kot metode izbiranja, saj v samem konceptu ni vsebovan moment pristanka na vladanje, vsebuje pa pristanek za samo udeležbo v žrebu (Manin, 1997, str. 85).

Oblast, ki temelji na predstavnštvu prek volitev, kot izhaja iz republikanske tradicije, vztraja pri »enakosti privolitve« na vladanje oziroma postulira »privolitev v vladanje, ki opravičuje izbiro volitev pred žrebom, kar pa je seveda čisti kontrapunkt demokratičnemu načelu enakosti do oblasti, ki ga zagotavlja lotokracija« (Vodovnik, 2015, str. 58). Osnova takšne nove koncepcije politične oblasti, ki temelji na političnem predstavnštvu in na volitvah, se skriva v ideji, da je osnova in legitimnost politične oblasti predvsem »pristanek na oblast namesto za opravljanje [politične] funkcije« (Manin, 1997, str. 79). Bistveno pa je, da volitve niso v funkciji vplivanja državljanov na politiko, temveč so sredstvo za odvrčanje »ugovorov teh državljanov proti političnim elitam in njihovim 'obvezujočim odločitvam'« (Offe, 1985c, str.

⁴¹ V Atenah so uporabljali tako žreb kot tudi volitve pri alokaciji političnih funkcij (Vodovnik, 2015, str. 58–59).

⁴² V beneški republiki so vse do leta 1797 uporabljali žreb, žrebalo se je med tistimi, ki so pristali na kandidate (Vodovnik, 2015, str. 59).

⁴³ Velikost državljankega telesa, ki se pogosto pojavlja kot argument zoper žreb, ne vzdrži, saj se v anglosaškem sistemu uporablja za izbiro porot v sodnih procesih (Manin, 1997; Vodovnik, 2015, str. 59).

312). Čeprav je bila ideja volitev v tem, da vsi državljani lahko izrazijo pristanek, je obstajal še en pomemben element – to pa je neenakost med vladajočimi in vladanimi, pri čemer so bili vladajoči razumljeni kot superiorni (Manin, 1997, str. 83–94). Žreb je torej postal »neustrezen z ozirom na cilje, ki so jih akterji želeli doseči, ter glede na prevladujoča verjetja o politični legitimnosti« (Manin, 1997, str. 83). Izhajajoč iz naravnopravne tradicije, je bila osnovna ideja v tem, da se oblast utemelji na pristanku vladanih: »pristanek predstavlja edini vir legitimne oblasti« (Manin, 1997, str. 84).

Ko se analizirajo razlike med antično in sodobno liberalno demokracijo, se večinoma omenja nasprotje med bolj neposredno obliko udejstvovanja ljudstva v antičnih Atenah in pa posredno obliko vladavine, ki je značilna za današnje politične skupnosti⁴⁴ (glej: Parekh, 1994; Pikalo, 1997; Finley, 1999). Vendar to ni edina razlika, saj obstajajo bolj temeljne razlike v konceptiji državljanstva in razumevanja politike⁴⁵. Liberalna demokracija se uveljavi v popolnoma drugem družbenem, ekonomskem in političnem kontekstu, v drugačnih razrednih odnosih. Liberalna demokracija je posebna oblika demokracije, ki se je pojavila šele pred kakšnimi dvema stoletjema, ob tem je liberalizem predhodil demokraciji in je s tem ustvaril razmere, ki se jim je demokracija morala prilagoditi (Sartori, 1987, str. 367; Parekh, 1994; Meiksins Wood, 1995; Pikalo, 1997; 2003;). To je specifičen tip demokracije, ki se radikalno razlikuje od antičnega modela demokracije in znotraj katerega obstaja protislovje, saj »liberalizem zanika logiko demokracije in demokracija zanika logiko liberalizma« (Wolfe 1980, str. 7). Ker gre za obliko demokracije, ki je postala možna in se je tudi zgodovinsko uveljavila šele »z oblikovanjem sodobne kapitalistične družbe od 18. stoletja naprej in ji je zato mogoče reči tudi 'meščanska' ali 'liberalna'« (Hirsch, 2014, str. 2).

Liberalna demokracija temelji predvsem na liberalizmu. Na prvem mestu so vedno posameznikove pravice, predvsem svoboda, ki je razumljena kot negativna svoboda⁴⁶, in pravica do zasebne lastnine. »Liberalna« v besedni zvezi liberalna demokracija pomeni

⁴⁴ Vsekakor je na mestu izpostaviti, da je težko govoriti o eni in edini pravi demokraciji oziroma kritizirati sedanjo liberalno demokracijo s perspektive nekega antičnega ideala. Kot zapiše Pikalo: »Liberalne demokracije tudi ne gre smatrati za degenerirano obliko 'prave' demokracije« (Pikalo, 1997, str. 40).

⁴⁵ Zato Sartori poudarja: »Moderni ljudje si želijo drugačno demokracijo, v smislu, da ideal demokracije nikakor ni enak kot tisti pri Grkih« (Sartori 1987, str. 279).

⁴⁶ V kontekstu liberalne demokracije ne moremo nikakor govoriti o svobodi od trga – svoboda je tesno povezana s trgov, ki je v kapitalizmu ključni regulacijski mehanizem. Zaradi tega izpostavi Meiksins Wood, da v liberalni demokraciji svoboda ne pomeni svobode od prisile trga ter da ne gre za obliko »opolnomočenja, osvobajanja od prisile, emancipacije od prisile in dominacije« (Meiksins Wood, 1995, str. 235).

omejevanje oblasti države ter vzpostavljanje raznih mehanizmov in procedur za nadziranje javne oblasti pred vmešavanjem v zasebno sfero, »demokracija« pa je vezana na procedure in način vzpostavljanja javne oblasti (Chan, 2004, str. 39). Od združitve liberalizma in demokracije je bistveno, da če katerakoli javna oblast krši liberalne pravice, ni razumljena le kot neliberalna, temveč avtomatično tudi kot nedemokratična⁴⁷. Zaradi tega Parekh poudari, da je liberalna demokracija v bistvu »liberalizirana ali liberalno konstituirana demokracija; tj. demokracija, ki je opredeljena in strukturirana znotraj omejitev, ki jih postavlja liberalizem« (Parekh, 1994, str. 157). V tej protislovnosti liberalne demokracije so določene pridobitve liberalne demokracije postale temelj vsakršnega razmišljanja o demokratični praksi danes⁴⁸ (Meiksins Wood, 1981; Parekh, 1994; Pikalo, 1997, str. 41).

Hirsch (2014, str. 2) izpostavi, da liberalna demokracija, ta protislovnostna združitev, ki je značilna za kapitalistično državo in kapitalistično politično formo v praksi

praviloma pomeni politični sistem, za katerega so značilni predvsem svobodne in splošne volitve, parlamentarni predstavniki postopki, minimalna jamstva pravne države, nekatere oblike delitve oblasti, možnost mirne in urejene menjave oblasti na podlagi večstrankarskega sistema ter veljavnost nekaterih temeljnih pravic. Med te temeljne pravice spada predvsem zasebna lastnina, v katero ni mogoče posegati politično, torej z »demokratičnim procesom oblikovanja volje«⁴⁹.

Liberalna demokracija ni več vezana na ideal polne participacije in aktivnega državljanstva – »sedaj se jo opredeljuje, ne prek standardov participacije in enakosti, temveč prek obstoja določenih formalnih političnih značilnosti, kot so volitve, ustava in dogovorjena pravila političnega diskurza« (Wolfe 1980, str. 6). Ključni mehanizem legitimacije oblasti v liberalni demokraciji so periodične večstrankarske volitve, ki temeljijo na splošni volilni pravici in ki označujejo formalno enakost vseh državljanov v določeni državi. Volitve so temelj formalne demokracije oziroma formalnega prenosa in odtujitve oblasti na izvoljene predstavnike⁵⁰: »Skladno s tem velja v meščanski javnosti politični sistem za *demokratičen*, če nudi efektivno

⁴⁷ Liberalizem je »vgrajen v konceptualno strukturo liberalne demokracije. Liberalizem specificira, katere pravice so temeljne in se jih ne sme kršiti ter morajo biti zagotovljene z zakonom« (Parekh, 1994, str. 163).

⁴⁸ Beetham (1994, str. 56–57) poudari pet elementov liberalizma, ki so se izkazali nujni za delovanje demokracije na ravni nacionalne države: 1) ustavna zagotovitev in zaščita posameznikovih pravic (gibanje, izražanje, zbiranje); 2) ločitev med vejami oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno vejo; 3) predstavnisko telo, v katerega so člani izvoljeni na podlagi geografskega principa in ki sprejema zakone; 4) ločitev med javno in zasebno sfero; 5) svobodno organizirani ljudje imajo končno besedo pri določanju tega, kaj je dobro za družbo.

⁴⁹ Gre torej za demokracijo, ki je vezana na varovanje kapitalistične zasebne lastnine, kot jo je utemeljil že James Madison v *Federalistu* št. 10.

⁵⁰ Za liberalne teoretike demokracija nikoli ni pomenila vsebinskega odločanja, temveč predvsem »način konstituiranja in kontroliranja javne oblasti« (Pikalo, 1997, str. 40).

možnost za odpoklic vlade« (Heinrich, 2013, str. 234). Izbrani politiki naj bi predvsem bili »bolj razsvetljeni in bolj vrli kot navadno ljudstvo«⁵¹ (Dupuis-Déri, 2004, str. 121). Razumevanje državljanstva je zelo zoženo in »zdreducirano na vir oblasti, na podeljevanje legitimnosti vsakokratni oblasti, ki ne predvideva našega aktivnega sodelovanja. Gre za statusno državljanstvo, brez politične prakse« (Vodovnik, 2015, str. 60). Od moči (*potentia*) in oblasti ljudstva je ostalo bolj malo v prevladujoči koncepciji demokracije. V tem kontekstu Hirsch doda, da bi liberalno demokracijo bolje »opisali kot sistem pluralistične porazdelitve moči – med strankami, podjetji, državno birokracijo itn. – z nekaj možnosti demokratične udeležbe« (Hirsch, 2014, str. 2).

Periodične volitve, splošna volilna pravica in politično predstavništvo omogočajo formalno-pravno legitimnost javne oblasti. Redne volitve, ki so temelj liberalne demokracije, so »ventil« za ljudstvo oziroma možnost zamenjave oblasti, ob tem pa volitve usmerjajo pozornost ljudi k posameznim politikom in strankam, ne pa k vprašanju samega političnega ali ekonomskega sistema. Liberalna demokracija je sistem, ki temelji na parlamentarni in predstavniki oblasti in ki je »skonstruiran tako, da nimajo ugovori proti legitimnosti političnega in ekonomskega sistema nobene možnosti, da bi v njem našli kakršenkoli institucionalni ojačevalec« (Offe, 1985c, str. 162–163). V volitvah – zaradi pravno-formalne univerzalne možnosti sodelovanja – »lahko tako elite kot tudi navadni državljani najdejo tisto, kar si želijo. Dvoumnost volitev je morda ključ za njihovo izjemno stabilnost« (Manin, 1997, str. 156). Participacija državljanov in oblast ljudstva v teh procedurah nista vsebinski, saj bi na takšen način lahko prišlo do preizpraševanja samega sistema. Poleg tega je ključna specifika tudi neodvisnost mandata poslancev in predstavnikov ljudstva. Tako liberalna demokracija ne predstavlja (neposredno) vladavine ljudstva, temveč je vezana na razne procedure, pravila in formalnosti, ki določajo možnost sodelovanja ljudstva v teh procesih (Habermas, 1992, str. 36; Meiksins Wood, 1995, str. 231; Heinrich, 2013, str. 234; Hirsch, 2014, str. 22).

Poleg zgoraj omenjenih značilnosti liberalna demokracija temelji na dveh elementih: na individualizmu⁵² in (omejeni) koncepciji ljudske suverenosti, pri čemer »[s]uverenost ljudstva predstavlja demokratično komponento hibrida, osebna svoboda pa je /.../ osnova liberalne

⁵¹ Jefferson je govoril o »naravni aristokraciji«, Robespierre pa o »predstavniki aristokraciji«, pri čemer naj bi bili tisti, ki so izvoljeni, bolje izobraženi (Dupuis-Déri, 2001, str. 164).

⁵² Parekh poudarja, da je liberalna demokracija »produkt 17. stoletja in je oblikovana za soočanje s političnimi problemi, ki jih je povzročila individualistična družba po 17. stoletju« (Parekh, 1994, str. 168).

misli« (Pikalo, 2003, str. 99). Liberalizem, ki temelji na individualizmu, je razumeti kot »ideologij[o] akumulacije in utemeljitve le-te, medtem ko demokracija ohranja pomembnost legitimnosti, nekakšne ljudske participacije in enakosti rezultatov« (Wolfe, 1980, str. 7). Ob tem pa je temelj liberalne demokracije delitev oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno vejo oblasti, ki jo je najbolj eksplicitno razdelal Montesquieu (glej Montesquieu, 1966) in ki zagotavlja nadzor nad različnimi vejami oblasti⁵³.

Liberalna demokracija ne pomeni in ne odpira možnosti za neposredno sodelovanje državljanov, kar je velika razlika v primerjavi z atenskim modelom demokracije (Parekh, 1994, str. 162). Aktivna participacija ljudstva je vedno lahko problematična, saj kaj hitro lahko prestopi okvir kapitalističnih lastninskih odnosov. V tem neenakopravnem hibridu liberalizma in demokracije vladavina ljudstva ni več v središču, temveč so nekateri drugi elementi: volitve, stranke, pravna država, zaščita pred državo, človekove pravice in državljske svoboščine, svoboda tiska in združevanja, toleranca ipd. Od vladavine ljudstva je ostala samo medla referenca, na katero nas spominja beseda demokracije, ki nima enakega pomena kot v antični Grčiji (Meiksins Wood, 1995, str. 231).

Temelje za takšno razumevanje liberalne demokracije najdemo že v spisih Johna Locka, ki je »konceptualiziral kapitalizem, ko je bila prva faza akumulacije kapitala že opravljena« (Lukšič, 2016, str. 627). Macpherson poudari, da se je ravno v 17. stoletju v Angliji začela oblikovati »posesivna tržna družba«, ki temelji na »posesivnem individualizmu« (Macpherson, 2011, str. 61–62). Locke je iskal novi način utemeljevanja legitimnosti oblasti – božja volja in pa nasledstvo nista bila več zadostna argumenta. Našel je novi steber politične oblasti – to je bila lastnina. Locke politično oblast utemelji na zasebni lastnini. Božja volja za Locka ni več pomembna, saj naturalizira zasebno lastnino in tudi razredne razlike, ki temeljijo na neenaki razdelitvi te lastnine. Locke je tako »nosilec meščanske revolucije: ne božja volja, naravni zakon določa lastninjenje in upravičenje lastninskih razlik« (Lukšič, 2016, str. 643).

⁵³ Stabilizacija kapitalističnih lastninskih odnosov je – po prvem obdobju, ko je bila za akumulacijo bogastva potrebna močna država – prinesla tudi novo obliko razumevanja oblasti. To je ravno na parlamentarizmu utemeljena liberalna demokracija, v kateri obstaja delitev oblasti: močno zakonodajno telo, ki temelji na zastopanju interesov meščanskega razreda; sodna oblast, ki je potrebna za zaščito lastnine; izvršna oblast, ki zagotavlja varnost zasebne lastnine in mir (Lukšič, 2016, str. 628).

Locke je izjemno odkrit, ko nanese na vprašanje potrebe po politični oblasti oziroma državi v kontekstu konstituiranja javne oblasti v prehodu iz naravnega stanja v civilno stanje: »S politično oblastjo mislim pravico do postavljanja zakonov, ki jih spremlja smrtna kazen in torej tudi vse manjše kazni, da bi regulirali in ohranili lastnino, in pravico do uporabe moči skupnosti za izvrševanje teh zakonov in za varovanje politične skupnosti pred tujimi napadi – kar vse ima za cilj le javno dobro«⁵⁴ (Locke, 2010, str. 136). Locke poudari, da »nobena *politična družba* ne more ne biti ne obstati, če nima v sebi oblasti, da ohrani lastništvo, in v ta namen, da kaznuje kršitve vseh v družbi /.../«⁵⁵ (Locke, 2010, str. 182). Bibič poudari, da je »[d]ržava, ali kakor jo imenuje Locke, civilna ali politična družba, /.../ zgolj funkcija te lastnine«⁵⁶ (Bibič, 1981, str. 20). Lockova argumentacija lastnine, pri čemer je naloga države zaščita zasebne lastnine, je dejansko, kot to izpostavlja Lukšič (2016, str. 627), »zaznamovala prihodnost kapitalizma«.

Ta argumentacija dobi v teoriji federalista Jamesa Madisona bolj specifično obliko – za zaščito lastnine je najboljša oblika vladavine republika, in to razširjena republika po zgledu Rima, v kateri je ostalo bore malo od atenske ideje in prakse demokracije. Meiksins Wood poudarja, da so se federalisti takrat dejansko soočili z novim izzivom: kako ohraniti privilegije elite v kontekstu širitve aktivnosti ljudstva v boju proti angleški kroni (Meiksins Wood, 1995, str. 214). Federalisti niso želeli utemeljevati oblasti ne na Bogu ne na nasledstvu, temveč so začeli utemeljevati in legitimirati oblast na zelo ohlapnem konceptu ljudske suverenosti. Tako so med konvencijo v Filadelfiji federalisti izjemno ostro nastopali proti demokraciji in proti revnim ljudem, a so tudi zagovarjali koncept ljudstva⁵⁷ (Dupuis-Déri, 2001, str. 159). V trenutku, ko je prišlo do deklaracije enakosti državljanov, je bilo treba razrešiti potencialni konflikt v odnosu do možnosti opravljanja javnih funkcij. Tako so državljani postali razumljeni predvsem kot »vir politične legitimnosti« in ne toliko kot »osebe, ki bi imele željo po opravljanju funkcij«, saj je z nastopom predstavniške oblasti prišlo tudi do premika in zanemarjanja »enakosti v alokaciji položajev« (Manin, 1997, str. 92). Čeprav so se ustanovni očetje sklicevali na ljudsko

⁵⁴ Pri Locku splošne periodične volitve v zakonodajno telo, kaj šele splošna volilna pravica, nista nujna pogoja za vzpostavljanje legitimne javne oblasti (Held, 1989, str. 61). Za kritiko Locka in razumevanja Locka kot teoretika demokracije glej: McNally, 1989; Meiksins Wood, 1992; Losurdo, 2011.

⁵⁵ Za razumevanje Lockove teorije lastnine in oblasti ter povezavo s slavno whigovsko revolucijo glej: Laslett, 1964; Winfrey, 1981; Lukšič, 2016.

⁵⁶ Za Locka je »privatna lastnina /.../ torej produkt konsenza in zaščiten s tem konsenzom, je političen produkt in ne produkt narave in naravnih sil. Hkrati pa je zasebna lastnina edina legitimacijska osnova, steber moderne države« (Lukšič, 2016, str. 636).

⁵⁷ Graeber poudarja, da v političnem sistemu ZDA lahko zaznamo tri elemente: monarhičnega – to je predsednik; aristokratskega – senat; demokratičnega – predstavniški dom (Graeber, 2012, str. 158).

suverenost, so vztrajali na aristokratskem načelu, da so izvoljeni politiki bolj usposobljeni in »superiorni« v primerjavi z ljudstvom. Suverenost ljudstva je torej postala le »virtualna in skoncentrirana v rokah izbranih politikov« (Dupuis-Déri, 2004, str. 121).

Madisonov ključni argument je, da je predstavniška oblast najboljši branik pred neomejeno močjo večine in pred strankarskimi boji, ki so temelj vseh nevšečnosti in konfliktov v politični skupnosti. A je bistveno, da so strankarske zdrahe le posledica nečesa bolj temeljnega – razrednega konflikta interesov, ki izhaja iz neenake razdelitve lastnine: »Toda najbolj razširjen in najbolj trajen izvor strankarstva je v mnogovrstni in neenaki razdelitvi lastnine. Tisti, ki imajo lastnino, in tisti, ki je nimajo, so od nekdanj predstavljali različne interese v človeški družbi« (Madison, 1992, str. 582). Madison se ne zavzema za odpravo neenakosti v lastnini, temveč v samo središče postavi zaščito zasebne lastnine, ki je neenako razporejena v družbi. Madison (1992, str. 582) v sam temelj republike – predstavniške oblasti, ki jo mi danes imenujemo liberalna demokracija – postavi obrambo zasebne lastnine:

Razlika v sposobnostih ljudi, iz katerih izvira tudi pravica do lastnine, je nič manj neobvladljiva prepreka za uniformnost interesov. Varstvo teh sposobnosti je prvi cilj vlade. Razlike v obsegu in vrstah lastnine so neposredna posledica varstva različnih in neenakih sposobnosti za pridobivanje lastnine; in iz vpliva le-teh na čustva in poglede vsakokratnih lastnikov sledi delitev družbe na različne interese in stranke.

Neposredna demokracija, po vzoru Aten, je za Madisona neprimerna politična ureditev, saj omogoča, da večina, ki je revna, kar nam že Aristotel jasno pove, da je problem demokracije, pridobi moč in spremeni lastninske odnose⁵⁸. To dodatno izkristalizira konflikte, ki vedno obstajajo v družbi oziroma jih razkrije med lastniki in tistimi, ki niso lastniki produkcijskih sredstev. Madison zaradi tega trdi, da je neposredna demokracija pot v propad: »Zato so takšne demokracije od nekdanj nudile prizor nereda in preprirov; vedno so bile nezdržljive z varnostjo posameznika ali z lastninsko pravico; praviloma so bile kratkotrajne, umirale pa so nasilne smrti« (Madison, 1992, str. 583). Tako je jasno, da je Madison odkrito nastopal proti neposredni demokraciji po zgledu Aten, saj ga je bil strah pred revnimi ljudskimi množicami.

Z ameriško revolucijo se spremeni sam koncept demokracije, ki ima v 18. in v začetku 19. stoletja slabšalni pomen. Šele ko se demokracijo ukalupi v predstavništvo in republikanizem,

⁵⁸ Graeber poudarja, da so vse, kar so vedeli o demokraciji, ustanovni očetje izvedeli iz Hobbesovega prevoda Tukididovega opisa peloponeške vojne (Graeber, 2012, str. 155). Za utemeljevanje obstoječega reda so se sklicevali na »antidemokratske teze Aristotela in Cicera« (Dupuis-Déri, 2004, str. 120).

postane sprejemljiva za lastniške razrede. V tem kontekstu omogoči ameriška revolucija nastanek specifičnega političnega sistema, ki so ga utemeljili na sistemu zavor in ravnotežij (*checks and balances*) in je zavezan republikanstvu, ki subsumira pojem demokracije. Novi politični sistem je bil vzpostavljen kot kompromis v konfliktu med kapitalističnim severom in sužnjelastniškim jugom⁵⁹, ki se ga je lahko blažilo zaradi osvajanja zahodnega dela kontinenta (Lynd, 1968). Šlo je za obliko »kompromisa med kapitalizmom in suženjstvom« (Lynd, 1968, str. 136) oziroma za koalicijo »bogatih moških iz mest in bogatih moških s podeželja« (Lynd, 1968, str. 17). V središču nastanka ZDA je bilo vprašanje zaščite vseh oblik lastnine, ne le striktno gledano kapitalistične⁶⁰. Šlo je za razredni kompromis med kapitalisti oziroma meščani in sužnjelastniki. ZDA so zato postale zavezane ideji republike in omejevanja vpliva revnih množic na politiko: »ZDA so republika, ker niso hotele biti demokracija«⁶¹ (Lukšič, 2019, str. 26).

Ameriška razširjena republika pomeni radikalno drugačno opredelitev demokracije, saj prenos oblasti na predstavnike pomeni temelje novega modela demokracije⁶². V tem kontekstu je liberalna demokracija nastala kot republikanski substitut za »direktno participacijo« (Pitkin, 1972, str. 191) ter za prakso demokracije⁶³ (Vodovnik, 2015). Zaščita zasebne lastnine – to je temeljna pravica v liberalizmu in je tudi temelj kapitalizma in kapitalističnega načina produkcije – v novih okoliščinah ni bila več mogoča na stari način, temveč je, zaradi spremembe v lastninskih odnosih ter aktivnem državljanstvu v obdobju same ameriške revolucije, moralo

⁵⁹ Ali je sužnjelastništvo predstavljalo predkapitalistični ali že kapitalistični element ameriške ekonomije, je predmet spora. Jefferson je ocenjeval vrednost razmnoževanja črncev za dolgoročno dobičkonosnost njegove plantaže (Berlin, 1998; Baptist, 2014), kar vsekakor predstavlja čisto kapitalistično logiko. Vsekakor pa suženjstvo in inkorporacija suženjstva v ameriški politični sistem predstavljata ključni točki kristalizacije kapitalizma v ZDA, saj sta bili zaradi ohranjanja lastnine nad sužnji oblikovani močna institucionalna zaščita zasebne lastnine ter slaba zvezna oblast, saj je bilo sužnjelastnike strah, da bi lahko prišlo do ukinitve suženjstva na zvezni ravni, kar bi tudi pomenilo razlastitev sužnjelastnikov (Clegg, 2019).

⁶⁰ Pomemben element osamosvajanja 13 kolonij predstavlja imperialistični moment. Pomembno vlogo v teh procesih je igralo vprašanje davkov za vojne proti staroselskim ljudstvom. Britanska krona je na pritisk kolonistov vodila vojne v Severni Ameriki, vendar ta nova ozemlja niso bila v središču imperialističnih interesov Britancev. Britanska krona si ni želela novih vojn v Severni Ameriki. Zato je prišlo do spora glede davkov (Blackburn, 2011).

⁶¹ Odcepitev ZDA od Anglije ni bila nikakršna socialna revolucija, saj ni prišlo do odprave suženjstva. Socialna revolucija se je v ZDA zgodila šele v času državljanske vojne, ko pride do odprave suženjstva in do zmage kapitala nad zemljiško aristokracijo, ki temelji na suženjskem delu (Lynd, 1968).

⁶² Ustava ZDA nikjer ne omenja, da so ZDA demokracija (glej Graeber, 2012, str. 154).

⁶³ Meiksins Wood opozarja, da je liberalizem »vstopil v moderni politični diskurz ne le kot skupek idej in institucij, oblikovanih za omejitev državne oblasti, temveč tudi kot *substitut* za demokracijo« (Meiksins Wood, 1995 str. 230), oziroma predstavlja predvsem »liberalno udomačitev demokracije« (Meiksins Wood, 1995, str. 233). Maier pa izpostavi, da se politična razprava v 19. in 20. stoletju osredotoči na to, kako narediti »demokracijo varno za svet« (Maier, 1992, str. 126). Tako smo tudi prišli do tega hibrida – liberalne demokracije.

priti do redefinicije državljskega telesa, politike in demokracije⁶⁴. Potrebno je bilo torej »utelesiti ter istočasno omejiti ljudsko moč v kontekstu, v katerem ni bilo več možno ohraniti izključujočega državljskega telesa« (Meiksins Wood, 1995, str. 214). Razširjena republika s predstavnimi sistemom, ki je zavezana ohranjanju lastnine, ter močna zvezna država sta po Madisonu najboljša filtra za omejevanje radikalnih zahtev po predrugačenju kapitalističnih razrednih in lastninskih odnosov in hkrati formalno vključevanje državljanov – odraslih belih moških – v politiko⁶⁵ (Madison, 1992, str. 585).

Prenos oblasti na politične predstavnike niti ni ključnega pomena, temveč so pomembne »predpostavke, na katerih so federalisti utemeljevali koncepcijo predstavništva«⁶⁶ (Meiksins Wood, 1995, str. 217) – to pa je zaščita zasebne lastnine⁶⁷. V tem okviru so videli volitve kot aristokratsko metodo izbire, ki bo sočasno omogočila široko legitimnost oblasti, a hkrati omejila možnost prevpraševanja razdelitve lastnine. Če se je skozi zgodovino razumelo volitve kot način za izbiro najbolj »vrljih« med enakimi, pa so v ZDA okrog leta 1787 vsi poudarjali, da sta razliki med ljudmi, ki sta ključnega pomena in zaradi katerih je treba vpeljati volitve – lastnina in bogastvo (Manin, 1997, str. 133). Oblast naj bi pripadala ljudstvu, a vendar ljudstvo lahko izvršuje to oblast le posredno, prek izbire najbolj vrljih mož med bogatimi⁶⁸ (Graeber, 2012, str. 160). Zaradi tega Dupuis-Déri (2004, str. 120) poudari, da so bili oblikovalci političnega sistema v ZDA, pa tudi v Franciji, »neprikrito antidemokratični«⁶⁹.

Ustanovni očetje ZDA bili tisti, ki so postavili temelje za sodobno razumevanje demokracije: »Antidemokratični zmagovalci v ZDA so bili tisti, ki so modernemu svetu dali njegovo definicijo demokracije, definicijo, v kateri je redčenje ljudske moči temeljna sestavina«⁷⁰

⁶⁴ John Adams je celo zapisal, da beseda demokracija pomeni »nič več in nič manj kot državo ljudi brez kakršnekoli vlade« (navedeno v Dupuis-Déri, 2004, str. 122).

⁶⁵ Niti Thomas Jefferson, ki je bil med vsemi ustanovnimi očeti še najbolj naklonjen vključevanju množic v politično odločanje, ni nikoli uporabil besede demokracija, temveč je govoril o »majhnih republikah« (Graeber, 2012, str. 169).

⁶⁶ Tudi J. S. Mill se je zavzemal za »racionalno demokracijo«, v kateri bo vladala »razsvetljena manjšina, ki bo v zadnji instanci odgovorna večini« (J. S. Mill v Parekh, 1994, str. 165).

⁶⁷ Meiksins Wood izpostavi, da »[v] kolikor je *državljanstvo* konstitutivni koncept antične demokracije, temeljni princip druge različice [liberalne demokracije, op. M. H.] je, mogoče, *gospostvo*« (Meiksins Wood, 1995, str. 204).

⁶⁸ Federalisti so verjeli, da je družba razdeljena na razrede in da bogati morajo biti na čelu politike. Demokracijo pa so »istovetili z nižjim razredom« (Dupuis-Déri, 2001, str. 166–167).

⁶⁹ Ključno je, da je le v obdobju dveh generacij beseda demokracija prešla pot od zmerljivke in enačenja s socializmom do vključitve v vsakodnevno rabo liberalcev in konservativcev. V Franciji in ZDA so bili jasni, da ne želijo imeti demokracije, temveč »volilni režim, znan kot 'republika'«, sedaj pa so vsi bili demokrati (Dupuis-Déri, 2004, str. 129).

⁷⁰ Manin sicer poudarja, da je izbira med volitvami in nasledstvom bila veliko bolj radikalna kot pa razlika med dvema nenasledstvenima metodama izbire – volitvami in žrebom (Manin, 1997, str. 91).

(Meiksins Wood, 1995, str. 214). V ZDA so ustanovni očetje zagovarjali republiko, in ne demokracije, ki je bila usmerjena predvsem v obrambo lastniških interesov ter je onemogočala kreacijo »agore«, v kateri bi lahko »'ljudstvo' imelo možnost za direktno participacijo v političnem odločanju in v odločevalskem procesu« (Dupuis-Déri, 2004, str. 120). Ustanovni očetje v ZDA so izbrali volitve namesto žreba, ker so le-te že dolgo veljale za aristokratsko metodo izbiranja predstavnikov⁷¹ (Manin, 1997, str. 79). Za ustanovne očete je bila, zaradi zaščite kapitalistične zasebne lastnine in koncentriranega kapitala, značilna »politična agorofobija« (Dupuis-Déri, 2001; 2004).

Liberalci zelo dolgo niso zaupali množicam zaradi več razlogov: 1) zaradi sovražnosti revnih do bogatih; 2) zaradi strahu pred enakostjo v vseh sferah življenja, kar naj bi privedlo do uniformizacije; 3) množice naj bi bile preveč pasivne in nekritične, volilna pravica pa je bila privilegij tistih s kritičnim umom; 4) zaradi strahu pred tiranijo večine⁷² (Parekh, 1994, str. 163–164). Poleg tega najdemo še tri argumente zoper demokracijo: 1) zaradi prevelikega teritorija bi bila neposredna demokracija nemogoča; 2) zaradi velikega števila ljudi bi bilo neposredno vladanje in udeleževanje v javnih zadevah izjemno zapleteno; 3) ker naj bi posamezniki in posameznice raje preživljali čas v zasebni sferi kot pa v javni (Dupuis-Déri, 2004, str. 121). Vse dokler je bilo v koncepcijo ljudstva všteto malo ljudi oziroma dokler je ljudstvo bila omejena kategorija, liberalizem ni imel težav z ljudstvom. Težave so nastopile takrat, ko »je ljudstvo prekrizalo socialne in politične privilegije in namesto njih terjalo obče pravice, pravice za vse /.../. V tistem trenutku je »[m]ed liberalizmom in demokracijo /.../ zazevala razlika« (Mastnak, 2015, str. 144). Elita je nasprotovala in se je bala ljudstva, saj naj bi bilo ljudstvo neizobraženo v javnih zadevah. Neposredna demokracija bi lahko postavila razredni boj na politično raven, kar bi ogrozilo koncentriran kapital v rokah bogate manjšine (Dupuis-Déri, 2004, str. 121).

Tocqueville je še leta 1835 v okviru Francije enačil demokrate in socialiste ter izpostavljajal, da demokrati predstavljajo nevarnost zasebni lastnini. Septembra 1848 je imel govor, v katerem je izpostavil, da se rojeva republika, ki bo demokratična, ne da bi bila socialistična. Takšna transformacija je bila posledica predvsem političnih razmerij moči in revolucij – demokracija ni bila več enačena s socializmom, temveč s celotno nacijo in državo (Dupuis-Déri, 2004, str.

⁷¹ Za obširnejšo razlago odnosa federalistov do demokracije in argumente za njeno zavračanje glej: Graeber, 2012.

⁷² Demokracija je predstavljala nevarnost, saj bi lahko bila »potencialno totalitarna /.../. Če ni bila totalitarna, je bila pa zagotovo represivna« (Maier, 1992, str. 131). Zaradi tega jo je bilo nujno omejiti.

125). Liberalni in konservativni politiki so hitro dojelili učinkovitost političnega poistovetenja demokracije z revnimi, zato so ravno tako začeli uporabljati besedo demokracija z namero, da prevzamejo volivce socialistom. Takšna sprememba ni nastala le zaradi iznajdljivosti in zvitosti politikov, temveč tudi ker so določene države in družbe liberalni in konservativni republikanski teoretiki opredeljevali kot demokratične – takšen je bil recimo Alexis de Tocqueville, ki je uporabljal pojem demokracija bolj v sociološkem kot v politološkem pomeni – demokracija ni bila politični režim, temveč nekakšno stanje družbe. Hkrati pa so tudi oblasti bile vse bolj občutljive na rabo besede republika in so jo včasih prepovedale, saj so jo uporabljali kot poziv k uporabi proti oblasti. Ker niso imeli drugega pojma za opis političnega režima – monarhija in aristokracija sta bili ravno tako v nasprotju z republikanskimi ideali –, jim je preostala le demokracija (Dupuis-Déri, 2004, str. 124–125).

V ZDA je ta prehod na diskurzivni ravni postal mogoč šele, ko je bila zvezna država že ustanovljena in trdna in ko se je zaščita zasebne lastnine utrdila. Takrat so določeni iz politične elite dojelili, da bi bil prehod k uporabi demokracije lahko zelo koristen. Hkrati pa so se tudi organizirale množične stranke, v katere je bilo vključenih veliko število belih moških, saj so imeli univerzalno volilno pravico le oni. V tem kontekstu lahko razumemo ta prehod k pozitivni uporabi besede demokracija (Dupuis-Déri, 2004, str. 126). Ključno je, da je le v obdobju dveh generacij beseda demokracija prešla pot od zmerljivke in enačenja s socializmom do vključevanja v vsakodnevno rabo liberalcev in konservativcev. V času revolucij v Franciji in ZDA so bili jasni, da ne želijo imeti demokracije, temveč »volilni režim, znan kot 'republika'«, sedaj pa so vsi bili demokrati. Uporaba besede in oznake demokracije in demokrat je v veliki meri pogojena s političnimi razmerji moči in poskusom pridobivanja širših ljudskih množic za različne politične projekte⁷³ (Dupuis-Déri, 2004, str. 129).

Edini, ki so se ob koncu 18. in začetku 19. stoletja opredeljevali kot demokrati, so bili socialisti. Arnold Ruge je pred revolucijami 1848 pisal o tem, da je treba razlikovati med liberalizmom in demokracijo (glej: Mastnak, 2015, str. 144–145). Engels je leta 1846 v članku pisal o »popolni razliki med liberalizmom in demokracijo«, saj da je liberalizem vezan na srednji razred,

⁷³ Andrew Jackson je bil prvi politik, ki je poskušal pridobiti politični vpliv z uporabo besede demokracija – leta 1824, ko se je identificiral kot republikanec, je bil na volitvah poražen; leta 1828 je spet kandidiral in se je izrekel za demokrata – tokrat je zmagal. Leta 1840 je Jacksonova stranka tudi uradno privzela ime Demokratska stranka. Sočasno pa so tudi konservativni vigovci začeli uporabljati besedo demokracija, kar je zelo motilo Jacksonovo stranko (Dupuis-Déri, 2004, str. 126; Graeber, 2012, str. 169). V primeru Jacksona je šlo predvsem za »uspeh prodemokratične propagande« (Dupuis-Déri, 2001, str. 245).

medtem ko je demokracija vezana na delavske razrede (Engels, 1976). V Franciji so se pripadniki Babeufove zarotniške skupine, ki so prvi poskušali izvesti protokomunistično revolucijo, sami razglašali za demokrate, saj so na takšen način poudarjali bližino (revnemu) ljudstvu (Dupuis-Déri, 2004, str. 122). Mastnak izpostavi, da je delavski razred predstavljal »konkretizacij[o] abstraktnosti ljudstva« (Mastnak, 2015, str. 145). Vodje delavskega razreda so se označevali za demokrate, saj so sledili samemu izvoru besede oziroma so se naslanjali na razredno podstat demokracije kot vladavine revnih. V tem kontekstu Dupuis-Déri (2004, str. 124) poudarja, da so v Franciji socialistični politiki začeli tudi množično gibanje pod geslom demos-soc. Zaradi tega je izjemno pomembno izpostaviti, da »[i]dejo demokracije torej ni gonilo meščanstvo, ampak delavsko gibanje za povečanje svojega vpliva in zmanjšanje vpliva meščanstva. Ključna ideja demokracije je bila, da se bogastvo v družbi pravičneje in bolj enako porazdeli. Vse bolj pa je idejo demokracije dvajseto stoletje sploščilo v ozko republikansko idejo: odsotnost samovolje in prisile pri vladanju«⁷⁴ (Lukšič, 2019, str. 26).

Pri tem je treba poudariti, da ima omejitve oblasti v liberalni demokraciji veliko opraviti s fevdalno ureditvijo in avtonomijo fevdalnih gospodov v kontekstu »razdeljene suverenosti« (Anderson, 1992). Začetek idej in predstav o omejeni oblasti, ki so v središču liberalne demokracije, je treba iskati v fevdalizmu. Svoboda fevdalnih gospodov v odnosu do monarhov in omejena oblast monarhov v odnosu do fevdalnih gospodov tvorita jedro liberalne demokratske predstave o omejeni oblasti: »Izvirna, aristokratska ideja z ustavnimi omejitvami monarhične oblasti ni imela povezave z idejo demokracije. Njeno poistovetenje z 'demokracijo' se je zgodilo veliko pozneje in je imelo opraviti več z uveljavitvijo oblasti vladajočega razreda naproti *ljudstvu*« (Meiksins Wood, 1995, str. 230). Zaradi tega je ključno izpostaviti, da »[v] modernem kanonu angleško-govorečega liberalizma glavna pot k moderni demokraciji vodi skozi Rim ter prek /.../, peticije pravic in slavne revolucije, in ne skozi Atene /.../ niti prek chartizma«⁷⁵ (Meiksins Wood, 1995, str. 213).

Liberalna demokracija je nastala šele kot rezultat dolgotrajnih in krvavih bojev, vendar v primerjavi s prejšnjimi oblikami družbenih formacij pomeni velik korak naprej v odnosu do

⁷⁴ Ne gre spregledati, da Lincoln v svojem slavnem govoru v Gettysburgu leta 1863 niti na enem mestu ne uporabi besede »demokracija«, čeprav govori o »oblasti ljudstva, ki jo izvaja ljudstvo za ljudstvo« (government of the people, by the people, for the people) (glej: Dupuis-Déri, 2004, str. 130).

⁷⁵ Z vznikom krščanske demokracije, kot to izpostavlja Dupuis-Déri (2004, str. 129), je celo Bog, ki je bil »do takrat monarhist, postal demokrat«.

širitve svobode in enakosti⁷⁶. Liberalna demokracija je bolj inkluzivna od antične – državljani so tako ženske kot moški ne glede na premoženjski status, hkrati je suženjstvo odpravljeno. Vendar to ni posledica odprtosti buržoazije do izkoriščanih razredov, temveč predvsem posledica številnih bojev, saj je bila buržoazija od nekdaj zelo odklonilna do pripuščanja nižjih razredov v politični prostor ter tudi do širitve volilne pravice⁷⁷ (Meiksins Wood, 1981, str. 181; 1995, str. 213–236; Hirsch, 2014, str. 3–6). Ko so liberalci razumeli, da se zahtev ljudskih množic po vključevanju in sodelovanju v političnem življenju ne da več zadržati, so izoblikovali različne procedure, s katerimi so omejili vpliv ljudskih množic. Oblikovali so ustavno zagotovljene pravice, ki se jih ne sme spreminjati, tudi če večina to zahteva; uvedli so parlamentarno namesto ljudske suverenosti (Parekh, 1994, str. 164).

Šele kot posledica številnih bojev in s ciljem politične stabilizacije nastajajočih in razvijajočih se kapitalističnih družb in s pravno omejitvijo demokracije na sfero politike, puščajoč ob strani vprašanje lastnine in kapitalističnih odnosov izkoriščanja, se je državljansko telo lahko začelo širiti (Therborn, 1977; Habermas, 1992, str. 58). Poleg tega pa so izkoriščani razredi morali pristati na določene predpogoje liberalne demokracije, predvsem na nespremenljivost lastninskih odnosov⁷⁸. Polanyi (2008, str. 265) je na primeru Anglije pokazal, da je bil koncept liberalne demokracije tuj angleškemu srednjemu razredu: »[š]ele potem, ko je delavski razred sprejel načela kapitalistične ekonomije in so si sindikati za svoj glavni cilj postavili gladko delovanje gospodarstva, je srednji razred dal volilno pravico premožnejšim delavcem /.../«. Zaradi tega Hirsch zapiše, da se je liberalna demokracija »najprej oblikovala kot omejena 'razredna demokracija'«⁷⁹ (Hirsch, 2014, str. 6).

⁷⁶ Lahko tudi zapišemo, da je bil liberalizem primoran uvesti demokracijo tudi zaradi notranjih razlogov. Prvič, liberalna koncepcija individuuma trdi, da so vsi posamezniki svobodni, enaki in razumni, kar pomeni, da naj ne bi bila možno vzpostavljanje politične avtoritete nad njimi, ne da bi privolili. Tako predstavljajo volitve temelj prenosa te pravice do vladanja nad vsemi. Drugič, temelj liberalizma je svoboda, kar pa pomeni, da mora obstajati nekakšen mehanizem, ki nadzira oblast, ko in če le-ta krši načela svobode in pravice (Parekh, 1994, str. 162; Pikalo, 1997, str. 140).

⁷⁷ To obliko oziroma model demokracije imenujemo liberalna demokracija, meščanska ali kapitalistična demokracija, vendar je ni oblikovalo meščanstvo samo, saj je le-to stremelo k zaščiti lastnih interesov v postopnem procesu pripuščanja nižjih slojev v državljansko in politično telo. S širitvijo »ljudstva« na dejanske ljudske množice je hkrati obstajal trend koncentracije »politike« v parlamentih, na takšen način pa se je tudi omejevalo ljudstvo, saj se suverenost ljudstva izraža predvsem v parlamentih. Poleg tega ne gre spregledati, da je do širitve državljanskih pravic, uveljavljanja volitev kot edine in temeljne legitimacijske procedure ter tudi do širitve volilne pravice v 20. stoletju prišlo zaradi številnih razrednih bojev in identitetnih bojev zoper rasizem in seksizem (Parekh, 1994, str. 164; Meiksins Wood, 1995, str. 206–213; Hirsch, 2014, str. 5–6).

⁷⁸ Bistveno pa je, da je »liberalna demokracija uspela obdržati strukturno zasnovo, ki jo je razvila v drugi polovici devetnajstega stoletja, in obdržati demokratični impulz pod nadzorom« (Parekh, 1994, str. 165).

⁷⁹ Politično predstavništvo je nastalo predvsem kot mehanizem angleške aristokracije, francoskih odvetnikov ter ameriških veleposestnikov, kako izriniti ljudstvo iz odločanja, predvsem pa revne (Manin, 1997, str. 234).

Zelo dolgo je trajalo, preden se je razširilo politično telo oziroma preden je koncepcija ljudstva postala ločena od razredne pripadnosti, kar je specifična liberalne demokracije in ki postane možna šele z vznikom kapitalizma. V kapitalizmu se prvič pojavi možnost za koncepcijo državljanstva, ki je izključno formalno in ki pušča lastninske odnose popolnoma onkraj te koncepcije. Ločitev državljanstva od razrednega vprašanja, ki je specifična liberalne demokracije in ki je prvi pogoj za širitev državljankega telesa, ima pozitivno implikacijo, saj ekonomski položaj oziroma vprašanje lastništva in dohodka ne določa več, kdo je pripoznan kot državljan. To je velika pridobitev liberalne demokracije: »Kapitalizem je, s tem ko je pozornost usmeril stran od *gospodstva* in k *lastnini*, naredil državljanški status manj pomemben, saj so se koristi političnega privilegija umaknile čisto 'ekonomskim' prednostim. To je na koncu omogočilo novo obliko demokracije« (Meiksins Wood, 1995, str. 208). Po drugi strani pa ne moremo mimo tega, da ker ekonomsko izkoriščanje ni povezano z vprašanjem državljanstva, enakost državljanov nikakor ne pomeni in ne omejuje izkoriščanja in črpanja presežne vrednosti iz presežnega dela mezdnih delavcev. To je strukturna določitev kapitalizma in kapitalistične formacije in je zaradi tega tudi nedemokratični element liberalne demokracije. Kapitalistični lastninski odnosi in ločitev političnega statusa od lastninskih odnosov in razredne pripadnosti, formalna ločitev države od družbe in od vseh družbenih razredov, ki je temelj za politično demokracijo, omogoča združevanje pravnoformalne enakosti in ekonomskega izkoriščanja. V kapitalizmu lahko sobivata svoboda vseh državljanov v pravnem in političnem smislu, ne glede na razredno pripadnost – to je tudi temelj specifične oposebljenosti države v kapitalizmu – ter izkoriščanje na podlagi razredne pripadnosti⁸⁰.

Tako imamo opraviti z radikalno redefinicijo demokracije v primerjavi z antično koncepcijo, saj se demokracija in državljanstvo ločita od razredne vsebine. Zaradi tega je tudi državljanstvo v kapitalistični državi in liberalni demokraciji manj pomembno oziroma ima manjšo težo v primerjavi z antičnim razumevanjem državljanstva⁸¹ (Meiksins Wood, 1995, str. 213–224; Hirsch, 2014, str. 16). Kot izpostavlja Offe, širitev državljanstva in sama koncepcija državljanja

⁸⁰ Za liberalno demokracijo lahko rečemo, da je hegemonika, saj obstaja »element resnice« tako v konstataciji, da »služi partikularnim interesom kapitalističnega razreda, kot tudi v tem, da ima univerzalna stremeljenja« (Meiksins Wood 1981, 181).

⁸¹ V atenski demokraciji je bilo državljanstvo povezano s tem, da so bili kmetje v veliki meri osvobojeni zunajekonomskega izkoriščanja. Njihovo sodelovanje v politiki je omejevalo izkoriščanje. Hkrati, za razliko od kapitalizma, niso bili brez lastnine in niso bili prepuščeni čisto ekonomskemu izkoriščanju in prisilam. »Politična in ekonomska svoboda sta bili neločljivi – dvojna svoboda *demosa* v njegovem simultanjem pomenu kot politični status in družbeni razred, /.../ medtem ko politična enakost ni le soobstajala z, temveč je tudi znatno spreminjala, družbeno-ekonomsko neenakost. V tem smislu atenska demokracija ni bila 'formalna' temveč vsebinska« (Meiksins Wood, 1995, str. 212).

»je bila tako rekoč zgodovinsko plačana z izločitvijo vloge državljana iz razrednih, deželnih oziroma življenjskih okvirov in kontekstov ravnanja« (Offe, 1985č, str. 149). V teh okvirih ločitve ekonomskega izkoriščanja od univerzalizacije državljanstva je ključno poudariti, da v liberalni demokraciji razredni konflikt nikoli ne more biti odpravljen (Wolfe, 1980, str. 9).

Ko govorimo o povezanosti med liberalno demokracijo, kapitalizmom in kapitalistično državo, je pomembno izpostaviti, da je liberalna demokracija sploh možna v kapitalistični državi oziroma v politični formi, v kateri obstaja ločitev med državljskim in političnim statusom na eni strani ter lastnino in razrednimi odnosi na drugi⁸². Empirično dejstvo je, da je »liberalna demokracija fenomen, ki je značilen zgolj za kapitalistične sisteme. Razvila se je samo v državah s kapitalističnim gospodarstvom, v državah s socialističnim gospodarstvom nikoli«⁸³ (Pikalo, 2009, str. 567). Možnost (ne pa tudi nujnost) liberalne demokracije je vezana na kapitalistično politično formo in na oposebljenost države oziroma protislovno ločitev/povezanost med državo in gospodarstvom v kapitalizmu: »V sodobni kapitalistični državi, v kateri so vsi ljudje kot državljeni in državljanke na enak način podrejeni eni sami, osrednji politični oblasti – /.../ – postane *formalna* enakost ljudi kot konkurirajočih si 'posestnikov blag' prvič v zgodovini materialna dejanskost« (Hirsch, 2014, str. 4). Vendar, zastavlja se vprašanje – zakaj⁸⁴?

V prejšnjem podpoglavju smo pisali o strukturi značilnosti kapitalizma in specifični kapitalistični politični formi – ločitvi države in družbe, politike in ekonomije ter o uveljavljanju brezosebnega zapovedovanja. Črpanje presežka v kapitalizmu ne poteka več s pomočjo »zunajekonomskih sredstev«, torej s pravnimi, političnimi in/ali vojaškimi sredstvi, temveč prek trga kot temeljnega ekonomskega in družbenega regulacijskega instrumenta. Politični status postane manj pomemben, saj bogastvo in lastnina nista več odvisni od le-tega, temveč od

⁸² Zaradi tega izpostavi Meiksins Wood, da je liberalnodemokratična država »edinstvena forma razredne vladavine, saj vzbuja dvom v sam obstoj vladajočega razreda« (Meiksins Wood, 1981, str. 180; glej tudi Anderson, 1976, str. 30).

⁸³ Heinrich izpostavi, da je v kapitalističnih deželah vedno mogoče vladati tudi na diktatorski način, a da je takšna oblika vladavine prej izjema kot pravilo (Heinrich, 2013, str. 233).

⁸⁴ Kot izpostavlja Lukšič, je kapitalizem na začetku temeljil predvsem na močnih vladarjih ter močni državni oblasti. Močna oziroma »absolutna država« je bila ključna za uveljavljanje novega produkcijskega načina – kapitalizma. Zaradi tega imamo v 16. in 17. stoletju razmah teorij, ki so utemeljevale nujnost močne državne oblasti: Machiavelli, Bodin, Grotius, Hobbes, Pufendorf. Takrat so na ravni teorij razvijali koncepte, ki so bili nujni za uveljavitev »novega načina produkcije življenja ljudi« (Lukšič, 2016, str. 627). Ko se enkrat uveljavi kapitalistični produkcijski način, pa pride do strahu pred državo, ki lahko poseže po lastnini – zaradi tega je bilo potrebno organizirati oblast v državi na način, »da bo interes zasebnih lastnikov lahko prišel najbolj do izraza« (Lukšič, 2016, str. 628).

trga in tržnih odnosov. Bistveno je namreč, da v predkapitalističnih produkcijskih načinih – zaradi specifične lastnine ter povezave med izkoriščanjem ter politiko, ki se v kapitalizmu loči na sfero politike in ekonomije – formalna enakost ljudi »ni bila ne *misliva* (dobesedno), še manj pa zaželena« (Meiksins Wood, 1995, str. 207–208). Kapitalistična zasebna lastnina, ki omogoča oposebljenost države, prvič odpre prostor za pravno in politično enakost ljudi, ki lahko sobiva z ekonomskim izkoriščanjem. Liberalna demokracija postane možna šele, ko je »centraliziran aparat politične oblasti formalno ločen od družbe ter njenih razmerij neenakosti in moči, ko ekonomska in družbena moč nista neposredno istovetni s politično, je mogoče gospostvo podvreči demokratičnemu političnemu nadzoru« (Hirsch, 2014, str. 4).

Oposebljena država je temelj liberalne demokracije, saj ločenost politike od ekonomije, kot poudari Hirsch, »postavlja jasne meje demokratičnemu oblikovanju volje, izraženemu na volitvah ali referendumih«⁸⁵ (Hirsch, 2014, str. 2). Posebnost kapitalistične formacije je v tem, da z oposebljenostjo države omogoča, da je demokracija vezana samo in izključno na sfero »države«, kar prej ni bilo mogoče niti misliti niti izvesti, ter da se vprašanje državljanstva loči od razrednih in lastninskih odnosov, hkrati pa po drugi strani izvzame odnose v sferi produkcije iz »demokratičnega« odločanja. Liberalna demokracija omogoča reprodukcijo razrednega izkoriščanja, saj politična in formalnopravna enakost, ki sta veliki pridobitvi liberalne demokracije, brez težav soobstajata z ekonomsko neenakostjo (Meiksins Wood, 1995, str. 213).

Tako lažje razumemo protislovje med kapitalizmom in demokracijo ter poskusom prilagoditve demokracije kapitalistični zasebni lastnini in reprodukciji kapitalistične akumulacije. Gre za združitev razredne vladavine s formalnopravno enakostjo, pri čemer produkcijska sredstva še vedno nadzira ozek kapitalistični razred. Sistem temelji na »protislovn[i] *koeksistenc[i]* med kapitalistično ekonomijo in liberalno demokracijo /.../« v kateri »se lahko ohranja *privatnost* procesa uvrednotenja le kot politično zagotovljena, organizirana in usmerjena funkcija, ki je pomembna za obstoj celotnega sistema« (Offe, 1985b, str. 56).

V okoliščinah izločitve zasebne lastnine iz polja demokratične politike se danes vse več promovira politična participacija, sploh v kontekstu EU in razvoja IKT. Pojavljajo se vedno nove oblike in nove možnosti participacije. Participacija na volitvah in druge oblike politične

⁸⁵ Offe izpostavlja, da je ta oposebljenost temelj strukturne selektivnosti države, sploh v primeru zagotavljanja varnosti zasebne lastnine (Offe, 1985b, str. 39).

participacije so temelj legitimnosti javne oblasti v liberalni demokraciji. Vendar, nekoliko paradoksalno, čeprav gre za temelj legitimnosti, se ta participacija vsebinsko zvede na zelo ozek izbor alternativ. V tem kontekstu ostaja vedno ključno vprašanje, kakšen učinek imajo različne oblike participacije na oblikovanje samih javnih politik in ukrepov. Zaradi zaščite zasebne lastnine in zaradi strahu pred možnostjo udeležbe revne večine pri oblasti liberalna demokracija ne temelji na vsebinski participaciji v odnosu do ključnih vprašanj, ki zadevajo vprašanja kapitalistične akumulacije⁸⁶.

Normalna forma kapitalistične države temelji na tem, da »jo določajo pravila demokratičnopredstavniške oblike vladanja, po vsebini pa je determinirana s potekom in potrebami akumulacijskega procesa« (Offe in Ronge, 1985, str. 61). Omejevanje in radikalno rekonceptualizacijo demokracije, ki se na koncu izteče v konceptu in praksi liberalne demokracije, se sicer večinoma povezuje in upravičuje s strahom pred »tiranijo večine«, vendar obstaja neka druga, strukturna omejenost: »To omejenost teoretsko upravičuje domneva, da bi polna ljudska suverenost vodila k diktaturi večine ali celo stranke, ki bi si lastila voljo večine, s tem pa k totalitarnemu političnemu sistemu gospostva, ki bi ogrožal osebno svobodo. Praktična podlaga te omejenosti pa so kapitalistična produkcijska razmerja« (Hirsch, 2014, str. 2–3). Omejevanje večinskega odločanja na »javne zadeve«, ki izhaja predvsem iz strahu pred radikalnim spreminjanjem lastninskih odnosov in razlaščenja kapitalistov, je edini način, da takšno večinsko odločanje sploh obstaja, »če bi namreč hoteli uporabiti načelo večine tudi za odločitve glede dodelitve privatnih dobrin, potem bi to načelo nenehno izpostavljali preizkušanju, ki ga nikakor ne bi moglo vzdržati, ker bi bili prizadeti intenzivni in neposredni interesi« (Offe, 1985d, str. 191).

Strukturna ločitev politike in ekonomije »zagotavlja politično izločitev gospodarskega ozračja svobode in zasebnitva z njihovim ustavnim zavarovanjem, preprečilo pa naj bi morebitne posege države v to ozračje svobode« (Offe in Ronge, 1985, str. 61). V večini politološke literature je v samem središču vprašanje legitimnosti, ki pa temelji na procedurah, kapitalizem pa je iz tega konteksta izključen, čeprav, kot smo razložili, v samem temelju omogoča in zamejuje liberalno demokracijo (Heinrich, 2013, str. 233–234). Država je odvisna od sredstev, ki jih pridobi od davkov, ki pa so posledica uvrednotenja kapitala in vzpostavljanja menjalnih

⁸⁶ Pikalo poudari, da se v odnosu med vladajočimi in vladanimi v kontekstu liberalne demokracije elitam ljudske množice zdijo »skrajno sumljive« (Pikalo, 1997, str. 40).

odnosov na trgu. Navkljub splošnim volitvam in odvisnosti javne oblasti od volitev ne smemo spregledati, da imajo volitve predvsem »pomembno vlogo v zamegljevanju dejstva, da so materialni viri, ki sami šele dopuščajo izvajanje državne oblasti, v prvi vrsti odvisni od prihodka, ki izvira iz akumulacijskega procesa, in da je uporaba teh virov le toliko določena s preferencami volilne publike, kolikor se sklada s predpostavkami nadaljnje akumulacije«⁸⁷ (Offe in Ronge, 1985, str. 61).

Odvisnost države od reprodukcije procesa akumulacije »sili državni aparat k temu, da opravlja svoje *razredno vezane funkcije pod pretvezo razredne nevtralnosti* in da mora pridobiti alibi splošnosti za svoje posebno izvajanje oblasti« (Offe, 1985b, str. 48–49). V kapitalizmu in tudi v liberalni demokraciji »ekonomska moč v veliki meri pogojuje politično moč« (Pikalo, 1997, str. 43). Zaradi vsega tega je Miliband liberalno demokracijo, v specifični kapitalistični državi, v kateri javna oblast zaradi strukturnih prisil deluje v skladu z interesi kapitalističnega razreda in reprodukcije celotne kapitalistične družbe, poimenoval tudi »kapitalistična demokracija«⁸⁸ (Miliband, 1982; 1983), ki je »metoda razredne oblasti, ki se *kot taka ne razkriva*« (Offe, 1985b, 48), saj je strukturno omejena in ne ogroža koncentracije in centralizacije kapitala.

2.4 Neoliberalizem in neoliberalna hegemonija

Zmagovit pohod neoliberalizma je treba umestiti v krizo kapitalistične akumulacije ter krize keynesianske države blaginje v 70. letih, ko se je kot eden izmed številnih odgovorov »ponujalo« tudi tisto, čemur danes pravimo neoliberalizem, predvsem v podobi povečevanja ekonomske svobode ter moči kapitala. Takšna rešitev nikakor ni pomenila nevtralnega odgovora na krizo kapitalizma, temveč je neoliberalizem že od samega začetka predstavljal tendenco obnove razredne dominacije kapitala (Dumenil in Lévy, 2004; Harvey, 2012, str. 25) ter še večje koncentracije kapitala v rokah kapitalističnega razreda v centralnih kapitalističnih državah kapitalističnega svetovnega sistema (Panitch in Gindin, 2013). Kot ugotavlja Harvey (2012, str. 7–8), je neoliberalizem postal prevladujoč načrtno, saj se takšni preobrati – v našem primeru preskok od ene paradigme k drugi – nikoli ne zgodijo slučajno ali pomotoma. Številni

⁸⁷ Kapitalistična država se tako srečuje s permanentnim strukturnim problemom, in sicer, »da mora svojo razredno naravo obenem prakticirati in jo ohranjati nevidno« (Offe, 1985b, str. 49).

⁸⁸ Liberalna demokracija, ki temelji predvsem na predstavniški oblasti, hkrati vsebuje tako demokratične kot tudi nedemokratične elemente ter je sposobna prevzeti različne podobe v odnosu do vsebine, pri čemer pa forma, tj. oblika, ostaja nespremenjena (Manin, 1997, str. 234).

oddelki na univerzah, vplivni »možganski trusti« (*think tanks*), Svetovna banka, MDS in ostale globalne finančne in ekonomske institucije propagirajo vse v en glas eno in isto dogmo: privatizacijo, deregulacijo in pa navidezni umik države iz gospodarstva. V tem kontekstu Harvey tudi locira politično »zmago« neoliberalizma v obdobje 1978–1980, povezano s štirimi imeni: »Volcker, Reagan, Margaret Thatcher in Deng Xiaoping so brez izjeme zavzeli manjšinska stališča, ki so bila že dolgo v obtoku, in jih naredili za večinska (čeprav v nobenem primeru ne brez dolgotrajnega boja)« (Harvey, 2012, str. 6).

Zgodovina neoliberalizma je veliko daljša in je predvsem vezana na dva dogodka: kolokvij Walterja Lippmanna leta 1938 ter ustanovitev Društva Mont Pelerin leta 1947 (glej: Harvey, 2012; Dardot in Laval, 2013; Foucault, 2015; Mastnak, 2015; Mirowski in Plehwe, 2015). Avgusta leta 1938 so se v Parizu zbrali različni teoretiki in filozofi na kolokviju, ki ga je organiziral Louis Rougier, na katerem so razpravljali o pomenu knjige Walterja Lippmanna *An Enquiry into the Principles of the Good Society*, ki je bila ravno takrat prevedena v francoščino. Na kolokviju so poskušali oblikovati skupen odgovor na krizo »liberalizma«. Ključna razprava je tekla o tem, ali gre pri poskusu skupnega projekta za obnovo klasičnega liberalizma ali za rekonstrukcijo klasičnega liberalizma, kot tudi glede samih označevalcev »novi liberalizem« in »neoliberalizem«. Kolokvij Walterja Lippmanna je ključni dogodek v zgodovini neoliberalizma, saj predstavlja temelj ustvarjanja »neoliberalne 'internacionale'« (Dardot in Laval, 2013, str. 50).

Daleč od tega, da bi bil neoliberalni tabor v samem začetku enoten. Že takrat so se pojavljale zelo jasne razločitve med neoliberalizmom in principom *laissez-faire*. Čeprav je bil skupni sovražnik jasen – intervencionizem in kolektivizem (predvsem realsocializem, kajti neoliberalci, predvsem von Hayek in von Mises, kapitalističnega kolektivizma nacizma in fašizma niso kritizirali, temveč pozdravljali in slavili) – vzroki za krizo liberalnega projekta niso bili enoznačni (glej Dardot in Laval, 2013; Foucault, 2015; Mastnak, 2015). Na kolokviju so se dogovorili za ustanovitev *Study Centre for the Renovation of Liberalism* s središčem v Parizu, ki pa ni dobil nikoli mednarodne prepoznave, sploh če ga primerjamo z Društvom Mont Pelerin, tudi zaradi izbruha druge svetovne vojne. V času druge svetovne vojne so predvsem pripadniki nemškega ordoliberalizma nekaj časa sobivali in tudi sodelovali z nacisti na področju načrtovanja gospodarske politike ter pripravljanja ekspertiz (Ptak, 2015), Friedrich von Hayek,

pozneje ključna figura neoliberalizma, pa je bil popolnoma marginalizirana osebnost v akademskih in v političnih krogih (Mastnak, 2015).

Drugi politično in teoretsko pomemben dogodek je ustanovitev Društva Mont Pelerin⁸⁹ aprila 1947, ko so se v švicarski vasici Mont Pelerin zbrali ugledni neoliberalni teoretiki in filozofi, različnih šol in struj⁹⁰. Društvo je nekakšen podaljšek iniciative in projekta, ki se je začel oblikovati avgusta leta 1938. Obojemu, tako kolokvijju kot društvu, je skupno kozmopolitstvo, kar je bilo zelo pomembno v širjenju neoliberalnih teorij in praks (Dardot in Laval, 2013). Temelj samega Društva je bil zapisan v izjavi, sprejeti 8. aprila 1947, v kateri udeleženci ustanovitvenega sestanka trdijo, da je zaradi zatona »moralnih standardov« ter zaradi zanemarjanja vladavine prava prišlo do krize »civilizacije«. Poleg tega so poudarili, da je zaton »civilizacije« povezan s »padcem zaupanja v zasebno lastnino in konkurenčni trg; saj je brez razpršene moči in iniciativ, ki so povezane s temi institucijami, težko zamisliva družba, v kateri bi lahko bila svoboda učinkovito ohranjena« (Mont Pelerin Society, 1947). Prvi predsednik Društva Mont Pelerin je postal Friedrich von Hayek. Za njim so pozicijo predsednika zasedala še številna zveneča imena: Milton Friedman, Gary Becker (oba vidna predstavnika čikaške šole) ter James Buchanan (Harvey, 2012; Dardot in Laval, 2013; Mirowski in Plehwe, 2015; Mastnak, 2015).

Neoliberalizem lahko opredelimo kot teorijo »politično-ekonomskih praks, ki pravi, da do človeške blaginje najhitreje pridemo z osvoboditvijo *individualnih podjetniških svoboščin* in večšin v institucionalnem okviru, ki ga zaznamujejo močne pravice do zasebne lastnine, prosti trgi in prosta trgovina« (Harvey, 2012, str. 7, lastni poudarki). Foucault poudari za našo raziskavo ključno zadevo, in sicer, da v neoliberalizmu ne gre za opustitev delovanja države, temveč za drugačno delovanje države: »Neoliberalizem se tako ne bo umeščal na področje pustiti-delati, temveč nasprotno, na področje čuječnosti, dejavnosti, nenehnega poseganja« (Foucault, 2015, str. 119). Ključno je, da je »s političnega vidika« neoliberalizem v bistvu »pretveza za posplošeno in administrativno poseganje države, poseganje, ki je še toliko težje prav zato, ker je prikrito in zakrinkano v videz neoliberalizma« (Foucault, 2015, str. 117). Privatizacija in deregulacija gospodarstva ne pomenita umika ali pa zatona države – gre za drugačno proaktivno delovanje države, umik z določenih področij ter večjo aktivnost na drugih.

⁸⁹ Za podrobno zgodovino Društva Mont Pelerin glej: Hartwell, 1995.

⁹⁰ Ordoliberalizem, avstrijska šola, čikaška šola, francoska šola, britanska veja itd.

V tem kontekstu dodajmo še opredelitev Mirowskega (Mirowski, 2015, str. 417–455), ki našteje 11 tez o neoliberalizmu, s katerimi se poskuša približati samemu bistvu neoliberalizma in neoliberalnega projekta. Prvič, neoliberalizem je utemeljen na predpostavki, da je željeno ureditev treba ustvariti – torej, je potrebno delovanje. Drugič, trg je dojet kot najbolj učinkovit mehanizem za obdelavo informacij. Tretjič, čeprav je treba šele ustvariti tržno družbo, je le-to potrebno prikazovati kot naravno in normalno stanje stvari v družbi. Četrtič, in za nas najpomembneje, »bistvena ambicija neoliberalnega projekta je *redefiniranje oblike in funkcij države, ne pa njeno uničenje*« (Mirowski 2015, str. 436). Petič, politiko in demokracijo neoliberalci razumejo izključno v tržnih pojmi in ekonomskem modelu. Šestič, temeljna vrлина neoliberalizma je svoboda, ki pa je razumljena izjemno ozko in ekonomistično, gre pa za negativno oziroma pravno svobodo – svobodo pred prisilo in pred neutemeljenim poseganjem države. Sedmič, prosti pretok kapitala je naravna danost. Osmič, ekonomska neenakost je dojeta kot nujni stranski produkt najboljše možne ureditve – to je tržnodružbena ureditev. Devetič, velike korporacije, tudi če naredijo kaj slabega, ne smejo biti okrivljene za to. Desetič, trg je dojet kot rešitev za vse probleme, tudi za tiste, ki jih je proizvedel sam trg. Enajstič, politična, družbena in ekonomska teorija neoliberalizma je od samega začetka predstavljena kot »moralni kodeks«.

Neoliberalizem je treba locirati na presečišču teorije in prakse, ki poudarja privatizacijo, deregulacijo gospodarstva. Hkrati gre tudi za »ekonomizacijo vsega« (Mastnak, 2015, str. 43), a to še nikakor ne pomeni umika države ali pa njenega zatona. Potrženje družbe – razumevanje družbe kot prostora, kjer imamo opraviti izključno s tržnimi transakcijami in tržnimi pojavi –, ki se dogaja v neoliberalizmu, je mogoče le ob proaktivnem delovanju države, ki posredno ali neposredno omogoča širitev trga in tržnih odnosov v vse sfere družbenega življenja. Vendar ne gre za to, da je država v neoliberalizmu (izključno) orodje v rokah vladajočega razreda (glej Harvey, 2012), kar se sicer tudi dogaja v zadnjem času, ko podjetniki in bankirji postajajo vodje držav, temveč za prilagajanje države na strukturne spremembe v samem kapitalizmu ter za zasledovanje reprodukcije kapitalistične družbe v celoti⁹¹.

⁹¹ Neoliberalizem je posplošenje liberalizma na vse sfere družbenega življenja, predvsem pa na polje ekonomije. Tako se liberalizem in kapital združita. Človek postane zgolj *homo oeconomicus*, politični človek, *citoyen*, pa izgine oziroma je politični človek dandanes razumljen kot podjetnik, kot specifična emanacija *homo oeconomicusa*. Za razumevanje neoliberalizma je nujno misliti politično in ekonomsko razsežnost le-tega, saj nemišljenje politike in ekonomije skupaj pomeni tudi nemožnost mišljenje moderne politike (glej Mastnak, 2015, str. 147–148).

Pri neoliberalizmu ne gre zgolj in izključno samo za produkcijo specifičnega vedenja o ekonomskih, političnih in družbenih fenomenih, temveč tudi za produkcijo subjektivitet, ki se dogaja tukaj in zdaj⁹². Eden izmed najbolj tipičnih, nikakor pa ne edinih indikatorjev za vzpon neoliberalizma je podjetizacija družbe, saj je vzpon podjetništva kot specifičnega režima regulacije bistvena značilnost neoliberalizma. Neoliberalizem temelji na širitvi blagovne forme na področja, ki prej niso bila vključena v blagovno menjavo in blagovno formo nasploh. Foucault v analizi neoliberalizma poudari, da temelj za mišljenje družbe ni več menjava blaga, temveč v ospredje stopi konkurenčnost, ki pa se jo doseže ravno prek podjetništva in podjetizacije družbe. V neoliberalizmu »se ne poskuša doseči družbe, podvržene učinku 'blaga', temveč družbo, podvrženo dinamiki konkurence. Ne družbe supermarketa, ampak družbo podjetja. Homo economicus, ki ga hočejo obnoviti, ni človek menjave, to ni človek potrošnik, to je človek podjetja in proizvodnje« (Foucault, 2015, str. 138–139). Vloga kapitalistične države je, da širi podjetniško formo kot novo obliko ustvarjanja menjalnih odnosov na trgu: »Drugачe rečeno, treba je posplošiti, in sicer s čim večjo razpršitvijo in množitvijo, te oblike 'podjetij', ki ne smejo biti osredščene niti na način velikih podjetij nacionalnih oziroma mednarodnih razsežnosti niti na način velikih podjetij državnega tipa. In zdi se mi, da je ta pomnožitev oblike 'podjetje' znotraj družbenega telesa tudi zastavek neoliberalne politike« (Foucault, 2015, str. 140–141).

Neoliberalizem torej lahko razumemo kot procese in prakse, ki temeljijo na delovanju, na aktivnosti tudi in predvsem države, ne pa na njenem umiku iz gospodarstva in družbe, kot se to velikokrat napačno poudarja. Čeprav temelji na privatizaciji državnega lastništva, je za neoliberalizem proaktivna kapitalistična država nujna, saj neoliberalizem potrebuje državo, »ki bo sposobna vztrajati nad različnimi konkurenčnimi skupinami in različnimi podjetji, ki tekmujejo med seboj. Ta politični in moralni okvir mora zagotavljati 'nerazkrojeno skupnost', naposled pa mora poskrbeti za sodelovanje med 'naravno vpetimi in družbeno integriranimi' ljudmi« (Foucault, 2015, str. 219). Zaradi tega Bonefeld govori o neoliberalni državi kot o »močni državi« (Bonefeld, 2017). Podjetizacija države in podjetniška racionalnost postaneta vodilo večine praks, pa tudi javnih politik, hkrati pa so prisotni svetost prostega trga in zasebne

⁹² Učinki neoliberalne teorije in prakse imajo velik vpliv na sam način mišljenja in delovanja. To trdi tudi Harvey (2012, 8). Namreč, neoliberalne »resnice« so – prek, lahko rečemo z Althusserjem, ideoloških in represivnih aparatov kapitalistične države – postale »del zdravega razuma« (Harvey, 2012, 8), ki usmerjajo naše delovanje in razumevanje družbenopolitične dejanskosti. Zaradi tega trdimo, da neoliberalizem lahko prosperira predvsem, ker uspeva producirati heterogene, a še vedno enodimenzionalne, politične subjektivitete.

lastnine ter močan državni okvir in pravna država, ki zagotavljajo spoštovanje pogodbenih pravic.

Vzpon neoliberalizma zaznamujejo pomembne strukturne in kulturne spremembe v reprodukciji kapitalistične akumulacije, ki so tudi omogočile cementiranje neoliberalne hegemonije in projekta koncentracije kapitala. Prvič, procesi globalizacije so ključnega pomena za razumevanje neoliberalizma. Ob koncu 20. stoletja je beseda globalizacija postala temelj za razlago velike večine političnih, družbenih in ekonomskih fenomenov. Giddens je zapisal: »Globalizacija je pojem, ki mora imeti ključno mesto v leksikonu družbenih ved« (Giddens 1990, str. 52). Pri konceptu globalizacije hitro naletimo na zmedo: kako jo konceptualizirati; kaj je vzrok za procese globalizacije; kako jo časovno razumeti; kaj so učinki globalizacije; kakšna je smer globalizacijskih procesov (Held in drugi, 1999, str. 10–14).

Če pogledamo nekaj najbolj uveljavljenih opredelitev globalizacije, lahko identificiramo nekaj skupnih točk: prihaja do krčenja prostora in časa; vzpon novih pomembnih političnih akterjev, ki niso več države (transnacionalna podjetja); spreminjanje vloge nacionalne države. Scholte opredeli globalizacijo kot »rekonfiguracijo družbene geografije s porastom transplanetarnih in suprateritorialnih vezi med ljudmi« (Scholte, 2005, str. 8). Poleg tega je globalizacija privedla tudi do »pomembnih sprememb v določenih atributih teritorialnosti, kapitala, države, nacije in moderne racionalnosti« (Scholte, 2005, str. 8). Po drugi strani lahko gledamo na globalizacijo kot na »proces ali kot skupek procesov«, ki kažejo na nelinearnost dogodkov in razvoja, hkrati pa »odraža združitev medregionalnih omrežij in sistemov interakcije in izmenjave. V zvezi s tem je treba razlikovati med vpetostjo nacionalnih in družbenih sistemov v širše globalne procese od vsakršnega pojma globalne integracije« (Held in drugi, 1999, str. 27). Hirst in Thompsom pa (1996, str. 48) opredelita globalizacijo kot skupek »velikih in naraščajočih tokov trgovine in investicij kapitala med državami«⁹³. Gre za strukturne, geografske elemente, ter procese pretokov in ideologije v kontekstu globalizacije (glej: Rizman, 2005; Urry, 2012, str. 3–12).

Ulrich Beck poudari razlikovanje med globalizacijo, globalnostjo in globalizmom, kar je za našo raziskavo izjemnega pomena, saj je tisto, s čimer se dandanes v veliki meri srečujemo,

⁹³ Nekateri razumejo globalizacijo skozi prizmo amerikanizacije, vesternizacije in uničevanja lokalnih kultur in praks (Tomlinson, 1991; 1999; Spybey, 1996) ter širitve mcdonaldizacije družbe (Barber, 1996; Ritzer, 1996).

ravno prepletanje vseh treh, ki pa je vseeno v veliki meri uokvirjeno z neoliberalno globalizacijo – oziroma s tistim, kar Beck opredeli kot globalizem. Po Becku lahko razumemo globalizacijo kot: »*proces*, v sosledju katerih nacionalne države in njihova polnomočja spodkopujejo in navzkrižno povezujejo oblastne možnosti, orientacije, identitete in omrežja transnacionalnih akterjev« (Beck, 2003, str. 24). Globalnost za Becka pomeni zavest o tem, da že dolgo ne živimo zgolj v zaprtih skupnostih, temveč da obstaja nekaj, čemur lahko rečemo svetovna družba, saj niti ena država ne more o(b)stati zaprta entiteta v odnosu do drugih (Beck, 2003, str. 24). Globalizem pa označuje svetovni nazor ali celo ideologijo, ki trdi, da »je politično delovanje izpodrinil oziroma nadomestil svetovni trg, tj. ideologijo gospostva svetovnega trga, ideologijo neoliberalizma. Ta postopa enovzročno, zgolj ekonomistično, in mnogodimenzionalnost globalizacije skrči le na eno, gospodarsko dimenzijo, ki je za povrh še vedno mišljena linearno« (Beck, 2003, str. 23).

Kar se tiče globalizacije, je za nas ključnega pomena ravno spremenjena vloga kapitalistične države. Čeprav so nekateri v 90. letih poudarjali zaton nacionalne države, se je izkazalo, da »ni videti kakšnega prepričljivega konkurenta vlogi nacionalnih držav kot primarnega instrumenta na področju notranje-domače in zunanje politike. Ta še naprej ostaja najbolj pomemben igralec v globalni politiki« (Rizman, 2005, str. 592). Sodobni procesi neoliberalne globalizacije so že od začetka odvisni od aktivnega delovanja držav »in ene države še posebej: Amerike« (Panitch in Gindin, 2013, str. ix). V današnjem kontekstu gre za globalizacijo, ki je »kapitalistična neoliberalna globalizacija ali, boljše, globalizacija te družbene ureditve. In če kdo govori o internacionalizaciji, središče je še vedno situirano v Združenih državah«⁹⁴ (Dumenil in Lévy, 2004, str. 2). Ključno je namreč, da je »odnos med ameriško državo in spreminjajočo se dinamiko produkcije in financ /.../ vpisan v sam proces, ki je postal znan kot globalizacija« (Panitch in Gindin, 2013, str. ix).

Danes lahko govorimo o prevladi neoliberalne globalizacije – po Becku globalizma, vere v proste trge, kar pa seveda ne pomeni, da je vloga kapitalistične države v reprodukciji kapitalizma nepomembna. V tem kontekstu prihaja do iskanja novih načinov vzpostavljanja

⁹⁴ Tudi Negri in Hardt (2003), ki sicer popolnoma drugače utemeljujeta novo globalno ureditev, vztrajata, da imajo ZDA posebno mesto v novi mreži Imperija in imperialne suverenosti.

menjalnih odnosov na trgu ter tudi do vzpona neenakosti⁹⁵ in novih pomembnih političnih akterjev, posledično pa prihaja do uveljavljanja koncepta vladovanja⁹⁶ (Rizman, 2006a;), ki kot enakopravne postavlja tudi druge akterje pri oblikovanju politik, predvsem pa se to nanaša na velike transnacionalne korporacije. Vse to vpliva na strukturo in delovanje kapitalistične države, a hkrati je tudi dejstvo, da so države ključni akterji v promoviranju procesov globalizacije (Giddens, 2000, str. 40). Ti procesi neoliberalne globalizacije sovpadajo tudi s koncentracijo kapitala in vzpostavljanjem monopolov v centralnih kapitalističnih državah (Panitch in Gindin, 2013; Hirsch, 2014). Zaradi tega je pomembno dodati, da vloga in pomen nacionalnih kapitalističnih držav ne izginjata, se pa spreminjata v času neoliberalne globalizacije: »Tako kot se bomo z globalizacijo soočali na dolgi rok, tudi države ne kažejo nobenih resnih znakov, ki bi v bližnji prihodnosti napovedovali njihovo marginalizacijo« (Rizman, 2005, str. 591). Vendar vsekakor drži, da vse večji problem predstavljajo procesi, ki »jih državnemu ukrepanju nalaga vedno bolj internacionalno organizirana kapitalistična ekonomija, po drugi strani pa /.../ pristojnosti uravnavanja, ki so prenesene na nadnacionalne višje instance in zato niso več dostopne za legitimacijske sklope nacionalne države« (Offe, 1985c, str. 177).

Druga izmed temeljnih značilnost vznika neoliberalizma je prehod iz fordizma v postfordizem oziroma sprememba režima akumulacije ter posledično načina regulacije. Fordizem pomeni v bistvu tri razsežnosti: prvič, specifični produkcijski sistem, ki je temeljil na množični produkciji standardiziranih blag za tekočim trakom, kar je pomenilo tudi povečevanje produktivnosti, ki se je v fordizmu dosegalo predvsem prek zmanjševanja potrebne spretnosti za opravljanje dela, ter prek homogenizacije in intenzifikacije dela. V fordizmu imamo množične nekvalificirane delavce, močno sindikalno organiziranost. Sindikati se pogajajo o kolektivnih pogodbah in delovnih razmerah, ki pa so vedno pogojene s povečevanjem produktivnosti. Drugič, fordizem pomeni tudi specifičen režim akumulacije, ki temelji na spodbujanju množične potrošnje standardiziranih blag, kar je tudi radikalna sprememba v vsakdanjem življenju ljudi, saj je bila množična potrošnja mogoča le prek naraščanja blaginje ljudi. Tretjič, fordizem pomeni tudi

⁹⁵ »Glavna značilnost globaliziranega kapitalizma od začetka osemdesetih let prejšnjega stoletja naprej je padanje plačnega deleža ali, drugače povedano, deleža BDP (bruto domačega proizvoda), ki pripada delavcem. Marksistično rečeno taka tendenca pomeni dviganje stopnje izkoriščanja« (Husson, 2011, str. 3).

⁹⁶ Ključno je, da »*post-družbeni družbi* tekom *post-kapitalističnega medvladja* (interregnum) vlada neoliberalni etos konkurenčne samoizboljšave, neutrudne kultivacije prodajljivega človeškega kapitala, entuziastične predanosti delu ter veselega optimizma, igrivo sprejemanje rizikov, inherentnih svetu, ki je prerasel oblast« (Streeck, 2016, str. 38).

novi način regulacije oziroma posebno obliko družbeno-političnega sistema, ki je temeljil na keynesianski državi blaginje ter na kompromisu med delom in kapitalom, v katerem je birokratska kapitalistična država igrala osrednjo vlogo⁹⁷. Za fordizem je bila značilna država blaginje, ki je prek kolektivnega pogajanja med delom in kapitalom ustvarjala okvir za povečevanje življenjskega standarda in produktivnosti, hkrati pa tudi povečevanje mezd in profitov, saj je na takšen način poskušala zagotoviti politično stabilnost kapitalističnih družb (Piore in Sabel, 1984; Clarke, 1990a, 73; Jessop, 1992a, str. 86; Jessop, 1992b; Lipietz, 1992; Heffernan, 2000; Edgell, 2012, str. 90–91).

V 70. letih je prišlo do krize fordizma ter do prehoda v novi način akumulacije in režim regulacije – postfordizem (Amin, 1994; Edgell, 2012). Prehod v postfordizem⁹⁸ je povezan z vzponom novih tehnologij in s spremembami v samem procesu produkcije ter življenja ljudi. Prvič, postfordizem, če ga dosledno gledamo kot produkcijski proces, lahko opredelimo kot fleksibilno produkcijo, ki temelji na novih IKT in na fleksibilni delovni sili ter na produkciji destandardiziranega blaga. V tem okviru je za postfordizem značilna ponovna združitev mentalnega in fizičnega dela ter tudi menjavanje služb. Ob tem je treba izpostaviti, da se je spremenila sama kompozicija delavcev, saj je za postfordizem značilno vključevanje žensk na trg delovne sile. Drugič, postfordizem je »stabilni način makroekonomske rasti«, ki temelji na fleksibilni akumulaciji ter vključuje fleksibilno produkcijo, ki temelji na inovacijah in tudi fleksibilni produkciji, hkrati pa vključuje povpraševanje po destandardiziranih produktih; profiti nastajajo predvsem v kontekstu tehnoloških inovacij, reinvesticije se usmerjajo v še bolj fleksibilne vzorce produkcije in organizacije dela. Tretjič, na postfordizem lahko gledamo kot na nov politično-družbeni način regulacije, ki temelji na čedalje večji individualizaciji ter usmerjenosti na specifičnost življenjskih stilov. V postfordizmu imamo posledično tudi padec občutka solidarnosti, zaostrovanje konkurenčnosti na trgu, poudarek je vse bolj na individualni izbiri.

⁹⁷ Pomembna je razlika med Fordovo zasnovo nove produkcije in fordizma po 2. svetovni vojni, kajti pri Fordu ni bilo govora o sindikalni organiziranosti, polni zaposlenosti, še manj pa o državi blaginje, temveč je celoten sistem temeljil na individualističnih in ozko družinsko usmerjenih predpostavkah (Clarke, 1990b, str. 140). Za razliko med Fordovo zamisljivo in fordizmom glej: Williams, Haslam in Williams, 1992. Za podrobno razlago Fordove zasnove novega načina produkcije v odnosu do nove tehnologije in družbenih sprememb na delovnem mestu, vpeljavi tekočega traku, zatiranju radikalnosti delavcev glej: Meyer, 1981.

⁹⁸ Harvey opredeli prehod iz fordizma v režim fleksibilne akumulacije. Glej: Harvey and Scott, 1988; Harvey, 1990.

V postfordizmu mora kapitalistična država zagotavljati čim bolj privlačno okolje za kapitalske investicije ter na takšen način ustvarja regulacijske mehanizme, ki podpirajo fleksibilizacijo in tehnološke inovacije (Hall, 1988, str. 24; Amin, 1994; Castells, 1996; Edgell, 2012). V kontekstu posfordizma sta država in njena regulacijska politika usmerjeni predvsem v ustvarjanje okolja za inovacije ter fleksibilnost na različnih področjih. Posledično se država usmerja v regulacijo novih področij ter v spodbujanje inovativnosti, od katere sta odvisni gospodarska rast v postfordizmu ter stabilnost same kapitalistične države. Takšna država ima »dva obraza boga Janusa«, saj se umika s področij, ki jih je urejala v času fordizma, ter vstopa v nova polja regulacije, značilna za postfordizem (Jessop, 1996), pri čemer odpira prostor za »neenakost možnosti na globalni ravni«, ki je tako značilna za neoliberalizem (Milanović, 2019, str. 158).

Tretjič, v strukturne spremembe moramo všteti tudi razmah financializacije, finančnega kapitala in pomena financ v (re)produkciji kapitalizma. Financializacija⁹⁹ označuje »sistemsko transformacijo zrelih kapitalističnih ekonomij«, ki jo sestavljajo trije elementi: 1) velike nefinančne korporacije so vse manj odvisne od bančnih posojil in so pridobile lastne finančne kapacitete; 2) banke so postale vse bolj aktivne na finančnih trgih ter tudi pri posojanju gospodinjstvom; 3) gospodinjstva so sama postala tudi neposredno vključena v finančne trge, in sicer kot dolžniki in kot lastniki premoženja¹⁰⁰ (Lapavitsas, 2011, str. 611–612; glej tudi Langley, 2008a; 2008b).

Sweezy je poskušal pokazati nekoliko daljše obdobje procesov financializacije, ki pa je tesno povezana z recesijo v letih 1974–75¹⁰¹. V kontekstu te recesije je opazal tri komplementarne procese: 1) prišlo je do upočasnitve rasti; 2) začele so se še bolj širiti monopolne in oligopolne tendence transnacionalnih korporacij; 3) začetek procesa financializacije v okviru akumulacije kapitala (Sweezy, 1997). Zaradi nižjih profitov se je porodilo vprašanje, kako ohraniti profitno stopnjo na visoki ravni. Tu so stopile finance v ospredje, saj so začele ponujati nove finančne

⁹⁹ Arrighi (1994) vidi v financializaciji tendenco v cikličnih spremembah hegemonске pozicije znotraj svetovnih sistemov. Tako gre pri procesih financializacije v bistvu za naznake padanja moči hegemonске pozicije določene države, ki je vezana na pad produkcijskih sil (Arrighi, 1994; glej tudi Lapavitsas, 2011, 615).

¹⁰⁰ Kot odgovor na krizo akumulacije v 70. letih je tudi v produkciji prišlo do velikih transformacij, predvsem v obliki nove tehnološke revolucije in v obliki deregulacije trga delovne sile (Lapavitsas, 2011, str. 618).

¹⁰¹ Financializacija je povezana z razvojem kapitalizma že od samega začetka. Od začetka 20. stoletja je bila predmet številnih različnih razprav – Lenin je že leta 1917 v knjigi *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma* pisal veliko o finančnem kapitalu (Lenin, 1970), poleg tega je Rudolf Hilferding leta 1910 napisal temeljno delo na tem področju – *Finančni kapital* (Hilferding, 1980).

instrumente in derivate, kar je privedlo do vzpona finančnih špekulacij¹⁰² (Bellamy Foster, 2007) in do povečanja koncentracije kapitala v centralnih kapitalističnih državah (Roberts, 2017).

Financionalizacija označuje specifično tendenco kapitalizma, in sicer procese, v katerih se dobiček ustvarja v sami sferi cirkulacije in financah, poleg tega pa tudi neverjetni porast finančnih dobičkov. Za financionalizacijo je značilno povečanje finančnih dobičkov v deležu vseh dobičkov; povečanje dolgov v odnosu do BDP-ja; rast financ, zavarovanj in nepremičninskih trgov v deležu BDP-ja; širitev »eksotičnih« finančnih instrumentov; čedalje večja vloga finančnih balonov (Sweezy, 1994; Lapavitsas in Mendieta-Muñoz, 2016; Bellamy Foster, 2007; Bellamy Foster, 2010). Zaradi tega lahko rečemo, da financionalizacija vsekakor prispeva »h korenitim spremembam sodobnega kapitalizma«¹⁰³ (Lapavitsas in Mendieta-Muñoz, 2016). V celotni zgodbi pa je kapitalistična država odigrala ključno vlogo. Kot to eksplicitno izpota vta Lapavitsas in Mendieta-Muñoz, kapitalistična država »je bila instrumentalna za financionalizacijo« (Lapavitsas in Mendieta-Muñoz, 2016).

Četrtrič, neoliberalizem je zaznamovan z vzponom specifične neoliberalne vednosti, ki v politični praksi kulminira z vzponom novega javnega menedžmenta (NJM) ter »ekonomske teorije demokracije« (Downs, 1992). Ključni doprinos k razvoju neoliberalnih praks v javnem sektorju in v delovanju države je vezan na vzpon NJM-ja. NJM temelji na predpostavi, da je klasična birokracija postala preveč toga, potratna in neučinkovita, predvsem pa naj bi klasični birokratski sistem predstavljal »sistem 'organizirane neodgovornosti' /.../« (Brezovšek, Haček in Kukovič, 2014, str. 60). Zaradi tega se zagovorniki NJM-ja zavzemajo za uvajanje novih metod in praks v javno upravo, ki pa izhajajo iz zasebnega sektorja ter temeljijo na menedžerskih in podjetniških metodah doseganja učinkovitosti in dobičkonosnosti (Brezovšek, 2000; Considine, 2001; Rus, 2001; Kovač, 2004, str. 177–178; Brezovšek, Haček, in Kukovič, 2014, str. 60–64).

¹⁰² Vendar ostaja dejstvo, da ne obstaja »ločitev med realnim in monetarnim: v razviti kapitalistični ekonomiji se praktično vse transakcije izkazujejo v monetarni obliki in zahtevajo posredovanje dejanske količine /.../ denarja« (Magdoff in Sweezy, 1987, str. 94).

¹⁰³ Brenner (2002; 2006) nakaže, da je ekspanzijo finančnega kapitala potrebno umestiti v širši kontekst kapitalizma, tendenčnega pada profitne mere ter porajajočih se kriz akumulacije. Lapavitsas in Mendieta-Muñoz (2016) trdita ravno nasprotno, in sicer vztrajata, da do financionalizacije ni prišlo zaradi tendenčnega pada profitne mere, ki se je, po njihovih empiričnih podatkih, dolgoročno stabilizirala. Torej, financionalizacija naj ne bi bila posledica umika kapitala iz realne produkcije zaradi tendenčnega pada profitne mere.

NJM pogosto temelji na »retoriki [o] 'zmanjšanju stroškov in učinkovitejši javni službi'« (Brezovšek, Haček in Kukovič, 2014, str. 60). NJM temelji na neoliberalizmu in specifični neoliberalni vednosti, ter predstavlja »neoliberalni model (ultra) minimalne države, ki zahteva hitro in korenito zmanjšanje sredstev za delovanje javne uprave, ne glede na nezaželene posledice, ki jih lahko povzročijo« (Brezovšek, Haček in Kukovič, 2014, str. 67). Instrumenti, ki jih NJM predlaga za doseganje učinkovitosti in uspešnosti, so: deregulacija, privatizacija, podjetizacija, komercializacija oziroma vpeljevanje metod in praks iz zasebnega sektorja v javni (Considine, 2001; Rus, 2001). Pri NJM-ju gre predvsem za drugačno razumevanje vloge države in javnih institucij ter tudi za »nov način upravljanja javnega sektorja s poudarkom na usmerjenosti k uporabniku in učinkovitosti z uvajanjem aplikabilnih managerskih metod dela in tržnih (konkurenčnih) mehanizmov«¹⁰⁴ (Kovač, 2004, str. 177–178).

Kar se tiče argumentacije za razumevanje demokracije v okvirih neoliberalne politike in prakse, je najbolj dovršeno teorijo predstavil Friedrich von Hayek. Hayek ni zagovarjal minimalne države, temveč državo, ki bo omejena z vladavino prava, saj je nujno zaščititi in uokviriti delovanje spontane tržno-družbene ureditve – kapitalističnega gospodarstva, ki ga on imenuje *cosmos* oziroma katalaksija. To se lahko doseže tako, da se omeji in redefinira sam koncept demokracije, saj klasična liberalna demokracija za Hayeka predpostavlja še vedno preveliko možnost vplivanja ljudstva na samo vsebino zakonov. Hayek zagovarja uvedbo zakonodajne in vladne skupščine, pri čemer bi bila zakonodajna skupščina zadolžena za vladavino prava in postopno spreminjanje »pravil pravičnega vedenja« oziroma za *nomos*. Volitev za zakonodajno skupščino bi se lahko udeležili enkrat v življenju. Tisti, ki bi lahko kandidirali, bi morali biti izobraženi in bi morali zelo dobro poznati pravila, po katerih deluje tržna ureditev. Vladna skupščina kot nekakšna izvršna oblast bi bila zavezana pravilom in zakonom, ki jih sprejema zakonodajna skupščina in bi se ukvarjala predvsem z izvrševanjem in uresničevanjem »pravil pravičnega vedenja« ter bi bila zadolžena za *thesis*, torej za pravna pravila, ki so usmerjena h konkretnim ciljem. Poleg tega pa bi obstajalo še ustavno sodišče, ki bi reguliralo odnos med dvema skupščinama. Takšno ureditev – zaradi nezadovoljstva z liberalno demokracijo – Hayek poimenuje »demarhija«, saj poskuša na etimološki ravni najti nekakšen izvor, začetek oblasti – *arhe*. Zanj izvor oblasti ni ljudstvo, temveč trg, saj so pravila pravičnega vedenja – *nomos*, ki so osnova za *cosmos* in katalaksijo (spontano tržno-družbeno ureditev kot Hayek imenuje

¹⁰⁴ Obstajajo sicer trije tipi NJM: neotaylorizem, ki temelji na racionalizaciji dela; vpeljevanje praks iz zasebnih podjetij s ciljem usmerjanja javnih služb in birokracije v ekonomske poslovne modele, ter transformacija »pasivne vlade« v bolj učinkovito in uporabnikom prijazno oblast (Brezovšek, Haček in Kukovič, 2014, str. 61).

kapitalizem) – osnova celotnega projekta (Hayek, 1990; 2012; 2013). Hayek vztraja pri povezavi politike, družbe in ekonomije. Še več, demarhijo misli kot specifično točko presečišča povezav med politiko, družbo in ekonomijo, pri čemer postavi interese kapitala v ospredje. Pri Hayeku namesto ljudstva trg postane suveren, legitimnost oblasti pa je, tako kot pri Locku in Madisonu, vezana na reprodukcijo kapitalizma (Hočevar, 2018).

Vse te spremembe na ravni materialne produkcije in produkcije idej niso bile zadostne za širitev neoliberalnih praks in idej, saj se takšni radikalni prelomi ne zgodijo naključno. Nujno je delovanje agensov, ki usmerjajo določene tokove, predvsem prek oblikovanja neoliberalnih in neokonservativnih institutov oziroma *think tankov*. Ideja je bila, kot izpostavlja Harvey (2016), da se ustanovijo instituti in *think tanki*, ki bodo delali dobre *policy* raziskave, pri čemer bodo izhajali iz neoliberalnih idej in jih promovirali; na takšen način bodo vplivali na medije ter na politiko.

Ključni je vsekakor že zgoraj omenjeni Mont Pelerin Society, ki že od konca 40. let prejšnjega stoletja deluje v smeri širitve idej in praks neoliberalizma, ki pa je tesno povezan z Atlas Economic Research Foundation. Že udeleženci kolokvija Walterja Lippmanna so ustanovili Centre International d'Études pour la Rénovation du Libéralisme s središčem v Parizu, ki pomeni verjetno prvi neoliberalni *think tank*. Anglosaški svet je poln neoliberalnih *think tankov* – med najbolj znanimi sta vsekakor Cato Institute v ZDA, ki podeljuje posebno nagrado, ki nosi ime Milтона Friedmana, in pa Adam Smith Institute v Veliki Britaniji¹⁰⁵. Ljudje, ki so bili člani in/ali na čelu teh organizacij, so v bistvu postali tudi ključni politični in ekonomski svetovalci Margaret Thatcher in Ronalda Reagana: Friedrich Hayek in Milton Friedman. Keith Joseph, ključni svetovalec Margaret Thatcher, je svojo kariero zgradil prek delovanja na Institute of Economic Affairs. Poleg tega je za evropski kontekst treba izpostaviti tudi oblikovanje stockholmske mreže, ključnega neoliberalnega *think tanka* v celinski Evropi¹⁰⁶ (Plehwe, 2009; 2017; Harvey, 2012). Dodatno znanstveno in politično legitimnost so neoliberalne ideje dobile, ko so se v 60. letih počasi zasidrale v ekonomske katedre na fakultetah in univerzah, v 70. letih in pozneje pa so Hayek, Friedman, Buchanan in Becker prejeli *nagrado Banke Švedske za ekonomske vede v spomin Alfreda Nobela*, kar je še dodatno legitimiralo neoliberalni projekt

¹⁰⁵ Omeniti velja vsaj še Business Roundtable, The Heritage Foundation in Manhattan Institute for Policy Research.

¹⁰⁶ Neoliberalni projekt ima zametke v »intelektualnem projektu, ki se je začel na pogorišču habsburškega imperija« (Slobodian, 2018, str. 13).

(Harvey, 2012; Mirowski in Plehwe, 2015). Jasno je torej, da se neoliberalne politične prakse niso rodile same, temveč so posledica določenih idej in da brez teh idej tudi strukturne in kulturne spremembe ne bi pripeljale do vznika neoliberalne hegemonije. Delovanje ljudi, intelektualcev in pa politikov je bilo ključnega pomena za uveljavljanje neoliberalnih idej in praks.

Pri oblikovanju in stabilizaciji neoliberalne hegemonije je šlo za zelo heterogene in protislovne procese, številne prelome ter prilagajanja različnim nacionalnim kontekstom – oziroma za vzpostavljanje heterogenih oblik neoliberalizma, ki je mutiral v različnih nacionalnih kontekstih (Callison in Manfredi, 2020). Prve poskuse uvajanja neoliberalizma vsekakor zaznamujejo vojaške diktature, državni in vojaški udari v Latinski Ameriki od konca 60. let naprej¹⁰⁷. Najbolj pomemben je vsekakor vojaški udar generala Pinocheja, ki so ga podprle CIA in ZDA, in strmoglavljenje socialistične vlade Salvadorja Allendeja v Čilu leta 1973. Takrat pridobijo »čikaški dečki« tudi prvič zares pravo politično moč ter proste roke za uvajanje radikalnih neoliberalnih reform. Vendar, postopoma, ob koncu 70. let se začne uvajati neoliberalne prakse in politike tudi že v ZDA in Veliki Britaniji – v dveh liberalnih demokracijah – oba dogodka pa spremlja izjemno oster obračun s sindikati. To je bil prvi dokaz, da se lahko začne uvajati neoliberalizem tudi v okvirih liberalne demokracije. V začetku 90. let, po padcu realsocializma v Evropi, se začnejo širiti v dotlej socialističnih državah neoliberalne prakse, hkrati odražajoč izjemno radikalne in splošne neoliberalne usmeritve – privatizacija, deregulacije itd. –, vedno upoštevajoč tudi lokalne kontekste v teh državah¹⁰⁸ (Klein, 2010).

Posledice zgoraj razloženih strukturnih in kulturnih sprememb ter delovanja političnih in kapitalskih akterjev s ciljem uvajanja neoliberalizma so večplastne, pri čemer moramo poudariti dva komplementarna procesa. Vzpon in stabilizacija neoliberalizma temeljita na povečevanju neenakosti znotraj centralnih in polperifernih kapitalističnih držav, pri čemer vzpon Kitajske ublaži globalno sliko naraščanja neenakosti (Milanović, 2019). Ta proces sovpada s povečano koncentracijo kapitala v centralnih kapitalističnih državah (Hirsch, 2014; Piketty, 2015; Roberts, 2017; Roberts, 2020). V samem temelju problema je neenakost lastnine, ki je

¹⁰⁷ Mastnak sicer pokaže, da je bila obnova poveljne Nemčije v ameriški in britanski okupacijski coni neoliberalni projekt (Mastnak, 2019a; 2019b).

¹⁰⁸ Za različne prilagoditve splošne neoliberalne teorije in prakse v posameznih državah glej: Mirowski in Plehwe, 2015; Denorad, 2015; Tribe, 2015; Ptak, 2015; van Horn in Mirowski, 2015; Steiner, 2015; Slobodian, 2018.

koncentrirana v rokah peščice, kajti tudi v najbolj egalitarnih državah glede na dohodek obstaja ogromna neenakost glede na bogastvo in lastnino (Roberts, 2020). Dohodki od kapitala se koncentrirajo v ozkem krogu ekonomske elite (Milanović 2019, str. 15), pri čemer pa je v ospredje stopila nova družbena skupina znotraj kapitalističnega razreda, ki ima izjemno visoke prihodke iz naslova dela in tudi kapitala. To novo skupino Milanović imenuje homoploutija (Milanović, 2019, str. 34).

Vzpon homoploutije v kontekstu vse večje centralizacije in koncentracije kapitala pomeni dodatno zaostrovanje razrednih antagonizmov. Zaradi tega vzpon neoliberalizma zaznamuje porast moči represivne in sodne oblasti. V tem kontekstu prihaja do kriminalizacije revščine, ki je povezana z odpravljanjem ali zmanjševanjem socialnih programov in nadomeščanjem le-teh s podporo kapitalu (Wacquant, 2008; 2012; Hirsch, 2014). V neoliberalizmu kapitalizem potrebuje državno prisilo za stabilizacijo reprodukcije kapitalistične akumulacije. Prihaja do poplave zakonskih in podzakonskih aktov, saj je vse več odnosov v družbi urejenih na podlagi pogodb. Povečana represija tako v centralnih kot tudi (pol)perifernih kapitalističnih državah predstavlja okvir pospešene koncentracije in centralizacije kapitala na globalni ravni, ki je v samem jedru neoliberalnega projekta, pri čemer se zaostčujejo razredna protislovja.

Če izhajajoč iz Gramscijeve opredelitve hegemonije¹⁰⁹ poskušamo podati opredelitev neoliberalne hegemonije, lahko zapišemo, da gre za politično-ekonomsko-teoretsko vodenje in vladanje kapitalističnega razreda, ki temelji na strukturnih transformacijah samega kapitalizma (neoliberalna globalizacija, prehod iz fordizma v postfordizem, financionalizacija), ki je podprta z novo vednostjo o tem, kako vladati družbi, v središču katere je ideja podjetništva in podjetizacije družbe. V času neoliberalne hegemonije se spreminja kapitalistična država, njena institucionalna ureditev in usmerjenost političnih ukrepov. Tako se v centralnih državah kapitalističnega svetovnega sistema pospešeno koncentrira kapital. Te procese spremlja porast represije kapitalističnih držav, saj je zaradi zaostrovanja razrednega konflikta in spreminjanja države blaginje represija tista, ki lahko zagotovi reprodukcijo kapitalističnega produkcijskega načina.

¹⁰⁹ Za več o Gramscijevi koncepciji hegemonije glej: Gramsci, 1977; Bibič, 1987; Lukšič in Kurnik, 2000; Hočevar in Lukšič, 2018.

EKSKURZ I: DRŽAVA, KAPITALIZEM IN DEMOKRACIJA

Še preden preidemo na analizo transformacije kapitalistične države in z njo povezano krizo liberalne demokracije pod vplivom oblikovanja neoliberalne hegemonije, bomo rekonstruirali pomembno debato v nemškem akademskem prostoru med Wolfgangom Streeckom ter Wolfgangom Merklom ter ostro polemiko med Wolfgangom Streeckom in Jürgenom Habermasom. Ti dve razpravi sta bili osredotočeni na odnos med kapitalizmom in demokracijo ter na vpliv transformacije kapitalizma na liberalno demokracijo in na potencialne rešitve v smeri brzdanja kapitalizma s strani liberalnodemokratske politike. Vsi trije izhajajo iz podobne analize in diagnoze stanja odnosa med kapitalizmom in demokracijo in dokaj podobno argumentirajo razloge, zakaj se je kapitalizem izmaknil liberalnodemokratskemu nadzoru. V nadaljevanju bomo najprej predstavili izhodišča in predlagane rešitve Merkla in Habermasa, na koncu pa argumentacijo Streecka v odnosu do Merkla in Habermasa. Ker sta obe razpravi močno zaznamovali širše razprave in analize odnosa in vprašanje združljivosti med kapitalizmom in liberalno demokracijo, bodo služile kot izhodišče za našo analizo ter nadaljnjo teoretsko izpeljavo in empirično raziskavo.

Merkel v svojem znamenitem članku z naslovom »*Is capitalism compatible with democracy?*« zapiše, da sta se v zadnjih dvestotih letih, »kapitalizem in demokracija dokazala za najbolj uspešna sistema ekonomske in politične ureditve« (Merkel, 2014a, str. 110). Merkel zelo jasno poudari ključni element svoje argumentacije, da »nobena razvita demokracija ne more obstajati brez kapitalizma«¹¹⁰ (Merkel, 2014a, str. 111). Čeprav je po njegovi presoji demokracija vezana na kapitalizem, se vseeno zastavlja vprašanje, s kakšnim kapitalizmom je združljiva demokracija in kako kapitalizem vpliva na demokracijo ter obratno, saj empirične raziskave in teoretska spoznanja kažejo na zaostritev protislovij med liberalno demokracijo in kapitalizmom, kar se lahko razume tudi kot nezdržljivost le-teh (Merkel, 2014a, str. 111).

Zaradi bolj natančne analize odnosa med demokracijo in kapitalizmom predstavi Merkel najprej tri »idealne tipe« kapitalizma in demokracije. Pri kapitalizmu omeni: 1) tržno-liberalni kapitalizem, ki naj bi obstajal skozi 19. stoletje v Evropi in Severni Ameriki, temeljil pa na nevmešavanju države v trge in na odsotnosti države blaginje; 2) organizirani in »vpeti«

¹¹⁰ Pri tem izenači demokracijo z liberalno demokracijo.

kapitalizem, ki je temeljil na močni državni regulaciji trga, na državi blaginje ter močnem organiziranem delu; ta tip je doživel vrhunec po drugi svetovni vojni v Evropi, v ZDA pa v času *New Deal*; 3) neoliberalni kapitalizem, ki se pojavi ob koncu 70. let prejšnjega stoletja in temelji na dekonstrukciji države blaginje, privatizaciji, deregulaciji, porastu moči finančnega kapitala (Merkel, 2014a, str. 112–113). V nadaljevanju predstavi tri tipe demokracije: minimalistično, srednjo in maksimalistično teorijo demokracije. Za izhodišče vzame srednjo teorijo, ki jo poimenuje »vpeta demokracija« in ki temelji na petih režimih: demokratične volitve, politična participacija, državljanske pravice, delitev oblasti in zagotovitev, tako pravna kot dejanska, učinkovite uporabe moči izbranih predstavnikov¹¹¹ (Merkel, 2014a, str. 113).

Merkel poudari, da sta kapitalizem in demokracija lahko v protislovju, hkrati pa kompatibilna. Kapitalizem in demokracija imata popolnoma različni logiki, zato obstaja precejšnja stopnja napetosti med njima. V kapitalizmu je legitimnost utemeljena v lastništvu, v demokraciji pa v državljskih pravicah. Kapitalizem sam po sebi ni demokratičen, demokracija pa v svojem bistvu ni niti najmanj vezana na logiko kapitalizma. V tem kontekstu lahko pride do konflikta med demokracijo in kapitalizmom takrat, ko svetost lastninske pravice privede do ogromne koncentracije kapitala, ki na takšen način omeji demokratično politično odločanje; po drugi strani pa lahko pride do konflikta takrat, ko državljanske in demokratične pravice močno omejijo kapitalistično akumulacijo. Tako je ključno, da so demokratične državljanske pravice lahko nadrejene kapitalizmu vse do trenutka, ko ne ogrožajo akumulacije in koncentracije kapitala. Kapitalizem lahko zelo dobro uspeva v nedemokratičnih režimih, vendar pa je za stabilnost pravnega in političnega okvira, ki je nujen za dolgoročno stabilnost zasebne kapitalistične akumulacije, najbolj ustrezen demokratični politični sistem¹¹². Merkel tudi ugotavlja, da imata kapitalizem in demokracija določene skupne elemente: oba temeljita na zavračanju nereda, nepredvidljivosti, korupcije, kopičenju državne ali ekonomske moči, poleg tega pa demokracija temelji na nekakšnem trgu izbire med različnimi političnimi strankami in opcijami (Merkel 2014a, str. 113–114).

¹¹¹ V času pisanja njegovega članka je bilo več kot 120 demokratičnih držav, 60 držav pa je izpolnjevalo pogoje, da se jih označi za liberalne demokracije (Merkel 2014a, str. 111).

¹¹² Merkel doda, da je jasno, da kapitalizem lahko deluje, in to tudi zelo uspešno, tako znotraj formalno demokratičnih sistemov kot tudi v avtoritarnih režimih, vendar pa dodaja, da je »demokracija obstajala le v kapitalizmu« (Merkel, 2014a, str. 123).

Merkel locira obdobje sožitja med demokracijo in kapitalizmom v obdobje po drugi svetovni vojni, ki je trajalo približno pol stoletja. To obdobje se je »pokazalo kot zenit sobivanja med socialnim kapitalizmom in socialno demokracijo v Severni in Zahodni Evropi« (Merkel 2014a, str. 115). Ravnotežje, ki je obstajalo v omejenem času in na zelo ozkem geografskem prostoru, se je v času neoliberalizma preobrazilo v nadvlado trga nad demokratično politiko. Politična regulacija področij skozi demokratični politični proces in prek njega je vse bolj prepustila mesto trgu kot temeljnemu regulacijskemu mehanizmu. Z vzponom finančnega kapitalizma, ki je za Merkla v samem jedru vseh problemov, je prišlo do radikalne razveze med kapitalizmom in liberalno demokracijo. Nastop neoliberalnega kapitalizma je odnos med kapitalizmom in demokracijo močno spremenil ter nagnil tehtnico na stran nereguliranega finančnega kapitalizma, ki nadvlada demokracijo in demokratično oblast (Merkel 2014a, str. 115–116).

Največjo nevarnost za demokracijo Merkel vidi v finančnem kapitalizmu, ki povečuje neenakost in posredno vpliva na neenako politično participacijo, krni pristojnosti in moč nacionalnih predstavniških teles in oblikuje delovanje vlad. Merkel identificira, da celo štiri od petih spremenljivk njegovega koncepta »vpeta demokracija« kažejo na padec kvalitete demokracije v času neoliberalizma: povečanje neenakosti vpliva na nižjo volilno udeležbo spodnje tretjine prebivalstva, hkrati pa se ta bazen veča; ekonomska in družbena izključenost in neenakost se prevajata v politično izključenost in neenakost; javna oblast ni več možna prek demokratičnih procedur ustaviti naraščanje neenakosti; prihaja do prenosa moči iz parlamentov na izvršno oblast, ki pa je zaradi porasta moči finančnih trgov vse bolj omejena v vladanju (Merkel, 2014a, str. 118–125). Zato obstaja nevarnost, da se kriza neoliberalnega kapitalizma, ki je postala manifestna po letu 2008, sprevrže tudi v krizo liberalne demokracije (Merkel 2014a, str. 111; 115). Merkel poudari, da demokracije ne ogroža toliko kriza kapitalizma, kot jo ogrožata zmaga in utrditev neoliberalnega konsenza¹¹³ (Merkel 2014a, str. 125–126).

Kapitalizem kot tak ni nezdržljiv z demokracijo, temveč so določene oblike kapitalizma združljive s specifičnim tipom demokracije, druge pa niso. Vpeta demokracija je kompatibilna s keynesiansko državo blaginje oziroma z vpetim kapitalizmom. V tem kontekstu Merkel poudarja, da kapitalizem lahko privede do emancipacije, povečanja demokratičnih zahtev in do procesov demokratizacije. To je tisto, kar naj bi potrjevalo zlato obdobje sobivanja demokracije

¹¹³ V kontekstu politike ECB-ja je jasno, da je »demokracija podrejena trgu, demokracija se mora prilagajati trgu« (Merkel 2014a, str. 123).

in kapitalizma v drugi polovici 20. stoletja (Merkel, 2014a, str. 125). Vendar pa je možnost sobivanja kapitalizma in demokracije odvisna predvsem od stopnje neenakosti, ki jo producira kapitalizem. Kulturni obrat ob koncu 20. stoletja je pozabil na temeljno vprašanje v odnosu med kapitalizmom in demokracijo – to je neenakost, ki je »najbolj očitna bolezen demokracije« (Merkel, 2014a, str. 126). V tem kontekstu Merkel sklene analizo s trditvijo, da je sobivanje kapitalizma in demokracije možno, a ne vedno in povsod: »Trajnostno sobivanje kapitalizma in demokracije je najbolje doseženo prek obojestranskega vpetja« (Merkel, 2014a, str. 126).

Habermasa zaposluje vprašanje odnosa med EU in nacionalno državo v času, ko se je kapital, predvsem v obliki finančnega kapitala, skupaj z razvojem IKT, osvobodil nacionalnih meja ter s tem potisnil kapitalistične države v podrejeni položaj. Kapital vse bolj povezuje svet. Sodobni čas zaznamuje vse večji razkorak »med svetovno družbo, ki postaja čedalje bolj med seboj odvisna na sistemski ravni, in svetom držav, ki ostajajo fragmentirane« (Habermas, 2015, str. 29). Za Habermasa je temelj problemov financijalizacija, ki je osvobodila kapital nacionalnih meja ter pospešila njegovo mobilnost, liberalna demokracija pa je še vedno vezana na nacionalne meje. Za Habermasa je ključno, da je kapital prerasel meje nacionalne države, duh je ušel iz steklenice ter ga ni mogoče več vrniti pod nadzor nacionalnih vlad in oblasti. To pomeni, da ni mogoče več razmišljati o demokraciji, ki bi bila vezana na nacionalno raven in ki bi lahko omejila globalni kapital. Ena izmed rešitev bi bila lahko gradnja nadnacionalnih demokratičnih struktur v kontekstu EU (Habermas, 2015).

Habermas ugotavlja, da institucije EU stremijo k odpravi demokracije na ravni nacionalnih držav, medtem ko poskušajo rešiti monetarno unijo. S tem prispevajo k uveljavljanju tehnokracije »izvršilnega federalizma«, ki pa je tako strukturno kot interesno zavezana reprodukciji trga in sledi interesom trgov. Tehnokracija brez demokratičnih procedur nima nikakršne obveznosti, da uveljavlja interese in zahteve prebivalcev držav EU po večji pravičnosti, varnosti, kvaliteti javnih storitev. Utrjevanje meja nacionalnih kapitalističnih držav, ki so že zdavnaj postale propustne, nima nobenega smisla. Če se pristojnosti in vpliv nacionalnih vlad ter parlamentov vse bolj ožijo, se to »lahko nadomesti samo na nadnacionalnem nivoju« (Habermas 2015, str. 30). Če želimo kolikor toliko znova omejiti ali vsaj politično uokviriti kapital, je treba razmišljati o transnacionalni demokraciji, ki pri Habermasu pomeni demokracijo na ravni EU. To pa se lahko doseže prek gradnje evropske javnosti in evropske javne sfere in prek skupne valute (Habermas, 2015).

Habermas vidi v močnejši politični uniji rešitev za krizo v evroobmočju in edini ustrežni odgovor na zavračanje evropskega projekta, ki je v jeku krize v številnih državah priplaval na površje. Politična unija je za Habermasa tudi rešitev za omejitev vse močnejše tehnokratske vladavine na ravni EU. Za Habermasa je evro eden izmed ključnih instrumentov evropskih integracij. Za njega problem ni EMU, temveč neobstoj politične unije. Rešitev ni v vračanju k nacionalni državi, temveč v poglobljanju politične unije ter razvijanju demokratičnih procesov znotraj EU¹¹⁴. Za preživetje evropskega projekta pa je nujno, da se obdrži skupna valuta (Habermas, 2015, str. 100–101).

Rešitev vidi v močnem Evropskem parlamentu (EP), v katerem bi lahko predstavniki nacionalnih ljudstev in evropskega ljudstva iskali ustrezne načine reševanja problemov, države pa lahko ostanejo zagotovilo za že priborjene pravice in svoboščine. Legitimnost političnih odločitev bi morala biti v rokah EP, ki bi bil temelj evropske demokracije in ki bi promoviral idejo evropskih državljanov. Javna raba uma v EP je temelj celotnega demokratičnega projekta na ravni EU, hkrati pa morajo tudi mediji odigrati ključno vlogo v oblikovanju evropske javne sfere, v katero lahko vstopajo evropske javnosti. To je prostor, kjer se lahko začne oblikovati zavest o evropskih državljanih. Mediji, stranke, vlade in sindikati bi morali postati ključni akterji za promocijo politične unije. V takšni evropski demokraciji Habermas pripiše vlogo subjekta dvema entitetama: državljanom EU ter ljudstvom EU, ki so vezana na nacionalne države. Za poglobljanje politične unije je nujno sprejetje ustave EU. Na takšen način bi EU postala politično bolj povezana, vendar ne bi bila federalna unija, saj bi veliko pristojnosti ostalo vezanih na raven nacionalne države. Takšen model bi omogočal, da bi se odpravil demokratični deficit na ravni EU ter da se oblikujejo pogoji, da se na nads nacionalni ravni prek demokratičnih procedur vzpostavi znova večji nadzor nad kapitalom, kar bi morala spremljati tudi krepitev evropskega pravnega reda, ki bi imel primat nad pravom nacionalnih kapitalističnih držav¹¹⁵ (Habermas 2015).

Wolfgang Streeck je v zadnjih letih spisal dve izjemno odmevni knjigi ter več člankov, v katerih je implicitno ali eksplicitno reflektiral pozicije in argumente Merkla in Habermasa. Najprej

¹¹⁴ Habermas se je na dan volitev v evropski parlament zavzemal za Junckerja in za njegovo vodenje Evropske komisije (glej Streeck 2016, str. 194).

¹¹⁵ K vprašanju, ki ga Streeck zastavi v naslovu recenzije Habermasove knjige *Im Sog der Technokratie*: »Kaj pa glede kapitalizma?« (Streeck, 2017b), lahko dodamo še dodaten element, ki umanjka pri Habermasu – »Kaj pa glede razredov?«.

bomo predstavili Streeckov odgovor Merklu in njegovo analizo odnosa med demokracijo in kapitalizmom, po tem pa tudi njegov odgovor Habermasu glede potreb po izgradnji demokracije na ravni EU. V knjigi *How will capitalism end? Essays on a Failing System*, Streeck nameni posebno poglavje Merklovi analizi, h kateri doda tudi nekaj svojih komentarjev in razmišljanj. Streeck poudari, da demokracija in kapitalizem hkrati podpirata in krepiata drug drugega, po drugi strani pa spodbujata temelje drug drugega. Če želimo govoriti o demokratični družbi, je nujen obstoj ekonomskega ravnovesja in tudi družbene distribucije privatno akumuliranega bogastva in kapitala. Po drugi strani pa je za zadosten obseg zasebne akumulacije treba zagotavljati ustrezne in ugodne razmere, da do le-te sploh pride. To pomeni sistemsko zagotavljanje primata zasebne akumulacije in kapitalistične reprodukcije. Tako se zdi, da so liberalnodemokratične države soočene s potencialno dvema sistemskima krizama – politično in ekonomsko. Zato morajo vseskozi iskati ravnotežje med zagotavljanjem pogojev za demokratično politiko ter zasebno kapitalistično akumulacijo (Streeck, 2015b; Streeck, 2016, str. 192).

Streeck se strinja z Merklovo analizo in argumentacijo, da je največja skladnost med kapitalizmom in liberalno demokracijo obstajala po drugi svetovni vojni. Vendar doda, da se pri Merklu dobi občutek, da sta bila vpeta demokracija in kapitalizem načrtno ustvarjena in zato kompatibilna. Kapitalizem in demokracija nista preprosto dva stroja oziroma »idealna tipa«, ki sta lahko združljiva ali pač ne, temveč gre pri obeh za »rezultat specifične konfiguracije razredov in razrednih interesov, ki so se razvijali v zgodovinskem procesu, ki ga /.../ je gnala distribucija razrednih političnih zmoglosti« (Streeck, 2016, str. 190). Po drugi svetovni vojni je prišlo do sobivanja in združitve kapitalizma in liberalne demokracije, ker je bil vzpostavljen specifičen kompromis med »unikatno močnim delavskim razredom ter unikatno oslabljenim kapitalističnim razredom /.../« (Streeck, 2016, str. 190).

Pri vzponu neoliberalizma lahko opazimo dolg trend naraščanja neenakosti, spremembo v strukturi razredov in bogastva ter v samem načinu produkcije¹¹⁶. Zaradi vpliva finančnega kapitala v obdobju neoliberalnega obrata imamo opraviti v bistvu z drugačno demokracijo. Ključno je, da je »demokratična politika v odnosu do kapitalistične ekonomije nepomembna«,

¹¹⁶ Streeck zapiše, da je država od vznika neoliberalizma poskušala blažiti protislovje med demokratičnimi in egalitarnimi vzgibi ter neoliberalno agendo privatizacije: najprej z inflacijo, potem z naraščanjem javnega dolga v 80. letih, v 90. pa prek omogočanja zasebnega zadolževanja, pri čemer je bil dolg orodje za regulacijo distribucijskega konflikta (Streeck, 2016).

posledično se srečujemo s situacijo, v kateri »je demokracija izgubila egalitarno-redistributivno zmožnost, tako da ni več razlik, kdo je izvoljen na položaje v nečem, kar so lahko ali pa niti ne več bolj ali manj tekmovalne volitve« (Streeck, 2016, str. 188). Ob tem Streeck poudari, da ni prišlo do »osvobajanja trga od vlade«, temveč gre za »osvoboditev« trga pred »množično demokracijo« (Streeck, 2017a, str. 46). Tako je v bistvu kapitalizem začel določati samo bistvo »demokracije«. Danes živimo v svetu, v katerem je »demokracija izpraznjena resne vsebine in politika trivializirana onkraj prepoznavnosti«, hkrati pa se jo razume kot »depolitizirani pluralistični *laissez-faire*, v katerem je politična participacija spreobrnjena v nekaj podobnega moralno pravilni obliki naprednega potrošništva« (Streeck, 2016, str. 193). V tem kontekstu Streeck poudari, da je »demokracija lahko kompatibilna s sodobnim kapitalizmom /.../, le v kolikor je med njima zgrajen kitajski zid« (Streeck, 2016, str. 188).

Problem pri Merklu je torej v tem, da sestavi skico »idealnih tipov«, v kateri se zdi, da je bil povojni kompromis posledica razsvetljenih vodij in politike ali pa državljanov, ki so sami znali razbrati, da je to najboljša alternativa v primerjavi z drugimi¹¹⁷. To je napačno razumevanje, saj je šlo za specifično konstelacijo razrednih razmerij moči, ko je bil delavski razred izjemno močan, kapitalistični razred pa prestrašen po vojni in v konstantnem strahu pred notranjo ali zunanjo uvedbo socializma. Zaradi tega Streeck poudari, da pri Merklu umanjata dva ključna politološka in sociološka koncepta – razred in moč. Če ta dva koncepta postavimo v središče preučevanja in analize, postane jasno, da je v kapitalistični formaciji kapitalizem in tudi vsakokratna oblika demokracije podvržena konstantnim pritiskom in protislovjem med različnimi razrednimi interesi (Streeck, 2016, str. 190–191).

Ko naslovi rešitve in alternative obstoječemu stanju, Streeck poudari dva dodatna elementa, ki umanjata pri Merklu: 1) vprašanje subjekta spremembe – oziroma, kot se Streeck nekoliko poigra s staro marksistično formulacijo, vprašanje »revolucionarnega subjekta«; 2) vprašanje nujnih političnih in gospodarskih reform, ki bi pomenile okvir za vpeti kapitalizem in vpeto demokracijo (Streeck, 2016, str. 192–194). Na obe vprašanji ima Streeck zelo jasen odgovor: povrnitev moči nacionalne države ter na prvem mestu razpustitev EMU-ja (Streeck, 2016; 2017a).

¹¹⁷ Kdo bo subjekt demokratičnega preporoda, ki si ga Merkel ob zaključku svojega članka želi, ostaja dokaj nejasno, kar pa je za Streecka ključno vprašanje (Streeck, 2016, str. 192).

Zgoraj omenjeni »rešitvi« Streecka sta bili tudi jedro polemike Streecka s Habermasom. Za Habermasa je EU edini možen okvir za omejitev moči kapitalizma v času financializacije, zaradi tega tudi predlaga krepitev politične unije in odpravljanje demokratičnega deficita. Nasproti temu Streeck poudari, da je logika EU v bistvu razgradnja demokracije v smeri razredne logike kapitala, zaradi katere prihaja do liberalizacije trgov. Ključni element v tem projektu je projekt skupne valute in EMU. Ukrepe, ki jih je sprejela EU v času krize evra okrog leta 2010, potrjujejo Streeckovo tezo, saj je šlo za omejitev demokratičnega vpliva na odločitve, ki bi lahko »razburile« (finančne) trge in bi lahko omejile koncentracijo kapitala. EMU je za Streecka že od samega začetka projekt, ki je, namesto da bi združil Evropo, v veliki meri prispeval k njeni delitvi (Streeck, 2017a, str. 107–108; Streeck, 2015a, str. 14–19; Streeck, 2015b; Šumonja, 2018, str. 4).

V teh okvirih pride Streeck do zaključka, da EU ne ponuja mehanizmov za demokracijo oziroma da navkljub poskusom različnih ustavnih projektov in evropskim volitvam v EU obstaja inherentni demokratični deficit. Iluzorno je poskušati preslikati demokracijo z ravni nacionalne kapitalistične države na raven EU, saj na ravni EU vladajo finančniki in bankirji. Treba je omejiti in zamejiti kapitalistične trge, da bodo zopet podvrženi demokratičnemu nadzoru nacionalnih kapitalističnih držav (Streeck, 2016, str. 198). Edino možnost za uporabo zoper neoliberalizem vidi v ljudski suverenosti in obuditvi moči nacionalne kapitalistične države, saj je evro v bistvu orodje za podreitev ljudstev perifernih držav EU (Streeck, 2016; 2017). V kolikor se na ravni EU kaže »demokratična reforma« v osebi Junckerja, zelo težko lahko govorimo o možnosti »ponovnega vzpostavljanja egalitarnega-demokratičnega nadzora nad financializiranim kapitalizmom« na ravni EU (Streeck, 2016, str. 194). Če želimo govoriti o demokraciji v okvirih kapitalizma, obstaja le ena rešitev za to – treba je »*deglobalizirati kapitalizem*« (Streeck, 2016, str. 198). Osnova za ponovno razmišljanje o »vpeti demokraciji« v kontekstu kapitalizma je vzpostavljanje »vpetega kapitalizma«, ki ga nadzorujejo nacionalne države (Streeck, 2016, str. 198–199).

Ob natančni kritiki Merkla in Habermasa moramo premisliti tudi Streeckovo pozicijo. Tisto, kar pri Streecku umanjka, je, da je tudi ta država, ki naj bi še edina predstavljala možnost emancipacijskih politik, še vedno kapitalistična država, ki zaradi strukturnih določitev ne more kar sama od sebe postati sredstvo za spremembo ali za odpravo kapitalizma. Treba se je vprašati, ali je takšna politika, ki vse stavi na nacionalno kapitalistično državo, sploh lahko

uspešna v spremembi razrednih razmerij moči, pri čemer ni zanemarljivo, da obstaja velika podpora in pritisk na države članice EU s strani tehnokracije, da deluje v skladu z interesi koncentracije kapitala v centralne kapitalistične države EU. Tisto, kar bi bilo potrebno in kar je vpisano v Streeckovo logiko, vendar Streeck tega ne izpostavi eksplicitno, je intenzifikacija razrednega boja, ki lahko privede do tega, da kapitalistična država znova postane institucija, ki vsebuje določen emancipacijski potencial. Kapitalistična država sama od sebe še ni sredstvo za emancipacijo, kot tudi ne predstavlja političnega okvira za vnovično vzpostavljanje vpetega kapitalizma – razredni boj, tako internacionalni kot nacionalni, pa je.

3 KAPITALISTIČNA DRŽAVA V ČASU NEOLIBERALNE HEGEMONIJE

Vlada države mora očitno spoštovati številna načela in pravila, ki so nad državo ali dominirajo nad njo in so ji zunanja.
(Foucault, 2008, str. 4)

V tem poglavju se bomo najprej lotili orisa keynesianske države blaginje, po tem bomo podali pregled ključnih teorij transformacija kapitalistične države v času neoliberalizma, ki temelji na porastu neenakosti in še večji koncentraciji kapitala. Predstavili bomo različne teorije konkurenčne države, države dolga in konsolidirajoče se države. Na koncu poglavja bomo razvili koncept neoliberalne podjetniške kapitalistične države kot nadgradnjo že obstoječih teorij, pri čemer bomo združevali marksistične in foucaultovske uvide o delovanju kapitalistične države in neoliberalizmu.

3.1 Keynesianska država blaginje

Po drugi svetovni vojni (v ZDA že prej z *New Dealom*) se zaradi katastrofalnega uničenja ter zaradi strahu pred možno socialistično revolucijo od znotraj postopoma začne oblikovati država blaginje, ki je temeljila na iskanju ravnovesja med delom in kapitalom, ne ogrožajoč akumulacije in koncentracije kapitala¹¹⁸ (Jessop, 2004; 2007; Hirsch, 2014). Novi sistem je temeljil na fordizmu in na proaktivni vlogi kapitalistične države, ki je postala ključni akter zagotavljanja blaginje državljanov. Nastala je država blaginje, ki je vzpostavila mrežo socialnega varstva ter je igrala ključno vlogo v reprodukciji kapitalizma.

Jessop vpelje koncept »keynesianske nacionalne države blaginje« (Jessop, 2002; 2004), pri tem pa izpostavi štiri pomembne elemente povojnega režima, ki je omogočil stabilizacijo kapitalizma. Država blaginje je, prvič, temeljila na poskusu zagotavljanja polne zaposlenosti v bolj ali manj zaprtih nacionalnih gospodarstvih, hkrati pa je država svojo politiko usmerjala prek povpraševanja. Vzpostavil se je sistem socialnega partnerstva, pogajanja med kapitalom in delom, v katerem je posredniško vlogo igrala država: »Fordistični način regulacije je tako

¹¹⁸ »Fordizem je bil povezan z mednarodno prevlado ZDA, ki iz obeh vojn niso prišle le kot vladajoča vojaška sila, temveč je bil njihov najprej uveljavljen novi način akumulacije in regulacije močnejši in izredno ekspanziven družbeni model« (Hirsch, 2014, str. 85–86).

vseboval centralizirano in prek države posredovano institucionalizacijo kapitalističnega razrednega nasprotja« (Hirsch, 2014, str. 90). Drugič, kapitalistična država je usmerjala socialno politiko v smeri reprodukciji delovne sile in prek različnih javnih politik zagotavljala blaginjo družbe, saj je poskušala širiti množično potrošnjo onkraj moških delavcev, hkrati pa je tudi zagotavljala socialne prispevke vsem tistim, ki niso uspeli najti zaposlitve. Na takšen način je spodbujala povpraševanje, ki je bilo temelj produkcijskega cikla: »Ekonomske in socialne politike so bile vezane na ekonomske in socialne pravice, ki so bile neposredno ali posredno vezane na državljanstvo nacionalne teritorialne države« (Jessop, 2004, str. 338). Socialno varstvo, ki je bilo dostopno vsem državljanom, ni bilo pomembno le zaradi »ohranjanje delovne sile, temveč je bilo tudi pomembno sredstvo za stabilizacijo množične porabe« (Hirsch, 2014, str. 89). Tretjič, sistem je bil vezan predvsem na nacionalni kontekst, na meje nacionalnih držav ter na državljanje. Nacionalna država je bila zadolžena za keynesiansko politiko polne zaposlenosti ter izvajanje socialnih in gospodarskih politik (Jessop, 2004, str. 339). Četrto, šlo je za sistem, ki je bil vezan na državne institucije, ki so zagotavljale socialne storitve in izvajale ekonomske in socialne politike v smeri zagotavljanja gospodarske rasti ter blaginje državljanov. Šlo je za »mešana gospodarstva« (Jessop, 2004, str. 338–339).

Povojni sistem keynesianske države blaginje je temeljil na množični produkciji blaga, na povečevanju produktivnosti ter relativno visoki in konstantni gospodarski rasti. Skok v produktivnosti je omogočil rast mezd in tudi množično blaginjo z zadostno višino dobičkov na strani kapitala¹¹⁹ (Hirsch, 2014, str. 87). Fordistična država blaginje, tako režim akumulacije kot tudi način regulacije, je torej omogočila širitev pravic in delavskih pridobitev. V tem kontekstu Beck (2008, str. 69) zapiše, da je fordizem vključeval delovanje institucij in akterjev, ki so zasledovali politični cilj, ki je temeljil na polni zaposlenosti in »višjem življenjskem standardu in varnosti delovnih mest, glavni recepti pa so bili participacija delovne sile, svobodno kolektivno pogajanje, močni sindikati, posredovanje vlad in keynesianska makropolitika«.

Ta model je zapadel v krizo v začetku 70. let. Znižala se je produktivnost, posledično se je zaostroval boj glede delitve ustvarjenega bogastva. Socialno varstvo in državo blaginje je bilo vse težje vzdrževati zaradi nižje gospodarske rasti. Vse večji so bili pritiski na profitno mero,

¹¹⁹ Jessop (2004, str. 339) trdi, da nikoli in nikjer ni obstajala neka čista in identična različica keynesianske nacionalne države blaginje, temveč so obstajale različne »hibridne nacionalne forme« znotraj širšega okvira.

ki je ključna v kapitalizmu. Posledično se je zaostрил razredni boj (Jessop, 2002; 2004; Hirsch, 2014). Ključni vzrok je bil »strukturno upadanje rentabilnosti kapitala v vseh kapitalističnih metropolah« (Hirsch, 2014, str. 97). Kapital je iskal nove načine povečanja profitov, kar sta mu omogočila razvoj tehnologije in posledična mobilnost kapitala. Zaradi procesov globalizacije je kapital postal vse bolj fleksibilen, pojavile so se nadsacionalne institucije, kapitalistična država pa je prenesla določene funkcije in storitve na višje in nižje ravni. Kapital se je vse bolj začel izogibati davkom, kar je zmanjšalo možnost kapitalistične države, da vzpostavi okvir za ohranjanje države blaginje (Jessop, 2004, str. 341). Tako je keynesianska država blaginje, ki je bila več desetletij okvir za akumulacijo in koncentracijo kapitala v centralnih kapitalističnih državah, postala ena izmed večjih ovir za ohranjanje razredne dominacije. Pojavljati so se začele različne ideološke »inovacije«, ki so vse bolj pritiskale na kapitalistične države, naj se obnašajo kot tržni akterji, kot podjetja, hkrati pa je zaradi tehnološkega napredka kapital postal vse bolj mobil in fleksibilen. Oblikovala se je neoliberalna hegemonija, v kontekstu katere se delovanje kapitalistične države spremeni.

3.2 Konkurenčna država

Na prelomu tisočletja se je s počasnim zatonom države blaginje zaradi mobilnosti in fleksibilnosti kapitala v času globalizacije in tehnološkega napredka še dodatno zaostрил boj za kapitalne investicije ter za ustvarjanje ustreznega davčnega okolja za kapital. Zaradi tega so politologi začeli pisati o konkurenčni državi (Hirsch, 1995, 2014; Cerny, 1997; 1999; Jessop, 2002; 2004) kot o neoliberalni emanaciji kapitalistične države. Ključna transformacija, ki zadeva kapitalistično državo in njeno delovanje, se je zgodila v utemeljevanju politik, ki sedaj temeljijo na trgu in promovirajo konkurenčnost. V nasprotnem primeru obstaja bojazen, da ne bo kapitalskih investicij oziroma da se bo zgodila »stavka kapitalistov« ter da bo zaradi tega umanjalo uvrednotenje kapitala, ki je ključno za preživetje države v kapitalizmu. Zaradi tega so vse države postale vse bolj odkrite podpornice uvajanja konkurenčne logike tudi na ravni delovanja države¹²⁰ (Gerstenberger, 2007 str. 678; Albo, Gindin in Panitch, 2010, str. 41). Z nastankom konkurenčne države se je »legitimacija obstoječe ureditve« združila »s funkcionalnim principom trga – tj. s čisto konkurenco« (Gerstenberger, 2007, str. 678).

¹²⁰ Pomenljivo je, da so v uradnih dokumentih EU že leta 2000 zapisali, da je osnovna usmeritev EU vzpostavljanja »najbolj konkurenčnega in dinamičnega na znanju temelječega gospodarstva na svetu« (glej EU, 2000). Takšna usmeritev je tudi razumljiva, če vemo, da nemški ordoliberalizem, ki je v zadnjih dveh desetletjih postal temelj evropskih integracijskih procesov, »daje prednost vzpostavljanju konkurence« (Husson 2011, str. 87).

Kapitalistične države naj ne bi bile več kompetentne za vlaganje v razvoj ter za aktivno vlogo v gospodarstvu. Posledično je treba privabiti kapital, da investira, in s tem zagotovi delovna mesta, kar omogoča ohranitev vsaj minimalne družbene kohezije. Gre za strategijo vzpostavljanja okolja s predvidljivimi pravnimi postopki, močnim varstvom zasebne lastnine in s številnimi ugodnostmi za kapital, predvsem v obliki subvencij in davčnih olajšav. Kapital tako nenehno išče prostore, kjer lahko maksimira dobiček, oziroma išče pogoje, v katerih bo imel čim več davčnih olajšav in subvencij. V tem kontekstu se konkurenčnost med državami kaže predvsem na dveh področjih: 1) nižanje davkov; 2) oblikovanje okolja za produkcijo za čim nižje plače (Jessop, 2002; 2004; Husson, 2011; Hirsch, 2014; Streeck, 2015a).

Temelj vzpostavljanja konkurenčne države je vzpostavljanje davčne konkurenčnosti, ki gre danes pogosto skupaj s konsolidacijo javnih financ (Streeck in Mertens, 2013; Streeck, 2015a; 2016; 2017a). Davčna konkurenčnost pomeni predvsem to, da države »tekmujejo za mednarodno mobilno davčno bazo na način, da strateško nižajo davke« (Genschel in Schwarz, 2013, str. 61). Gre za načrtno zniževanje davkov na kapital in na dobiček, z namero, da se privabi tuj kapital za investiranje. Zaradi tekmovanja in davčne konkurenčnosti, če vzamemo primer dveh držav, so davčne stopnje nižje v obeh, hkrati pa davčna konkurenčnost omejuje zmožnost obeh držav skupaj in tudi posamične države, da dvigne davčne prihodke (Genschel in Schwarz, 2013; Rodrik, 2012, str. 193). Davčna konkurenčnost ima lahko dokaj kontradiktorne učinke, saj nekatere manjše države dejansko uspejo privabiti velike korporacije, s čimer se jim povečajo davčni prilivi ter s tem posledično tudi proračunska sredstva. Ne obstaja univerzalen odgovor na posledice davčne konkurenčnosti, saj le-ta na eni strani »omejuje fiskalno demokracijo v večini držav, hkrati pa tudi širi obseg fiskalne demokracije v nekaterih (večinoma majhnih, revnih in perifernih) državah«¹²¹ (Genschel in Schwarz, 2013, str. 61). Davčna konkurenčnost predstavlja velik problem za fiskalno demokracijo za skupino konkurirajočih si držav, kajti vpliv davčne konkurenčnosti na fiskalno demokracijo je izrazito »negativen, saj konkurenčna dinamika omejuje davčne kapacitete skupin konkurirajočih si držav kot celote« (Genschel in Schwarz, 2013, str. 62).

¹²¹ Od 80. let dalje je prišlo do večje davčne konkurence med državami, kar vsekakor ima velik vpliv na višino pobranih davkov v celoti, vendar pa zaradi tega ne moremo sklepati, da ima davčna konkurenčnost povsod negativen vpliv na fiskalno demokracijo – v velikem številu držav jo verjetno zares znižuje, v drugih, manjših državah pa ima lahko davčna konkurenčnost tudi pozitiven učinek na fiskalno demokracijo (Genschel in Schwarz, 2013).

Vzpostavljanje konkurenčne države lahko analiziramo tudi z drugega zornega kota, in sicer izhajajoč iz argumentacije državnih uradnikov, politikov, predstavnikov kapitala, da je nižanje stroškov produkcije in plač zaposlenih v času neoliberalizma in globalizacije temelj za privabljanje investicij v državo. Konkurenčna država poskuša oblikovati čim bolj ugodno okolje za korporacije, ki stremijo k proizvodnji v državah, v katerih so nizke plače in davki in posledično tudi nizka kupna moč, po drugi strani pa poskušajo prodajati svoje izdelke v državah, v katerih je kupna moč višja. Na takšen način maksimizirajo svoje profite (Husson 2011, str. 38). Husson povzame prevladujoč pogled na blagodejne učinke nižanja cen dela v odnosu do konkurenčnosti: »Danes diskurz konkurenčnosti pravi, da ima znižanje cene dela (neposrednih plač in 'stroškov') blagodejne učinke na gospodarstvo in zaposlenost: omogoča znižanje cen in torej osvojitve novih tržnih deležev v tujini ali njihovo ohranitev na notranjem trgu; omogoča obnovitev stopnje dobička in torej investicij /.../« (Husson, 2011, str. 73–74).

Ideja, ki stoji za tem, pravi, da je za ohranjanje stopnje zaposlenosti in tudi gospodarske rasti vedno potrebno reproducirati investicijski cikel. Sredstva za investicije pa ima na voljo kapital. Da bi bil kapital pripravljen investirati v konkretno državo ali da se ne bi selil v države, v katerih so stroški produkcije nižji, je treba omogočiti čim bolj ustrezne pogoje produkcije. Ključno pa je, da se omeji rast plač. Celoten *raison d'etre* uvajanja konkurenčnosti kot osnove za delovanje kapitalistične države temelji na predpostavki, da bi bil dvig cene dela zelo škodljiv za stopnjo zaposlenosti v določeni državi, kar pa bi tudi ustvarilo velike socialne in gospodarske pritiske na državo (Husson, 2011, str. 74). V nadaljevanju bomo predstavili tri različne teorije konkurenčne države, ki tematizirajo vzroke za drugačno delovanje države ter drugačno vlogo države v reprodukciji kapitalizma in so posledica strukturnih in kulturnih sprememb, ki se dogajajo v zadnjih treh desetletjih.

Joachim Hirsch, nemški marksistični politični teoretik, je že v 90. letih prejšnjega stoletja pisal o procesih nastajanja nacionalne konkurenčne države (*der nationale Wettbewerbsstaat*) (Hirsch, 1995; 2014). Hirsch umesti vzpostavljanje konkurenčne države v kontekst prehoda od fordizma k postfordizmu ter na takšen način poudari, da je temelje za spremembo delovanja države treba iskati v drugačnem načinu regulacije, ki sovпада z drugačnim režimom akumulacije, ki je zasnovan na drugačni produkciji tako blaga kot tudi potreb ljudi.

Vsaka kapitalistična država in vsakokratna vladajoča politika v kapitalistični državi poskuša ustvariti čim bolj ugodne razmere za delovanje oziroma stremi k temu, da bi »v konkurenci z drugimi državami ustvarila ugodne predpostavke za uvrednotenje« (Hirsch, 2014, str. 116), saj je uvrednotenje kapitala osnova za stabilnost kapitalistične države. Vendar v globaliziranem kapitalizmu, ko se je kapital v veliki meri osvobodil nacionalnih meja, imajo države vse več težav, saj kapital išče bolj ugodna okolja za uvrednotenje. Na takšen način je mobilni kapital zaostril konkurenco med državami. Kapitalistične države, ki so preživetveno odvisne od gospodarske rasti ter investicij kapitala, se morajo zaradi mobilnosti kapitala osredotočiti na oblikovanje čim bolj ugodnega okolja za spodbujanje investicij, hkrati pa mora vsaka država razvijati svoje lastne javne politike v skladu s potrebami investitorjev, predvsem v smeri zagotavljanja pogojev za tehnološki razvoj, saj je le-ta temelj za gospodarsko rast in ohranjanje konkurenčnosti tako gospodarstva kot tudi države (Hirsch, 2014, str. 108).

Zaradi tega zlasti periferne kapitalistične države nimajo na prednostni listi zaščite domače industrije, temveč predvsem »aktivno zagotavljanje globalne konkurenčne sposobnosti izbranih sektorjev, liberalizacijo trga v povezavi s 'politiko ponudbe', ki podjetnike usmerja k investicijam« (Hirsch, 2014, str. 121). Poudarek je vedno bolj na lokalnih in regionalnih prednostih in ugodnostih za kapital. Konkurenca postaja temelj regulacije, hkrati pa se širi v vse sfere družbenega življenja. Cilj je omogočiti posamezni kapitalistični državi, da v globalni konkurenci ohrani privlačnost za kapitalske investicije. Osnova za to je »dobičkonosnost 'lokalnih okolij' za kapital, ki je v mednarodnem merilu vse fleksibilnejši« (Hirsch, 2014, str. 122). V teh okvirih se kapitalistične države ne usmerjajo več h klasičnim metodam širjenja vpliva in ohranjanja konkurence – torej ne gre več za ozemeljsko ekspanzijo in imperializem¹²² – temveč se usmerjajo v »vse bolj sistematično spodbujanje izbranih ekonomskih sektorjev z multinacionalnimi podjetji, ki so njihov del in jih določajo, ter odpiranje investicijskih prostorov zanje zunaj nacionalnih meja« (Hirsch, 2014, str. 121). Takšna logika kapitalistične produkcije postavlja kapitalistične države v vse bolj odvisni položaj od finančnih in kapitalskih trgov, zaradi katere so kapitalistične države usmerjene predvsem v »politiko lokalne optimizacije« (Hirsch, 2014, str. 150). V tem kontekstu lahko opazamo oblikovanje nove in drugačne kapitalistične države – nacionalne konkurenčne države (Hirsch, 2014, str. 116–117).

¹²² Hirsch zapiše, da je ozemeljski imperializem nadomestilo »zagotavljanje tržnoliberalnega 'svetovnega reda', ki ustreza novemu modelu akumulacije in se v zadnji instanci uveljavlja z vojsko« (Hirsch, 2014, str. 121).

V okvirih zaostrovanja konkurence med državami Hirsch izpostavlja, da bi bilo napačno domnevati, da drugačna logika, smoter in način delovanja kapitalistične države pomenijo tudi njen zaton ali propad. Vsekakor je to pomembna sprememba v delovanju, vendar to še zdaleč ne pomeni, da država odmira ali da je nepomembna, saj proces akumulacije, ki je ob koncu 20. stoletja zares postal univerzalen in globalen, še vedno »v osnovi temelji ravno na možnosti uporabe sredstev fizičnega nasilja, ki so še naprej v glavnem na razpolago v posameznih državah, natančneje, v 'močnih' državah kapitalistične triade« (Hirsch, 2014, str. 120). Eden izmed ključnih problemov kapitalistične konkurenčne države je ta, da se mora prilagajati vse bolj fleksibilnemu in gibljivemu kapitalu, ki za uvrednotenje v obdobju postfordizma potrebuje zelo drugačne pogoje od tistih, ki jih je potreboval v obdobju fordizma. Hkrati pa ta isti kapital s svojo mobilnostjo in fleksibilnostjo uničuje okolje, ki ga države poskušajo vzpostavljati za uspešno uvrednotenje kapitala. Zaradi tega je naloga kapitalistične konkurenčne države še vedno, da deluje kot »ideelni kolektivni kapitalist« (Engels) ter da poskusi iskati ravnovesje med kratkoročnimi interesi posamičnih kapitalov in dolgoročnim interesom celotnega kapitalističnega razreda: to pa je ustvarjanje pogojev in stabilnega okolja za uvrednotenje kapitala in reprodukcijo kapitalistične akumulacije (Hirsch, 2014, str. 141–142). S tem postane jasno, da država ne propada v kapitalizmu, temveč se spreminja, prav tako tudi mednarodni sistem kapitalističnih držav (Hirsch, 2014, str. 117–124).

Bob Jessop, eden izmed ključnih marksističnih teoretikov kapitalistične države in tudi verjetno eden izmed najpomembnejših teoretikov države nasploh na prelomu tisočletja, spremenjeno vlogo in način delovanja državnih aparatov in usmerjenosti državnih politik ter vznik drugačne kapitalistične države umesti, podobno kot Hirsch, v kontekst prehoda iz fordizma v postfordizem. Ta novi tip kapitalistične države, ki se glede zagotavljanja ekonomskega in zunajekonomskega okvira razlikuje od prejšnjih oblik kapitalistične države, Jessop poimenuje konkurenčna država, ki si prizadeva zagotoviti razmere za gospodarski razvoj in gospodarsko rast znotraj lastnih meja predvsem prek usmerjenosti svojih ukrepov in politik (*policy*) v ustvarjanje konkurenčnih prednosti za mobilni kapital, tako tuj kot domač. Kapitalistična konkurenčna država mora zagotoviti ekonomske in zunajekonomske pogoje za kapital, da pride do investiranja v državo, in na takšen način do realizacije menjalnih odnosov na trgu, kar je osnova za pobiranje davkov, od katerih je država eksistenčno odvisna. Oblikovanje in ohranjanje teh ustreznih razmer je ključnega pomena »za uspeh v konkurenci z gospodarskimi akterji in prostori, ki se nahajajo v drugih državah« (Jessop, 2002, str. 96).

Konkurenčna država je proaktivna država, saj prevzema vlogo proaktivnega akterja, ki podpira kapital ter na takšen način poskuša privabiti investicije v državo v obdobju izjemno močne konkurence med državami in konkurence na nižjih nivojih – regij in/ali mest. V tem okviru morajo države zagotoviti tudi institucionalno »preoblikovanje akumulacijskega režima, njegovega načina regulacije in njegovih posledic za socializacijo« (Jessop, 2002, str. 124). To pomeni, da država odpira možnost za širitev tako formalne kot tudi realne subsumpcije (Marx, 1976), saj oblikovanje konkurenčne države temelji na širitvi trga in možnosti za uvrednotenje kapitala na polja in sfere, ki prej niso bila razumljena kot prostori tržnih odnosov in kapitalističnih interesov (Jessop, 2002, str. 132).

Specifično kapitalistično konkurenčno državo, ki vznikne na prehodu iz fordizma v postfordizem v času globalizacije od sredine 80. let prejšnjega stoletja, Jessop poimenuje »schumpeterjanska konkurenčna država«, saj je takšna kapitalistična konkurenčna država zaradi postfordističnega načina regulacije in režima akumulacije, ki predstavljata strukturni pritisk na kapitalistične države v obdobju neoliberalne hegemonije, usmerjena v tehnološki razvoj, spodbujanje tehnoloških inovacij in podjetništva (Jessop, 2002, str. 96). Jessop poudari, da razlaga transformacije države in tudi osnovnih elementov in značilnosti konkurenčne države ne uspe zaobjeti vsega, kar je pomembnega v novi konstelaciji, ter tudi ne razloži vseh sprememb in transformacij, ki so značilne ob prelomu tisočletja za državo in gospodarstvo. Zaradi teh širših in bolj kompleksnih sprememb Jessop verjame, da je bolj natančna oznaka za to, kar nastaja, sploh v kontekstu evropskih integracij, »schumpeterjanski *workfare* postnacionalni režim« (Jessop, 2004).

Prvič, gre za schumpeterjanski režim, saj je utemeljen na fleksibilnosti in konstantni usmerjenosti države v podpiranje tehnoloških inovacij in podjetništva (Jessop, 2004, str. 343). Drugič, nastajajoča konstelacija je režim *workfare*¹²³, saj je prišlo do pomembnega prehoda v primerjavi s povojno državo blaginje. Kapitalistične države namreč vse bolj pogojujejo socialno pomoč z vključevanjem v različne aktivacijske programe, trg delovne sile pa mora biti vse bolj fleksibilen, zaradi česar se uvajajo različne nove oblike zaposlovanja, kar vodi v naraščanja prekamnosti. Socialna politika je, kot izpostavi Jessop, »modelirana na podlagi teorije o človeškem kapitalu«, hkrati pa postaja tudi nova oblika »upravljanja človeških virov« (Jessop,

¹²³ *Workfare state* se v slovenščino prevaja kot država dela oziroma gre za z »delom pogoje(va)no blaginjo« (Leskošek, 2016, str. 181).

2004, str. 345). Ta režim ne temelji več na polni zaposlenosti, ki je kvečjemu dojeta kot pozitivna in tudi zaželena, ampak je le sekundarnega pomena in je »stranski produkt« osnovnega cilja – to je fleksibilnost trga delovne sile (Jessop, 2004, str. 345).

Tretjič, gre za postnacionalni režim, saj je veliko nalog, ki so bile v času keynesianske države blaginje v pristojnosti državnega aparata, prenešenih na različne nadnacionalne entitete ali na nižje ravni. Zelo veliko moči pridobivajo »medvladni forumi«, kot so G8, G20 ipd. Vsi ti politični, a ne državni akterji imajo pomembno vlogo pri določanju okvirov za gospodarske in socialne politike. Četrtoč, gre za režim, saj se odmika od »statizma«, ki je bil značilen za keynesiansko državo blaginje. Vse bolj se širijo javno-zasebna partnerstva v vseh sferah gospodarstva, poleg tega pa se kaže tudi nezmožnost kapitalistične države, da pod vplivom neoliberalnih strukturnih in kulturnih pritiskov sama najde ustrezne odgovore na pritiske trgov. Tradicionalni in ustaljeni mehanizmi regulacije niso več učinkoviti. Zaradi tega imamo premik od vladanja k vladovanju¹²⁴ (Jessop, 2004, str. 343–346).

Philip Cerny postavi teorijo o konkurenčni državi na podlagi drugačnih predpostavk. Namesto načina regulacije in režima akumulacije postavi v ospredje procese globalizacije. Proces globalizacije, v katerih konkurenčne države igrajo eno izmed najpomembnejših vlog, predstavljajo velik izziv za vlade nacionalnih kapitalističnih držav (Cerny, 1997, str. 251 – 253; Cerny in Evans, 1999, str. 1). Za Cernyja je ključno, da obstaja velika razlika med državo blaginje in konkurenčno državo, saj so se zgodile spremembe tako na ravni regulacije gospodarstva kot na ravni *polity* in *policy*. V obdobju države blaginje je bilo gospodarstvo podrejeno državi, država pa je bila tista, ki je skrbelo za dobrobit vseh, saj je le-ta imela močno orodje v rokah: keynesiansko politiko za zasledovanje tistega, kar je bilo opredeljeno kot javni interes (Cerny in Evans, 2003; Cerny, 1997). V konkurenčni državi v središču zanimanja države nista več blaginja ljudi in javni interes, temveč uspeh trga, blaginja ljudi pa je kvečjemu razumljena kot potencialno »pozitivna eksternalija« uspešnosti trga in tržnih mehanizmov (Cerny in Evans, 2003, str. 20).

V središču konkurenčne države je vprašanje javnega dolga in proračunskega deficita. Države se srečujejo s pritiski, saj morajo zagotoviti varno okolje za svoje naložbe, kar pomeni, da

¹²⁴ Države morajo ustvariti mrežo »zanesljivih« nedržavnih partnerjev, s katerimi lahko sodelujejo. To so večinoma različni podjetniški subjekti (Jessop, 2004, str. 10).

morajo biti vedno sposobne odplačevati dolg. Zaradi tega so se konkurenčne države znašle pod velikim pritiskom ter se vse bolj jasno in odkrito nagibajo k uveljavljanju zahtev mednarodnih finančnih trgov (Cerny in Evans, 2003, str. 25). Namesto blaginje ljudi sta se tako v središču politike znašla fiskalna stabilnost in uravnotežen proračun, ki temelji na varčevanju¹²⁵ (Cerny, 1997, str. 259; Cerny in Evans, 1999, str. 6; 2003, str. 21; 2004, str. 51). Fiskalna konsolidacija ter nižanje javne porabe sta vgrajena v same temelje konkurenčne države (Cerny, 1997, str. 251, 259; 264; 2008, str. 16). Nizki davki in čim nižja javna poraba sta v temelju neoliberalizma in konkurenčne države (Cerny, 1997, str. 259; 2008, str. 10; 2010a, str. 17; Cerny in Evans, 1999, str. 25).

Državni ukrepi in politike so usmerjene v povečevanje konkurenčnosti ter zagotavljanja ustreznih razmer za investicije (Cerny in Evans, 2003, str. 39). Konkurenčna država poskuša preprečiti beg kapitala, hkrati pa zasleduje politike, s katerimi poskuša privabiti dodatne investicije. Države poskušajo delovati bolj na mikroravnih s spodbujanjem konkurenčnosti, ki je temelj večine politik držav (Cerny in Evans, 1999, str. 21). Večji del nalog države naj bi se prepustilo trgu (privatizacije javnih storitev), država pa mora postati čim bolj učinkovita ter konkurenčna na globalnem nivoju v odnosu do drugih držav (Cerny, 1997, str. 259; 2008, str. 25; Cerny in Evans, 2004, str. 61): »Mezoekonomski in mikroekonomski intervencionizem je vse bolj oblikovan v skladu s percipiranimi imperativi mednarodne konkurenčnosti namesto notranjih ciljev blaginje« (Cerny, 1999, str. 12).

Države lahko razširijo diapazon ukrepov in politik, ki pa so usmerjeni v regulacijo trga, vse v smeri zagotavljanja jasnih in predvidljivih pravil in postopkov v konkurenčnem boju na svetovnem trgu držav (Cerny 1999, str. 6). Cerny poudarja, da bi bilo zmotno misliti, da kapitalistična država izgublja svojo vlogo v regulaciji ekonomije. Država še vedno regulira ekonomijo, le da se metode in cilji te regulacije spreminjajo. Če je v obdobju fordistične države blaginje država omejevala in nadzirala trg, usmerjajoč tržne dejavnosti v dobrobit državljanov, konkurenčna država odpira možnosti za trg in prek regulacije spodbuja konkurenčnost (Cerny, 2008, str. 3; 2010b, str. 134; Cerny in Evans, 1999, str. 3). Zato Cerny doda, da je konkurenčna država aktivna država ter da velikokrat »bolj pogosto in bolj sistematično [posega] v družbene

¹²⁵ Poleg tega je pomembno, da je v središču vladnih politik konkurenčnih držav ohranjanje nizke inflacije ter povečevanje učinkovitosti javnega sektorja, ki mora biti vse bolj prijazen do podjetij in vse bolj učinkovit ter hiter pri reševanju birokratskih zadev, ki so vezane na podjetja in njihove potrebe (Cerny, 1997, str. 270).

in ekonomske zadeve, to dela v imenu odpiranja trga in komodifikacije /.../« (Cerny, 1999, str. 13).

Vsem trem teorijam je skupen poudarek na transformaciji kapitalistične države v kontekstu strukturnih sprememb in vzpona neoliberalizma, ki ga najbolj zaznamujeta globalizacija ter prehod iz fordizma v postfordizem in naraščanje neenakosti. Vse tri teorije poudarjajo pomen mobilnosti kapitala, zaradi katere morajo države iskati konkurenčne prednosti v odnosu do drugih ter ohraniti stabilnost kapitalistične države in kapitalistične družbe. Dodatek, ki ga prinaša Hirscheva teorija, je, da ti procesi transformacije kapitalistične države sovpadajo s pospešeno koncentracijo kapitala v centralnih državah kapitalističnega svetovnega sistema (Hirsch, 2014).

3.3 Država dolga in konsolidirajoča se država

Pomembno teoretizacijo transformacije države v kapitalizmu najdemo tudi pri Wolfgangu Streecku, ki poskuša razložiti spremembe kapitalizma od konca 70. let naprej in vpliv le-teh na delovanje kapitalistične države. Zgodovina kapitalizma je »sosledje kriz« (Streeck, 2017, str. viii), kar pomeni, da se država različno odziva na te krize in se zaradi teh kriz tudi spreminja. Streeck poda skico kriznih procesov kapitalistične formacije od konca 70. let naprej, ki časovno sovpada s procesi financializacije kapitalizma ter vzponom neoliberalizma. Streeck to shematično predstavi takole: v 70. letih imamo inflacijo in začetek javnega zadolževanja, v 90. pa – zaradi prvega poskusa konsolidacije javnih financ, nižanje javne porabe, nižje količine pobranih davkov s strani države – porast zasebnega dolga. Ta shema se sesuje okrog leta 2008, ko morajo države, da bi stabilizirale kapitalistična gospodarstva po izbruhu krize, socializirati zasebne dolgove, zaradi česar imamo pravo eksplozijo javnega dolga ter nove, še bolj močne pritiske po konsolidaciji (Streeck, 2017, str. viii). Vse te procese je spremljala tudi deregulacija finančnega sektorja, ki je šla z roko v roki s prvim valom konsolidacije držav, vse dokler celotni finančni sektor »ni morala reševati država leta 2008 na račun svojih državljanov« (Streeck, 2017, str. ix). V tem obdobju (30–40 let), ki sovpada z obdobjem neoliberalnega obrata v politiki in ekonomiji, Streeck identificira dva različna tipa kapitalistične države: državo dolga in konsolidirajočo se državo (glej Streeck, 2015a; 2016; 2017a).

Oblikovanje države dolga je v bistvu posledica naraščanja javnega dolga držav. Streeck navaja podatke OECD-ja, ki kažejo, da je ob koncu 70. let dolg držav začel strmo naraščati. To je bilo nekaj, kar je bilo skupno vsem državam OECD-ja. Javni dolg je naraščal vse do sredine 90. let, ko je prišlo do prvega vala konsolidacije. Ob koncu 80. let, po koncu obdobja inflacije, je bil javni dolg že precej visok in je za države pomenil problem. Inflacija je nekako uspevala zadržati dokaj visoko stopnjo zaposlenosti, v 80. letih pa je začela naraščati tudi brezposelnost, ki je sovpadala z začetkom procesa »monetarne stabilizacije«. Zaradi naraščanja brezposelnosti je naraščala poraba držav za blaženje socialnih in ekonomskih problemov ter zagotavljanje različnih oblik socialne pomoči za brezposelne¹²⁶ (Streeck, 2015a, str. 1–3).

Ker države niso bile zmožne zbrati dovolj denarja iz davkov za zadovoljitev potreb kapitala po stabilni infrastrukturi in za ohranjanje države blaginje, so se začele zadolževati. Takšen porast javnega dolga je bil mogoč le v kontekstu vzpona finančnega kapitalizma. Krediti so omogočali državam, da nekaj časa še relativno uspešno iščejo ravnovesje med zahtevami državljanov in zahtevami kapitala, ki se je vse bolj upiral in iskal možnosti za neplačevanje davkov. Nizke obrestne mere na državne obveznice so omogočile, da je ta proces lahko potekal (Streeck, 2015a, str. 5; 9). Vzpon države dolga je prepleten z naraščanjem neenakosti in z vse nižjo sposobnostjo držav, da uspešno poberejo davke. Tega procesa naraščanja javnega dolga nikakor ne moremo pripisati »redistributivni demokraciji«, saj je naraščanje javnega dolga povezano predvsem s padcem volilne udeležbe, padcem članstva v strankah in sindikatih ter izginotjem stavk (Streeck, 2014; 2015a, str. 3; 2017, str. ix). V tem kontekstu Streeck poudari, da je do »fiskalne krize države« (O'Connor) prišlo zaradi vse nižjih prihodkov v proračun, ki niso bili več v skladu s potrebami države. Prišlo je do »splošnega padca obdavčljivosti demokratično kapitalističnih družb«¹²⁷ (Streeck, 2015a, str. 4).

Države so začele zniževati davke za bogate, ker so se bale, da bodo sicer investicije in kapital šli v druge države, ki imajo bolj ugodno davčno okolje (Streeck, 2015a, str. 9). To je povzročilo, da je porastel javni dolg, kar moramo umestiti v kontekst vse večje mobilnosti kapitala ter

¹²⁶ Čeprav so se v določenem obdobju inflacija, javno zadolževanje in deregulacija zasebnega zadolževanja kazali kot rešitve, so vsi pozneje postali problem. Naraščanje javnega dolga je pod prisilo zasebnih investitorjev postalo omejeno in do določene mere konsolidirano v 90. letih; porast zasebnega zadolževanja pa je ustvarilo neverjetne balone, ki so počili leta 2008 (Streeck 2016, str. 16).

¹²⁷ »Padec obdavčljivosti kapitalističnih gospodarstev v teku 'globalizacije' je proizvedlo povečano povpraševanje po kreditih s strani vlad, zniževanje davkov za čedalje bolj bogate pa je povečalo ustrezno ponudbo [kreditov]« (Streeck, 2015a, str. 9).

razraščanja davčnih oaz. Na takšen način se je vse bolj zaostroval razredni konflikt, države pa so še bolj postajale podrejene finančnim in drugim trgov ter moči kapitala¹²⁸. Zaradi tega so bile kapitalistične države primorane najemati kredite, v kolikor so želele ohraniti neko minimalno stopnjo družbene kohezije. Fiskalna kriza države je posledica večjih zahtev v kapitalističnih demokracijah od konca 70. let naprej, vendar se to povečanje zahtev ni zgodilo na strani ljudstva, temveč na strani kapitala (Streeck, 2015a, str. 4).

Zaradi strahu finančnih trgov pred nesolventnostjo držav so bile države v 90. letih primorane začeti konsolidacijo javnih financ. To je pomenilo tudi začetek razgradnje keynesianske države blaginje zaradi nižanja javne porabe (Streeck, 2015a, str. 7). Pod vplivom tega je še dodatno začel naraščati zasebni dolg, predvsem dolg gospodinjestev, ki so na takšen način poskušala kompenzirati nižjo javno porabo. Ta fenomen Crouch (2009, 2011) imenuje »privatizirani keynesianizem«¹²⁹. Poleg tega je Maastrichtska pogodba na ravni EU in EMU postavila ostra pravila, kar je prispevalo k omejitvi višine dolga držav. Večina držav OECD-ja je uspela konsolidirati javne finance, vendar pa je z izbruhom krize 2008 prišlo do novih problemov za kapitalistična gospodarstva in posledično za kapitalistične države (Streeck, 2015a, str. 7–8).

Države so po izbruhu krize 2008 nacionalizirale oziroma socializirale zasebne dolgove in dolgove bank, ki pa so bili posledica razmaha finančnega kapitalizma. Države so se morale dodatno zadolžiti, da so stimulirale kapitalistična gospodarstva in preprečile propad celotnih panog, sektorjev in celo narodnih gospodarstev. Čeprav je bil novi dolg posledica tržnih špekulacij ter reševanja kapitalizma, so bile na koncu države spet preveč zadolžene, zaradi česar so finančni trgi postali »sumničavi« do držav in njihovih zmožnosti odplačevanja dolga. Zaradi previsokega javnega dolga so kreditodajalci postali nezaupljivi do držav in zmožnosti le-teh pri odplačevanju dolga. Znižale so se bonitetne ocene ter zvišale obrestne mere na državne obveznice. Kapital je dobro izkoristil priložnost za privatizacijo podjetij in storitev. Pod temi pritiski so se kapitalistične države, če so se želele izogniti bankrotu ter dodatni negotovosti, morale preoblikovati. Tako se je začelo obdobje vzpona konsolidirajoče se države (der *Konsolidierungsstaat*) (Streeck, 2015a, str. 7–8).

¹²⁸ Prišlo je do postopne spremembe prostora, kjer se je odvijal »distribucijski konflikt« – v času inflacije je bil to trg delovne sile, v času državnega zadolževanja je bila to socialna politika, v času financializacije se je ta konflikt prenesel na finančne trge, po krizi 2008 pa na »mednarodno finančno diplomacijo« (Streeck, 2017a, str. ix).

¹²⁹ Ni šlo le za porast javnega dolga, temveč tudi za porast zasebnega dolga in dolga korporacij. Zadolženost je postala temeljna značilnost kapitalizma ob koncu 20. stoletja – javni dolg je predstavljal le majhen delež v celotnem dolgu (Streeck, 2015a, str. 5).

V tem kontekstu je osnova konsolidirajoče se države v zagotavljanju in ohranjanju zaupanja kapitala in finančnih trgov, da bo država zmožna odplačevati svoj dolg ter da ne bo bankrotirala. Cilj konsolidirajoče se države je jasen: ustvariti ugodno okolje za investicije, in to na način, da se finančnim trgom pošljejo signali, da je država zadosti zavezana svojim obveznostim do mednarodnih finančnih institucij¹³⁰ (Streeck, 2015a, str. 10). To se doseže prek zategovanja pasu, nižanja javne porabe ter privatizacije javnih podjetij in storitev, ne pa prek dviga davkov na kapital in dobičke, saj bi to odgnalo kapital iz države. Osnova konsolidirajoče se države je zatorej predvsem varčevanje in poskus ustvarjanja presežkov v proračunu na račun razgradnje preostankov države blaginje ter prek privatizacije javnih in državnih podjetij (Streeck, 2015a, str. 10).

V tem kontekstu se uravnoteženi proračun ali celo proračun s presežki lahko zdi – in v argumentaciji vlad je tako predstavljen – kot zagotavljanje neodvisnosti od mednarodnih finančnih trgov, a kot poudarja Streeck, je tudi to le del nove racionalnosti kapitalističnih držav in vlad. Cilj fiskalne konsolidacije je »pomiritev posojilodajalcev, da so njihove investicije varne« (Streeck, 2015a, str. 12). Tudi potencialni presežki v proračunih se zaradi strukturnih in kulturnih pritiskov ne uporabljajo za blaženje razrednih in redistribucijskih konfliktov, ki so značilni za kapitalizem, saj bi se na takšen način »ogrozila zanesljivost države kot dolžnice« (Streeck, 2015a, str. 12), temveč se uporabijo bodisi kot izgovor za dodatno zniževanje davkov najbogatejšim bodisi za odplačevanje dolga. Konsolidacija javnih financ je »v samem temelju ukrep za izgradnjo zaupanja. Cilj le-tega je narediti državo privlačno za finančne investicije prek jasne naznanitve finančnim trgom, da je država zmožna servisirati lastni dolg« (Streeck, 2015a, str. 11). Konsolidirajoča se država je vezana na konsolidacijo javnih financ, ki je razumljena kot osnova za obstoj države in kot temelj za konkurenčnost države. Streeck opredeli konsolidirajočo se državo kot državo, v kateri imajo tržne obveznosti »prednost pred njenimi političnimi državljanskimi obveznostmi, kjer državljanji nimajo dostopa do političnih in ideoloških resursov, s katerimi bi se lahko zoperstavili temu« (Streeck, 2015a, str. 12).

Iz zgoraj podanega pregleda postane jasno, da obstajajo številne podobnosti med koncepti, ki jih razvijajo Hirsch, Jessop, Cerny in Streeck – konkurenčnost države je osnova za »uspeh« države na svetovnem trgu držav. Država mora zagotoviti ugodne pogoje za investicije in uvrednotenje kapitala. V času, ko naj bi javni dolg presegel obvladljivost, je osnova za

¹³⁰ Ključno je dodati, da konsolidacija nikakor ne pomeni konec zadolževanja (Streeck 2015a, str. 10).

privabljanje investicij domačega in tujega kapitala konsolidacija javnih financ. Konsolidiranje in izgradnja konsolidirajoče se države je tako v bistvu osnova za konkurenčnost države. To je nujni, a nikakor ne zadostni pogoj, da država uspe privabiti kapital. Prek politik varčevanja in zategovanja pasu kapitalistična država, ki je morala socializirati izgube kapitala in se je zaradi tega zadolževala še dodatno, poskuša zagotoviti zaupanje mednarodnih finančnih trgov, mednarodnih finančnih institucij ter kapitala. Brez zagotavljanja zaupanja država nima možnosti za »uspeh« na svetovnem trgu, saj bonitetne agencije znižajo ocene državnih obveznic, hkrati pa se dvignejo obrestnih mer. V kolikor kapitalistična država poskuša omejiti procese koncentracije kapitala, je zelo hitro kaznovana. Na takšen način je kapitalistična država strukturno ujeta v začarani krog kapitalističnega pritiska s strani kapitala in trgov. Države na periferiji kapitalističnega svetovnega sistema ter tudi periferne in polperiferne države v EU so še bolj izpostavljene tem pritiskom (glej: Becker, 2016) in so vse bolj le orodje za koncentracijo in centralizacijo kapitala v centralnih kapitalistični državah EU.

Hirsch, Jessop in Cerny eksplicitno poudarjajo podjetništvo, ki nastopa kot eden izmed ključnih elementov in orodij neoliberalne kapitalistične konkurenčne države, ki vpliva na transformacijo države, politike in demokracije. V nadaljevanju bomo v tem kontekstu razvili koncept neoliberalne podjetniške države kot specifične emanacije neoliberalne kapitalistične države. Podjetništvo in procese prestrukturiranja države v podjetniško državo lahko razumemo kot sodoben in z neoliberalizmom pogojen odgovor na permanentni problem konkurenčnosti in konsolidiranja ter kot poglobljanje procesov koncentracije in centralizacije kapitala. V EU so zlasti (pol)periferne države prisiljene v konsolidacijo javnih financ, podjetizacijo in privatizacijo. Ti procesi gredo skupaj s spremembami na ravni *policy* in *polity*, predvsem v obliki drugačnih ciljev javnih politik in drugačnega delovanja državnih aparatov. Gre za zmes strukture, kulture in delovanja, ki nam omogočajo razumevanje kompleksnega prehoda k oblikovanju in vzpostavljanju podjetniške države¹³¹.

3.4 Podjetniška država

Vdor ekonomske in tržne logike v politično ter vpliv teh procesov na državo je temelj teorij konkurenčne države (glej: Brown, 2005; 2015; Hirsch, 2014; Mastnak, 2015). Če parafraziramo

¹³¹ Gre predvsem za izgradnjo »idealnega tipa« (Weber), ki ga je potrebno za vsako državo posebej aplicirati in empirično, kvantitativno in kvalitativno, preveriti.

Hussonovo poanto, ideja o vpeljevanju ekonomske racionalnosti v delovanje politike in ideja konkurenčnosti, ki je temelj konkurenčne države, ne moreta ponuditi celotne slike transformacije kapitalizma in kapitalistične države v neoliberalizmu, kajti »[a]rgument konkurenčnosti je star toliko kot kapitalizem«¹³² (Husson 2011, str. 73). Čeprav drži, da je specifika neoliberalizma in neoliberalne države predvsem ekonomizacija vseh področij življenja – oziroma še bolj ekspanzionistična formalna in realna subsumpcija dela pod kapital (Marx, 1976) –, je treba analizirati tudi transformacije regulacije in drugačno vladno racionalnost v zasledovanju konkurenčnih prednosti na »svetovnem trgu držav«.

V tem kontekstu je treba biti pozoren na po Foucaultu (2015) ključno transformacijo kapitalističnega gospodarstva v obdobju neoliberalne hegemonije, ki ima vpliv tudi na druge sfere in polja in posledično na transformacijo kapitalistične države. To je podjetizacija vseh področij življenja in delovanja. Vpeljevanje podjetniške logike v vse sfere in razsežnosti političnega in družbenega življenja, pri čemer je ključna specifika ta, da ne gre več za vprašanje menjave ali trga, temveč za vprašanje produkcije in podjetništva kot novega idejnega, ideološkega in praktičnega vodnika delovanja, s katerim se poskuša obuditi in podvreči celotno družbo imperativu kapitalistične konkurenčnosti (glej Foucault, 2015, str. 138–139). Tako se tudi v politiko, v polje, ki je sicer formalno ločeno od sfere produkcije, ne vpeljuje le ideja trga, na katerem poteka menjava, temveč ideja in praksa podjetništva (glej: Cerny, 1997; Considine, 2001; Brown, 2005; 2015; Hirsch, 2014; Foucault, 2015). Ključno značilnost transformacije kapitalistične države v času neoliberalne hegemonije lahko razumemo le v kontekstu »podjetizacije države« (Considine, 2001, str. 1).

V Sloveniji je o podjetizaciji države nekritično pisal akademik Veljko Rus (2001) v knjigi *Podjetizacija in socializacija države*. Zaton realsocializma naj bi pomenil, da je potrebno pospešeno širiti tržne odnose, ki naj bi temeljili na recipročnosti v gospodarstvu in »na drugih področjih družbenega življenja« (Rus, 2001, str. 11). Podjetizacijo države je Rus umestil v kontekst širjenja »tržne regulacije« na vsa področja, »tudi na področja družbenih dejavnosti, se pravi na področje šolstva, zdravstva, socialnega varstva itd.« (Rus, 2001, str. 10), pri čemer je največ pozornosti posvetil ravno vpeljevanju NJM-ja v javni sektor, in na spremenjen »partnerski odnos« med državo in civilno družbo v luči javno-zasebnih partnerstev in novih

¹³² Če je konkurenčnost temelj kapitalizma in če vemo, da kapital že od začetka stremi h globalnosti in k mobilnosti (Marx, 1973a; 2012; Harvey, 2003; Luxemburg, 2016), potem lahko že veliko dlje govorimo o konkurenci med državami za privabljanje kapitala za investicije.

oblik potrženja države in javnih storitev. Na ponovno uvajanje trga je Rus gledal kot na pozitivno stvar, še posebej v kontekstu javnega sektorja, saj naj bi imeli »tržni odnosi« ne le »ekonomske funkcije, ampak tudi moralno, politično in civilizacijsko«. Rus je zagovarjal tezo, da je lahko »postmoderna država« hkrati »demokratska in socialna«, pri čemer je izhajal iz predpostavke, da mora »postmoderna država« uvajati tržne in podjetniške oblike delovanja zaradi neučinkovitosti birokracije ter na takšen način razvijati »poleg predstavniške demokracije /.../ tudi »neposredno demokracijo, ki temelji na samoregulaciji in na partnerskem sodelovanju civilne družbe z državo« (Rus, 2001, str. 7). Rus je v predgovoru svoje knjige tudi zelo jasno zapisal, da se zavzema »za vitko državo in za podjetizacijo družbenega upravljanja« (Rus, 2001, str. 7). Takšna nekritičnost do procesov podjetizacije in pristajanje na neoliberalno ideološko legitimacijo širjenja tržnih odnosov v vse sfere družbe prek uvajanja podjetništva sta priskrbela znanstveno podporo političnemu projektu v Sloveniji.

Zavračajoč takšno legitimacijsko razumevanje podjetizacije kapitalistične države ter izhajajoč iz teze, da gre v bistvu za novo obliko poskusa razrešitve razrednega konflikta prek podjetizacije in prekarizacije proletariata, bomo v nadaljevanju oblikovali drugačen okvir za razumevanje podjetizacije države. Osredotočili se bomo na različna področja, ki tvorijo jedro podjetniške države: 1) na transformacijo na ravni *polity* oziroma na spremembo delovanja državnih aparatov in širše javne uprave, ki vse bolj sledijo in delujejo na podlagi analize stroškov in koristi, kar pa je osnovna ideja širše racionalnosti transformacije delovanja države v okvirih NJM-ja¹³³ – na takšen način države delujejo kot podjetja, ki vabijo svež kapital za investicije ter konkurirajo med seboj na trgu, kot to počno podjetja, ter iščejo konkurenčne prednosti v odnosu do drugih držav; 2) na socialne politike oziroma konkretno na vpeljevanje sistema *workfare* ter produkcijo podjetniškega sebstva prek aktivnih politik zaposlovanja (APZ); 3) na vpeljevanje socialnega podjetništva namesto socialne države. Posledica teh procesov je empirično naraščanje števila podjetij, saj je podjetništvo razumljeno kot osnova za gospodarsko rast in razreševanje socialnih in ekonomskih konfliktov. V tem kontekstu je treba razumeti strukturni pritisk EU na države članice, naj namenjajo čedalje več denarja za subvencije in druge oblike pomoči za podjetja, ki gre skupaj z zniževanjem ali vsaj zamrznitvijo

¹³³ Novi javni menedžment je na teoretski ravni utemeljil in upravičil uvedbo menedžerskih tehnik v javni sektor ter okrepil poudarek na učinkovitosti in tudi legitimiral mesto zasebnih podjetij v shemi javnih storitev (Considine, 2001, str. 3; glej tudi Hood, 1995).

višine proračunskih sredstev za socialo in javne storitve¹³⁴. Gre za, če bi rekli pozitivistično, tri različne »indikatorje«, ki tvorijo temelj za to, da lahko govorimo o procesu vzpostavljanja podjetniške države kot specifičnemu načinu doseganja konkurenčnosti, ki pa je komplementaren procesu konsolidacije¹³⁵ in koncentracije kapitala na globalni ravni.

Prvič, država se sama obnaša kot podjetje, saj poskuša ustvariti čim boljše pogoje za kapital, medtem ko konkurira drugim državam¹³⁶ (Cerny, 1997; Hirsch, 2014; Streeck, 2015a). V primerjavi z drugimi državami išče konkurenčne prednosti, kot to počno tudi podjetja na trgu – le da gre za drugo raven. Ključno je torej, da vlada v kontekstu neoliberalizma postane »samo še eden izmed tržnih akterjev« (Brown, 2015, str. 176), ki pa se obnaša kot podjetje¹³⁷. Poleg tega tudi uvajanje fiskalnih omejitev ter največje »dovoljene« zadolženosti (cf. Streeck, 2015a) pomeni, da se državo zvede na podjetje ali, še bolje, na mikropodjetje, ki ne sme trošiti več, kot pobere davkov. Še več, države so ravno tako odvisne od bonitetnih ocen, ki jih podeljujejo zasebne korporacije (glej: Sinclair, 2005; Darbellay, 2013) in ki v veliki meri uokvirjajo in določajo politike držav. Teh strukturnih pritiskov so deležne zlasti (pol)periferne kapitalistične države, če ne sledijo interesom finančnih trgov po zagotavljanju stabilnosti ter »vitkosti države«, ki v praksi pomeni umik z določenih polj regulacije in povečevanje regulacije na drugih področjih.

¹³⁴ Considine (2001, str. 10–14) opredeli nekaj »spremenljivk« v kontekstu procesov podjetizacije države: (1) uvajajo se kriteriji učinkovitosti v javne storitve, (2) javne institucije, agencije, morajo same najti načine, da se prilagodijo zahtevam, (3) pogosto se ločuje institucije, v katerih se sprejemajo odločitve, od tistih, v katerih se le-te izvajajo; (4) pogosto več agencij skrbi za podobne storitve; pri tem se uvaja trg med javnimi institucijami, pri čemer gre za iskanje najboljših cen in učinkovitosti; (5) tisti, ki prejemajo kakršnokoli pomoč države, morajo postati bolj odgovorni ter podjetni v iskanju zaposlitve ali pa le bolj podjetni v smislu, da ne bodo več potrebovali pomoči države. Vse te »spremenljivke« so bolj ali manj povzete tudi v naših »indikatorjih«.

¹³⁵ Koncept podjetniške države je razvijala tudi Marianna Mazzucato, vendar je pri njej poudarek na sofinanciranju raziskav s strani države in investicijah v tehnološki razvoj, ki je nujen za tehnološko inovativna podjetja. S tem želi pokazati na tesno prepletanje javnega in zasebnega sektorja ter poudariti, da je zasebni sektor v veliki meri odvisen od javnega. Država je tako aktivna v spodbudah in subvencijah zasebnim podjetjem, ki imajo največji potencial, da dosežejo uspeh na trgu v daljšem časovnem obdobju. Država v tem kontekstu deluje tudi kot investitor ter prevzema tveganja, ki so vezana na potencialni tržni neuspeh, dokler se podjetje ne vzpostavi kot močno in samostojno (Mazzucato, 2018). Kvečjemu bi lahko rekli, da je takšna opredelitev zelo blizu Jessopovi opredelitvi schumpertjanske konkurenčne države (cf. Jessop, 2002). Kot bo razvidno v nadaljevanju, razen pojmovanja je sama vsebina koncepta podjetniške države, kot jo tukaj razvijamo, bistveno bolj kompleksna ter tudi kritična do samega procesa.

¹³⁶ Hutton in Giddens (2000, str. ix) sta že opazila, da so kapitalistične države vse bolj negotove glede javnih ukrepov in politik ter da se zaradi tega vse bolj nanašajo na javno-zasebna partnerstva ali pa prepuščajo storitve zasebnim podjetjem.

¹³⁷ Tudi v tem primeru vidimo na delu »kulturno moč biznisa« (Considine, 2001, str. 5).

Da bi kapitalistična država to dosegla, prevzema način delovanja podjetij ter se spreminja na ravni *polity*¹³⁸. Zaradi tega kapitalistična država pogosto deluje skladno z logiko stroškovne analize podjetij – oziroma veliko večino dejavnosti, ki ne prinašajo dobička ali pa niso ključna za uvrednotenje kapitala, opušča in prepušča trgu ali pa jih preoblikuje na način, da so v skladu s potrebami kapitala, saj v nasprotnem primeru lahko hitro, predvsem za periferne države, pride do znižanja bonitetne ocene ter težjega zadolževanja. Zaradi tega države uvajajo prakse, ki jih promovirata in/ali navdihujeta NJM ter podjetniška racionalnost. Ključni svetovalci za uvajanje novih praks so predvsem ljudje iz zasebnega sektorja (Considine, 2001, str. 6). Kapitalistična država je v obliki »podjetja« na svetovnem trgu držav odvisna od bonitetnih ocen, ki jih podeljujejo zasebne korporacije. Zaradi tega morajo javni uslužbenci zasledovati strategije in oblike delovanja, ki se jih spodbuja v zasebnem sektorju – to pa so učinkovitost, podjetnost, uspešnost. Namesto klasične birokracije državne službe delujejo vse bolj po principih »specifične uspešnosti« (Considine, 2001, str. 2–3).

Zaradi tega Brown zapiše, da je za neoliberalizem značilen »poslovni model države« (Brown, 2006, str. 698). Gre za strukturne in ideološke pritiske, ki so jim izpostavljene države in zaradi katerih se marsikdaj vedejo kot podjetja, ne da bi se ozirale na nacionalni interes ali potrebe državljanov, pomen določenih podjetij ali javnih storitev za liberalnodemokratsko politično skupnost državljanov in državljanov¹³⁹. Tako postane država, kot pravi Wendy Brown, »obdana in animirana s tržno racionalnostjo: ne le dobičkonosnost, ampak splošni izračun stroškov in koristi postane merilo vseh državnih praks. Politični diskurz o vseh zadevah se ustvarja v podjetniškem okviru; država se mora ne samo ukvarjati s trgom, temveč razmišljati in se obnašati kot tržni akter v vseh svojih funkcijah, vključno s pravom« (Brown, 2005, str. 42).

Drugič, kapitalistična država se spreminja tudi na ravni *policy*, na ravni regulacije družbe. To je najbolj očitno na ravni socialnih politik, v katera vstopa ideja podjetništva, in sicer na dveh ravneh: 1) v transformaciji države blaginje v državo dela oziroma z delom pogojeno blaginjo, pri čemer se brezposelnost poskuša nadomestiti s podjetizacijo družbe – gre za prehod od

¹³⁸ Eden izmed ključnih argumentov za podjetizacijo države je neučinkovitost birokracije. Fournier in Grey sta poudarila, da neoliberalna vladna racionalnost, ki je prepletena z močjo in s strukturnimi pritiski kapitalističnega razreda, temelji na zavračanju in stigmatiziranju birokracije, ki naj bi bila »preživeta ter tako funkcionalno kot moralno bankrotirana« (Fournier in Grey, 1999, str. 108).

¹³⁹ Josef Lentsch (2019) je celo spisal knjigo, ki bi verjetno lahko držala tudi v slovenskem primeru, sploh če se ozremo na zmagovalce zadnjih štirih volitev. Naslov knjige se glasi: *Politično podjetništvo: kako zgraditi uspešne centristične politične startupe*.

welfare k *workfare state*¹⁴⁰; 2) v obliki povečevanja aktivnih politik zaposlovanja, pri čemer pa se prepletajo socialne politike z zaposlitvenimi politikami v podobi aktivnih politik zaposlovanja (APZ). Proces podjetizacije pomeni »novo zanimanje za fleksibilnimi, recipročnimi odnosi ter deljenimi odgovornostmi, ki se ne izražajo kot demokratična teorija ali kot svet pravic, ki je znan liberalcem, temveč kot veriga pogodb ter posredovanih menjav med samopodjetizirajočimi se akterji« (Considine, 2001, str. 2).

Oblikovanje režima *workfare* je tesno povezano s prvim valom konsolidacije javnih financ, o katerem piše Streeck. Gre v bistvu za pogojevanje socialne pomoči z modelom vključevanja v različne projekte zaposlovanja, pri čemer pa gre v bistvu za »podjetniško sebstvo« ter za razumevanje sebe kot podjetnika, ki išče priložnosti na trgu, kar v bistvu pomeni individualizacijo neuspeha ter vpeljevanje družbene in ekonomske negotovosti (Jessop, 2002; 2004; Wacquant, 2010; Hirsch, 2014). Ta specifična vladna racionalnost – tako na strukturni kot kulturni ravni – vpeljuje odnose pogodbenišтва, pri čemer morajo sedaj na novo osmišljeni podjetniki uporabiti vse potencialne, da povečajo svoj »človeški kapital« ter si zagotovijo delo¹⁴¹. To je specifičen pogodbeni odnos med državo in prejemniki pomoči, ki ni več brezpogojna, temveč je odvisna od proaktivnosti posameznikov¹⁴². Sistem *workfare* temelji na tem, da morajo biti ljudje aktivni v iskanju priložnosti na trgu, če želijo uživati socialne pravice: morajo se udeleževati različnih izobraževalnih delavnic za povečevanje kompetenc, javnih del, zasebnih del, sicer jih lahko doletijo tudi različne kazni¹⁴³ (Krinsky, 2008, str. 36; Wacquant, 2010). Univerzalnost je vse manj poudarjana in tudi prakticirana, državljanke pa se spodbuja, da čim prej postanejo neodvisni od države in socialne pomoči, saj je le-ta stigmatizirana (Considine, 2001, str. 2–3).

Država dela (*workfare state*) ima dva različna okvira: eden je namenjen izobraženim in pripadnikom »srednjega« razreda; drugi pa tistim z nizko izobrazbo, ki so tudi relativno revni. Pri prvih se spodbuja podjetizacija sebstva, ki se aktivno dogaja prek promoviranja s strani države, saj je ravno podjetniško sebstvo osnova neoliberalnega vladovanja. Gre za izgradnjo

¹⁴⁰ Peck locira začetek pogojevanja socialne pomoči v čas Reaganove vlade, kulminacijo pa doseže v ZDA leta 1996 z reformo socialnega sistema (Peck, 2001). Skovanko *workfare* naj bi iznašel William Safire, pisec govorov v Nixonovi administraciji (Krinsky, 2008, str. 35).

¹⁴¹ V ospredje pride človeški kapital in pomen pridobivanja in povečevanja kompetenc, ki postaneta temelj za uspeh in za blaginjo ljudi (Cerny, 1997, str. 271).

¹⁴² Helman (2019) izpostavi, da se ravno mikropodjetništvo uporablja za aktivacijo populacije.

¹⁴³ V Evropi so namesto *workfare* raje začeli uporabljati besedo »aktivacija« – tako so že do sredine 90. let v številnih zahodno- in severnoevropskih državah imeli različne aktivacijske programe (Lødemel, 2014, str. x).

avtonomije, fleksibilnosti in proaktivnosti v delovanju, ki je usmerjeno v izgradnjo življenja kot podjetnika v vseh sferah delovanja, ki poskuša povečati človeški kapital (Rose, 1996; Foucault, 2015; Brockling, 2016; Helman, 2019). Po drugi strani pa so tisti, ki so v najslabšem položaju in so hkrati podvrženi nadzoru, ravno tako vpeti v podjetizacijo, in sicer v kontekstu pripravljenosti, da sprejmejo najslabša plačana dela in najbolj prekarne oblike zaposlitve, vse pa v okviru spremembe od nepogojene socialne pomoči do »pogojenega kontraktualizma«, pri čemer se od državljanov zahteva, da postanejo »aktivni državljani«. To aktivno državljanstvo pomeni predvsem podjetizacijo in razumevanje samih državljanov kot podjetnikov (Helman, 2019). Radikalno se predrugači odnos, socialni prejemki se pogojujejo z novimi obveznostmi in dolžnostmi državljanov, pri čemer so državljani dolžni sodelovati na različnih projektih aktivacije, delavnicah, v katerih lahko povečajo svoj človeški kapital (Crespo Suarez in Serrano Pascual, 2007; Lødemel, 2014, str. ix). V programih pogojene socialne pomoči se uporabljajo tehnike, ki se razvijajo v času neoliberalizma in se jih poskuša postaviti kot normo v družbi, pri čemer so si ljudje sami krivi za neuspeh: »Podjetizirajoče vladovanje implicira manj vlade v določenih poljih, reregulacijo v drugih in večjo samovladovanje v vseh« (Considine, 2001, str. 7). Helman tako izpostavi, da se je »*homo welfarist*« transformiral v neoliberalnega podjetnika, v »*homo economicus*« (Helman, 2019, str. 127).

Tretjič, vpeljevanje socialnega podjetništva kot oblike aktivacijske politike in kot nadomestka za socialno pomoč postaja vse bolj pomembno, saj ga kapitalistične države spodbujajo in aktivno ustvarjajo. Na področje socialnega podjetništva kapitalistične države gledajo v strukturnih in kulturnih okvirih neoliberalizma kot na orodje za reprodukcijo kapitalistične družbe kot celote. Gre za nov način reševanja težav, ki so posledice neoliberalnega kapitalizma: naraščanja revščine in tveganja za revščino ter brezposelnosti. To pa je tesno povezano s procesi odpravljanja kapitalističnega povojnega projekta v Evropi¹⁴⁴ (glej: Defourny in Nyssens, 2010). Javni sektor naj ne bi bil učinkovit, zato kapitalistične države uvajajo socialno podjetništvo kot obliko reševanja socialnih problemov (Langergaard, 2014).

Razvoj socialnega podjetništva je neposredno povezan s strategijami EU. Socialno podjetništvo je opredeljeno v dokumentu EK kot podjetništvo, ki je usmerjeno bolj v družbene učinke, predvsem pa naj bi se profiti usmerjali v doseganje družbenih ciljev. Vendar je tudi izrecno

¹⁴⁴ Na ravni EU je socialno podjetništvo začelo nastajati ravno v kontekstu neoliberalne transformacije države ter razgradnje države blaginje v okvirih privatizacije socialnih storitev (Kim, 2016, str. 8–9).

poudarjeno, da to ni tržna dejavnost, ki temelji na podjetništvu in inovacijah, s ciljem, da se dosežejo ti družbeni cilji. Socialno podjetništvo naj bi temeljilo na »socialnih inovacijah«, in sicer predvsem prek spodbujanja zaposlenih k obogatitvi človeškega kapitala. Socialno podjetništvo tudi temelji na trajnostnem razvoju in vključujoči rasti ter stremi k družbeni koheziji, kajti zaposlujejo bolj ranljive družbene skupine¹⁴⁵ (EK, 2015). Socialna podjetja so torej ustanovljena z nekim družbenim ciljem in stremijo k dobrobiti skupnosti, vendar pa so vezana na trg in inovativnost. Socialno podjetništvo je usmerjeno v pomoč ranljivim skupinam in ima za cilj zmanjševanje brezposelnosti in stopnje revščine. Socialni podjetniki se v tem kontekstu predstavljajo kot najbolj inovativni, saj znajo združiti trg s socialnim čutom. Osnova socialnega podjetništva je zasledovanje socialnih ciljev s pomočjo tržnih strategij prek inovacij in uvrednotenja »človeškega kapitala« (Yunus, 2007; Eikinberry, 2009; Park, 2011; Kim, 2016, str. 9).

Pri socialnem podjetništvu gre za nekakšni »novi duh kapitalizma« (Boltanski in Chiapello, 2007), v katerem je – vsaj v kontekstu EU – država tista, ki promovira novo obliko podjetništva in ki ga pogosto tudi finančno spodbuja, medtem ko niža sredstva za socialno pomoč, ki jo hkrati pogojuje in ustvarja podjetniške »aktivne državljane«. Socialno podjetništvo moramo razumeti kot orodje za doseganja socialnih ciljev prek tržnih metod. Podjetništvo in trg se širita na področja, na katerih pred nekaj desetletji ni bilo nobenega prostora za takšne oblike reševanja socialnih in ekonomskih problemov, ki jih inherentno proizvaja kapitalizem. Sedaj pa smo dobili več enakega: za težave, ki jih producira kapitalizem, je postala kriva država, odgovor in rešitev za te probleme pa je vpeljevanje kapitalističnega podjetništva. Zato v kontekstu kapitalizma poudarek ni na *socialnem* podjetništvu, temveč na socialnem *podjetništvu*.

Vse te točke imajo ključno zaslombo ravno v EU in v politikah in strategijah EU, v katerih je podjetništvo prepoznano in pripoznano kot temelj konkurenčnosti¹⁴⁶. Ravno v času najhujše krize se je na ravni EU veliko poudarjalo in pritiskalo na države, da na vseh stopnjah izobraževalnega procesa začnejo uvajati in izvajati podjetniško izobraževanje ter usposabljanje. V dokumentu EK *Razvoj podjetniške naravnosti in spretnosti v EU* lahko beremo, da je podjetništvo, njegovo spodbujanje in razvijanje »že več let strateški cilj politike EU in držav članic«, kar se kaže predvsem v številnih ukrepih, s katerimi EK in države članice želijo

¹⁴⁵ Socialna podjetja so tista podjetja, ki »zasledujejo družbene cilje s pomočjo podjetniških strategij«, ključni akterji pa so predvsem akterji civilne družbe (Kim, 2016, str. 15).

¹⁴⁶ Podjetništvo in vzpostavljanje podjetniške države se je močno pospešilo in utrdilo po letu 2008 in izbruhu krize.

razvijati »podjetniško kulturo in 'podjetniško miselnost' evropskih državljanov« (EK, 2012, str. 8). Osnova za razvoj podjetniškega duha, kulture in miselnosti je ravno podjetniško izobraževanje, cilj EK pa je, da se omogoči vsem učenkam in učencem »dostop do podjetniškega izobraževanja, ki bi moralo biti na voljo v vseh vrstah in na vseh stopnjah izobraževanja«¹⁴⁷ (EK, 2012, str. 8). EK tudi ugotavlja, da je treba širiti in financirati projekte podjetniškega izobraževanja, saj je podjetništvo temelj za konkurenčnost; po prepričanju EK ima velik »vpliv na politiko konkurenčnosti«. Podjetništvo je za EK »sredstvo za oblikovanje ljudi, ki so podjetni na vseh življenjskih področjih« (EK, 2012, str. 24). Posledica teh procesov je naraščanje števila podjetij v EU in v Sloveniji, pri čemer se število mikro in malih podjetij ter samozaposlenih povečuje (Eurostat, 2020), saj EU in neoliberalne kapitalistične države strukturni problem brezposelnosti, ki sovпада s čedalje večjo koncentracijo kapitala, poskušajo reševati prek širitve podjetniške forme.

Procesi oblikovanja neoliberalne kapitalistične države sovpadajo s procesi trenutne koncentracije kapitala v kapitalističnem svetovnem sistemu predvsem prek prisilnih privatizacij podjetij in storitev ter akumulacije prek razlaščenja, ki potekajo v zadnjih desetletjih v perifernih in polperifernih državah kapitalističnega svetovnega sistema. Vzpon postfordizma in financializacije ter tehnološki razvoj prispevajo k dodatnemu »neenakemu razvoju kapitalov in utrjujejo koncentracijo kapitala« (Aglietta, 2015), ki pa se v obdobju neoliberalizma uveljavlja v končni instanci tudi z uporabo vojske centralnih in hegemonskih kapitalističnih držav (Hirsch, 2014). Konec formalne odvisnosti perifernih držav v kapitalističnem svetovnem sistemu je nadomestil mehanizem posredne odvisnosti in pogojevanja s strani mednarodnih finančnih organizacij in centralnih kapitalističnih držav. V neoliberalnem kapitalizmu so se – po formalnem razkroju imperialnih odnosov – vzpostavili novi mehanizmi ekstrakcije kapitala iz držav periferije in polperiferije ter centralizacije in koncentracije kapitala v državah jedra kapitalističnega svetovnega sistema. Ta transfer in koncentracija kapitala v centralnih kapitalističnih državah se dogajata na način »akumulacije prek razlaščenja« (Harvey) oziroma prek »plenjenja« (Wallerstein, 2006, str. 39), v katerih igra ključno vlogo globalni kapitalistični razred. V perifernih ter polperifernih državah politična elita in kompradorska buržoazija omogočata ekstrakcijo presežne vrednosti in kapitala ter koncentracijo in centralizacijo le-teh v državah kapitalističnega jedra.

¹⁴⁷ V dokumentu je navedeno, da je jasno, da države članice ne namenjajo dovolj finančnih sredstev za podjetniško izobraževanje, kar je velik problem pri spodbujanju in negovanju podjetniškega duha. Hkrati je izpostavljeno, da so na voljo različna sredstva EU za financiranje teh programov (EK, 2012, str. 53).

Kapitalistična država je med drugim oblikovana zaradi stabilizacije akumulacije kapitala ter omogočanja centralizacije in koncentracije le-tega (Marx, 1986; Hirsch, 2014): »Struktura političnega sistema je v moderni dobi vedno podpirala vprično fazo koncentracije kapitala« (Lukšič, 2019, str. 28). Ni naključje, »da so centrale multinacionalnih koncernov še vedno koncentrirane v nekaj – metropolitanskih – državah, znotraj teh pa spet v nekaterih regijah« (Hirsch, 2014, str. 119). S propagiranjem washingtonskega konsenza in privatizacijo ter liberalizacijo trgov se je začel koncentrirati in centralizirati kapital (Stiglitz, 2016; Oxfam, 2016). V ZDA je to razvidno recimo v bančnem sektorju, kjer je največjih deset bank povečalo delež depozitov na trgu z 20 % na 50 % v obdobju od 1980 do 2010 (Stiglitz, 2016). Po krizi 2008 je ameriški finančni kapital postal še bolj koncentriran in danes predstavlja »splošni interes kapitala v okvirih širše neoliberalne konsolidacije razredne moči« (Panitch in Gindin, 2013, str. 329). Reševanje krize 2008 je prispevalo k »premiku k globlji nadnacionalni integraciji, ki temelji na centralizaciji fiskalnih in finančnih pristojnosti« (Jessop, 2016, str. 158). Kahle in Stulz (2017) sta ugotovila, da je v ZDA leta 1975 nekaj več kot 100 podjetij zaslužilo polovico celotnega dobička ameriških podjetij. Leta 2015 je samo 30 podjetij zaslužilo polovico vsega profita. Prvih 100 podjetij je leta 2015 imelo tudi 84 % vseh prihodkov, 78 % vseh denarnih rezerv. To so samo najbolj očitni primeri centralizacije in koncentracije kapitala, ki sovпада z vzponom neoliberalizma. Roberts (2020) na podoben način pokaže, da danes 147 multinacionalnih podjetij prek medsebojnih povezav in deležev nadzira okrog 40 % svetovnega bogastva, 737 podjetij pa 80 %. To je najbolj jasen izraz »koncentrirane moči kapitala« (Roberts, 2020).

Procese konsolidacije javnih financ spremlja razprodaja državnega premoženja v (pol)pefirenih državah kapitalističnega svetovnega sistema, ki odpira prostor, da se kapital koncentrira in centralizira v centralnih kapitalističnih državah, pri čemer igrajo pomembno vlogo različne mednarodne finančne organizacije, ki v zameno za posojila zahtevajo privatizacijo in varčevanje. Vzpostavljajo se korporacije, ki so prevelike, da bi propadle (*»too big to fail«*), in ki usmerjajo in širijo svoj vpliv s pomočjo centralnih kapitalističnih držav. Ti procesi pospešene koncentracije in centralizacije kapitala – tako je predvidel tudi Marx – spodkopavajo sam proces (stabilne) reprodukcije kapitalističnega sistema kot celote, kar se vse pogosteje kaže v izbruhu nasilnih demonstracij in še bolj nasilnega odziva kapitalističnih držav pri poskusu discipliniranja in podrejanja neposlušnih pri poskusu zagotavljanja reprodukcije

kapitalističnih odnosov¹⁴⁸. Gre za vzpon in krepitev represivnih aparatov države na račun sociale, saj se v neoliberalni kapitalistični državi zaostrejo razredna protislovja, neenakost glede na dohodek in lastnino, kar močno ogroža kohezijo razredne družbe v luči zatona države blaginje (Wacquant, 2008; 2012; Hirsch, 2014).

Neoliberalna kapitalistična država krepi represijo in disciplinarne tehnike za zagotavljanje reprodukcije kapitalizma (Foucault, 2015). V 80. in 90. letih je bilo v ZDA ključno geslo, ki je spremljalo liberalizacijo trgov in vzpon neoliberalizma, »zakon in red«, kar je tudi v veliki meri povečalo represijo države nad rasnimi manjšinami, ki so razredno najbolj izkoriščane. V teh novih razmerah vlogo »ideelnega kapitalista« neoliberalna kapitalistična država nemalokrat odigra prek povečane represije in nasilja, ki pa ga tudi nemalokrat prepušča zasebnim korporacijam prek javno-zasebnih partnerstev: »Tako na splošno ne moremo govoriti o 'umiku' države iz družbe, čeprav se forme državnoadministrativne regulacije precej spreminjajo, torej na primer policijski nadzor nadomešča socialno pomoč /.../« (Hirsch, 2014, str. 124). Do ponovnega izbruha in vzpona »kaznovalnega neoliberalizma« (Davies, 2016) ter povečane represije neoliberalne kapitalistične države pa je prišlo ravno v obdobju krize 2008–2012/2013, ko so se razredna protislovja izjemno zaostрила. To je bilo opazno tudi v državah EU, ki jih je kriza najbolj prizadela in so bile prve, ki so morale najbolj ostro začeti s projekti konsolidacije javnih financ prek varčevanja in odpravljanja socialnih storitev. Tako je za neoliberalno kapitalistično državo vedno značilno tudi povečevanje nasilja, ki ga izvaja bodisi sama kapitalistična država bodisi zasebna podjetja, ki s tem povečujejo lastne profite.

V teh okvirih vzpona neoliberalizma, transformacije kapitalistične države ter propada povojnega konsenza med delom in kapitalom se krči relativna avtonomija politike. Gre za transformacijo kapitalistične države, ki je povezana s transformacijo družbe¹⁴⁹. Kapital, EK, ECB, MDS, SB in nekatere velesile uničujejo državo blaginje predvsem na periferiji EU (Močnik, 2015, str. 7). Hkrati pa se ustvarja druga in drugačna kapitalistična država, ki omogoča ugodno podjetniško okolje in tudi sama deluje kot podjetje. Vse to se dogaja v obdobju, ko je zaradi različnih strukturnih in kulturnih pritiskov večina držav EU, sploh pa EMU, usmerjenih v nižanje javnih izdatkov. Vzpostavljanje neoliberalne kapitalistične države

¹⁴⁸ Razredni konflikt se nemalokrat v (pol)perifernih državah blaži prek migracij v centralne države kapitalističnega svetovnega sistema, kar pa povečuje razredna protislovja v centralnih kapitalističnih državah.

¹⁴⁹ Država je tako namesto birokraciji, ki je temelj zagotavljanja javnih storitev, vse bolj podvržena »organizacijskim imperativom policentrične korporacije« (Considine, 2001, str. 6).

– konkurenčne, konsolidirajoče se in podjetniške – je vezano na samo delovanje kapitalistične države, saj igra le-ta v teh procesih izjemno pomembno vlogo in prek uporabe ekonomskih, pravnih, političnih in represivnih sredstev podpira procese koncentracije in centralizacije kapitala.

4 NEOLIBERALNA KAPITALISTIČNA DRŽAVA IN KRIZA LIBERALNE DEMOKRACIJE

Zaradi strukturnih in kulturnih pritiskov na kapitalistične države ter zaradi transformacije same kapitalistične države prihaja do krize liberalne demokracije, ki se najbolj jasno manifestira v padcu volilne udeležbe in porastu nezaupanja v politiko in demokracijo. Skozi prizmo struktura-kultura-delovanje in izhajajoč iz marksistične in foucaultovske analize bomo v nadaljevanju razložili, kako transformacija kapitalistične države v konkurenčno, konsolidirajočo se ter podjetniško državo vpliva na reinterpretacijo subjekta liberalne demokracije in na spremenjeno razumevanje državljanstva in suverenosti.

Procedure liberalne demokracije niso relikv preteklosti, relikv fordistične države blaginje, temveč je v »razvitem« kapitalizmu liberalna demokracija še vedno ena izmed temeljnih predpostavk novega tipa kapitalistične države: »Države, ki so formalno samostojne in imajo celo liberalnodemokratsko ureditev, so pomembna predpostavka tega novega modela akumulacije, kolikor jamčijo za svobodno gibljivost kapitala« (Hirsch, 2014, str. 121). Vendar je kapitalistična država zaradi strukturnih in kulturnih pritiskov, ki jih vzpostavlja neoliberalni kapitalizem – vzpon moči finančnega kapitala, gibljivost in fleksibilnost kapitala –, v vse težjem položaju, saj čedalje težje združuje »ekonomske imperitive z bolj splošnimi zahtevami zagotavljanja splošne politične legitimnosti in družbene kohezije« (Jessop, 2002, str. 132).

Najbolj eklatanten primer prilagajanja neoliberalni hegemoniji in interesom kapitala se dogaja na ravni diskurza in prakse. Namesto naslavljanja državljanov in ljudstva kapitalistična država vse bolj očitno naslavlja deležnike. Beseda deležnik prihaja iz zasebnega in korporativnega sektorja – beseda *stakeholder* ali *shareholder* je v angleščini tesno povezana z interesi, zastavkom oziroma z denarjem in lastnino, nikakor pa ne z javno oblastjo ali pa s subjektom v liberalnodemokratski državi. V času kolonizacije Severne Amerike so tisti, ki so se gibal proti Zahodu kontinenta in izvajali genocid, postajali stakeholderji, saj so s količki (*stake*) označevali svojo posest (George, 2015a, str. 19). Tako so kolonizatorji dobili svoje deleže zemlje.

Kot izpostavi Vogrinc (2015, str. 26), ni naključje, da je *share* v angleščini tudi »delnica ali delež. Glagol *to share* se nanaša na udeležence, izmed katerih ima vsak svoj delež pri nečem skupnem /.../«, ob tem pa je »delež mišljen praviloma kot lastninski delež nekoga oziroma kot

njegova upravičenost do nečesa, do česar so upravičeni vsak s svojim deležem tudi drugi udeleženci«. Danes so deležniki predvsem vezani na delniške družbe, gre za primere, ko je nekdo delničar. Deležniki so akterji v podjetniškem svetu, v korporacijah. Z vzponom neoliberalizma in s podjetizacijo države in politike so posamezniki tudi v politiki razumljeni kot deležniki, ne pa kot državljani¹⁵⁰ (George, 2015a, str. 19). To skupno, pri čemer imajo vsi deležniki nek delež, pa ni »komunistično ali anarhistično, pač pa delničarsko, korporativno« (Vogrinc, 2015, str. 26).

Nova politična racionalnost privede to tega, da so v ospredju deležniki, in ne ljudstvo, posamezniki pa niso več niti v okviru javne sfere razumljeni kot državljani, temveč se jih naslavlja kot potrošnike, podjetnike, potencialne investitorje (Brown, 2015, str. 176). Gre za podjetizacijo državljanstva, razumevanje državljanstva skozi podjetništvo. Ta transformacija se lahko opazi tudi na ravni EU, saj EK (EK, 2012, str.13) skorajda izenači podjetništvo in aktivno državljanstvo oziroma podjetništvo postavi kot temelj aktivnega državljanstva:

Namen podjetniškega izobraževanja, kakršno se trenutno oblikuje, je razviti 'podjetniške' kompetence pri celotni populaciji učencev, dijakov in študentov, vključno z odraslimi. /.../ Podjetniško izobraževanje bo pripomoglo tudi k splošnemu razvoju boljšega razumevanja poslovanja in podjetnikov ter k pozitivnejšim stališčem širše populacije do podjetništva. Na splošno naj bi bili ljudje v boljšem položaju, da z aktivnejšim državljanstvom pozitivno prispevajo k družbi¹⁵¹.

Aktivnejše državljanstvo je postavljeno v okvir podjetništva, podjetništvo pa je postavljeno kot temelj aktivnega državljanstva ter s tem tudi v središče »prispevanja k družbi«.

Ta idejni element je značilen za neoliberalizem, saj je v okvirih neoliberalizma demokracija vezana na »človeški kapital, ne pa na državljane, izobražene v javnem življenju in skupni vladavini«, saj so tudi državljani prek ideoloških aparatov države in skozi izobraževalni proces producirani kot »samoinvestirajoči človeški kapital« (Brown, 2015, str. 177). Državljanstvo je postavljeno v okvir povečevanja človeškega kapitala. Ko ljudje postanejo človeški kapital, se »prostor ter pomen političnega državljanstva skrči« (Brown, 2015, str. 78). V času vzpona konsolidirajoče se države je podjetizacija državljanstva in družbe predstavljena kot osnova za

¹⁵⁰ V obdobju »neoliberalne 'ekonomizacije'« in podjetizacije sta tako država kot tudi državljan »spreobrnjeni /.../ od figur politične suverenosti v figure financiliziranih firm« (Brown, 2015, str. 109).

¹⁵¹ »Razširitev ekonomske racionalnosti na prej neekonomska področja in institucije doseže tudi posameznikovo obnašanje ali, bolj natančno, predpisuje državljana subjekta neoliberalnega reda« (Brown, 2005, str. 42).

dobrobit države, ki zaradi varčevanja ne more več skrbeti za blaginjo državljanov. Državljeni morajo v obliki podjetnikov prevzeti nase odgovornost za svojo blaginjo ter iskati priložnosti na trgu (Brown, 2015, str. 210). Politični človek je v neoliberalni podjetniški državi reduciran, močno uokvirjen ter »spreobrnjen od političnega v ekonomsko bitje«¹⁵² (Brown, 2015, str. 108).

V tem kontekstu se vse več govori tudi o »'participativnem vladovanju'«¹⁵³ (Mair 2013, str. 7), in ne več o vladanju, kar predpostavlja participacijo deležnikov, ne pa državljanov. Gre za jasen izraz podjetizacije in potrženja javne sfere in državljanstva. Pomen javne oblasti, ki je bila izbrana po principih in procedurah liberalne demokracije, vse bolj pada, moč pa pridobivajo nevladne institucije. Vladovanje »temeljito rekonceptualizira demokracijo kot različno ali ločeno od politike in ekonomije: demokracija postane čisto proceduralna in je ločena od moči, ki bi ji dale vsebino in pomen kot obliki vladavine«¹⁵⁴ (Brown, 2015, str. 128). Prek podjetizacije družbe, države in liberalne demokracije se postavlja okvir za to, da se »demokratska obljuba o deljeni vladavini [spreobrne] v obljubo o podjetniškem in portfeljskem managementu na individualni in kolektivni ravni« (Brown, 2015, str. 207).

Neoliberalizem je zamajal osnove liberalne demokracije, saj je pravno enakost, politične in družbene svoboščine v veliki meri nadomestil »s tržnimi kriteriji« ter z imperativi uspešnosti in učinkovitosti (Brown, 2010, str. 47). Z vzponom neoliberalnega participativnega vladovanja, z vse večjo odsotnostjo političnih državljanov in z vse večjo prisotnostjo deležnikov se zmanjšuje protislovje med liberalno demokracijo in potrebami kapitala, saj se »odprto združuje državo s kapitalom in na novo osmišlja demokracijo kot vseprisotno podjetništvo« (Brown, 2005, str. 50).

V teh okvirih moramo razumeti tudi promocije in propagandne akcije politične participacije pred vsakokratnimi volitvami. Gre za »promocijo demokracije«, ki je predvsem »retorična«, medtem ko je »njeno bistvo razredčeno« (Vázquez-Arroyo, 2008, str. 137) in podjetizirano, saj

¹⁵² Ker je neoliberalna politična racionalnost vezana na pretvarjanje političnih problemov v tržne, prihaja do »razkrajanja političnega ali javnega življenja« (Brown, 2006, str. 704).

¹⁵³ Neoliberalna politična racionalnost prek »ekonomizacije političnega, zavračanja vsakršne ideje družbenega in zaradi premika od politike k vladovanju zmanjšuje pomembna prizorišča za aktivno državljanstvo in tudi pomen samega državljanstva« (Brown, 2015, str. 210).

¹⁵⁴ Zaradi tega Mair zapiše dokaj enostavno razumevanje demokracije danes, ki je popolnoma depolitizirana in antipolitična: »NVO-ji /.../ + sodniki = demokracija. Medtem ko je poudarek na 'civilni družbi' sprejemljiv in naslanjanje na pravne procedure nesporno, volitve kot takšne niso bistvene« (Mair, 2013, str. 11). To je nekakšna formula »dobrega vladovanja«.

se v vsebini vsega skriva participacija deležnikov, ne pa državljanov. Vprašanje ljudstva oziroma subjekta politične konstitucije liberalne demokracije je v analizi transformacije kapitalistične države in liberalne demokracije ključno (cf. Mastnak, 2015). Liberalni demokraciji v neoliberalni konkurenčni, konsolidirajoči si in podjetniški kapitalistični državi praviloma umanjka ključna komponenta, ki bi morala biti temelj liberalne demokracije – to je ljudstvo: »To, kar vidimo, da nastaja, je pojem demokracije, ki mu je vztrajno odvzeta ljudska komponenta – ki se umika od ljudstva« (Mair, 2013, str. 2).

Z namero, da konceptualno zajame to politično transformacijo, Streeck (2015; 2016) vpelje razlikovanje med državnim ljudstvom (*Staatsvolk*) in tržnim ljudstvom (*Marktvolk*). Kapitalistična država dolga je bila dolgo zavezana obema ljudstvom, med katerima je vseskozi obstajal boj. Zaradi konsolidacije javnih financ in vzpona konsolidirajoče se države se boj med državnim in tržnim ljudstvom razreši v korist tržnega ljudstva, in to na način, da država »ponotranji primat državnih trgovskopogodbenih zavez do svojih posojilodajalcev nad javnopolitičnimi zavezami državljanom« (Streeck, 2015a, str. 11; glej tudi: Streeck, 2014a, str. 80–83). Dolžnosti do upnikov imajo za državo prednosti pred vsemi drugimi dolžnostmi (Streeck, 2015a, str. 11). V novi konstelaciji političnih sil gre za »odvzem moči *Staatsvolku* [državnemu ljudstvu] v korist *Marktvolka* [tržnega ljudstva]« (Streeck, 2015a, str. 17).

Na mesto državljanov in političnega ljudstva tako na realni kot tudi diskurzivni ravni stopijo v ospredje deležniki in kapital, državljeni in politično ljudstvo pa so podrejeni kapitalu, investitorjem in zahtevam mednarodnih finančnih institucij: »Rezultati volitev so manj pomembni od avkcije obveznic, javno mnenje pomeni manj kot obrestna mera in lojalnost državljanov manj od zaupanja investitorja, odplačevanja dolga izrine javne storitve« (Streeck, 2015a, str. 11). V teh okvirih je še lažje izključiti politično ljudstvo iz sprejemanja odločitev v skladu z uveljavljenimi politikami varčevanja, ki je v skladu s potrebami in interesi finančnih trgov¹⁵⁵. Liberalnodemokratične prvine na ravni nacionalnih kapitalističnih držav sicer še vedno obstajajo, vendar so vsebinsko čedalje manj določujoče in čedalje manj pomembne v odnosu do kapitala, finančnih trgov ter v izgradnji zaupanja do le-teh. Zaradi tega Streeck

¹⁵⁵ Bistveno je, da ima v konsolidirajoči se državi trg prednost pred državljeni, in to ne le strukturno gledano, temveč tudi normativno. Državljeni, ki so sicer že omejeni na liberalnodemokratske procedure, so še bolj omejeni in zamejeni v konsolidirajoči se državi. Ker nastajajoči mednarodni konsolidirajoči se režim ni podvržen proceduram liberalne demokracije, je v še lažji poziciji, da uveljavi varčevanje, fiskalno politiko, ki je v skladu s potrebami in interesi finančnih trgov in kapitala (Streeck 2015, str. 1; 17).

izpostavi, da »ekonomska demokracija – en dolar, en glas – začinja nadomeščati politično demokracijo« (Streeck, 2015a, str. 25).

K Streeckovi opredelitvi lahko dodamo tudi vzpon ne le tržnega, temveč – če smo prej pisali o podjetizaciji države in tudi o podjetizaciji državljanstva – tudi *podjetniškega ljudstva* kot specifičnega subjekta v neoliberalni podjetniški državi. Kapitalistična država poskuša ustvariti in reproducirati kapitalistične produkcijske pogoje prek promoviranja, subvencioniranja in ustvarjanja podjetniškega ljudstva. Neoliberalizem uspe v preobrazbi »moderne slike nacije, ki jo sestavljajo različne skrbi, problemi, interesi /.../, v nacijo po vzoru *Walmarta*« (Brown, 2015, str. 211). Ljudstvo v smislu politično-demokratskega subjekta pa je izvzeto iz teh procesov. Namesto ljudstva in državljanov imamo deležnike in podjetnike ter »ekonomske državljanstvo«. Namesto neke bolj klasične oblike liberalne demokracije imamo neoliberalno podjetniško vladovanje. Poudarek ni več na klasičnih oblikah participacije, čeprav so še vedno ključne za legitimnost javne oblasti, temveč na participaciji na trgu v obliki podjetja, ker je podjetništvo dojeno kot temelj za gospodarsko rast in stabilnost kapitalistične države.

Za neoliberalno vladovanje je značilen poudarek na človekovih pravicah, vendar diskurz o človekovih pravicah predstavlja »politično utemeljitev za neoliberalno kontrarevolucijo ob koncu 20. stoletja«¹⁵⁶ (Whyte, 2019). Zaradi tega Brown (2015, str. 87) vztraja, da je »*homo politicus* najpomembnejša žrtev vzpona neoliberalnega razuma«¹⁵⁷. Neoliberalizem prek podjetizacije »razkroji samo idejo *demos*« (Brown, 2015, str. 151–152). Gre za poskus oblikovanja modela »demokracije brez ljudstva v njenem središču« (Mair 2013, str. 9). Zaradi tega Mastnak tudi zapiše, da je za neoliberalizem značilno »[p]olitično razlaščenje in 'duhovno' podrejanje ljudstva« (Mastnak, 2015, str. 144). V neoliberalizmu lahko opazimo počasen zaton »že anemičnega *homo politicus* liberalne demokracije, izginjanje, ki ima ogromne posledice za demokratične institucije, kulture in imaginarije« (Brown, 2015, str. 35). Prek podjetizacije politike, države in demokracije prihaja do depolitizacije ljudstva, ki pa vendarle ne pomeni »konca politike«, temveč »politični poraz ljudstva. Je zmaga politike brez ljudstva in proti ljudstvu« (Mastnak, 2015, str. 148).

¹⁵⁶ Neoliberalno spreminjanje vsebine liberalne demokracije temelji na neoliberalni morali, ki je zavezana človekovim pravicam, v ospredju pa je pravica do zasebne lastnine (Whyte, 2019).

¹⁵⁷ Mastnak sicer vztraja, da je značilnost neoliberalizma združitev politike in ekonomije, ne pa nujna podreitev politike ekonomiji: »Politiko in ekonomijo je spet pripeljal skupaj prav neoliberalizem. V tem je njegova moč« (Mastnak, 2015, str. 147–148).

Globalni trgi in podjetja so tisti, katerim je vlada odgovorna, in ne več državljanom. Ekonomsko državljanstvo pripada predvsem globalnim finančnim trgom in je locirano »/.../ v globalnih ekonomskih akterjih. Dejstvo, da so globalni, daje tem akterjem moč nad posameznimi vladami« (Sassen, 1996, str. 41). Zaradi te vloge jih Susan George opredeli za »suverene iz sence« (George, 2015b). V tem kontekstu postanejo trgi »globalno, čezmejno ekonomsko volilno telo« (Sassen, 1996, str. 42). Tako se na ravni diskurza in tudi na ravni prakse spreminja razumevanje suverenosti – in to na »način, ki ne zahteva vsebinskega poudarka na ljudski suverenosti /.../« (Mair, 2013, str. 9), temveč v ospredje prihajajo drugačni poudarki in drugi akterji, ki v okviru vladovanja nadomeščajo ljudstvo.

Ekonomizacija politike in političnih procesov ter »prežemanje javnega diskurza z vladovanjem eliminira tako kategorijo ljudstva kot tudi suverenosti, vrednota – celo intelegibilnost – ljudske suverenosti je izbrisana« (Brown, 2015, str. 207). Gre za politično razlašanje ljudstva. Zaradi tega Mair izpostavi, da celo »polsuverenost beži ter da ljudstvo ali navadni državljani postajajo dejansko *ne*-suveren« (Mair 2013, str. 2). Tako v neoliberalni podjetniški državi ne govorimo več o vladavini ljudstva, temveč o vladovanju podjetij in velikih korporacij, ki naj bi zakrili razredni konflikt v družbi ter nespremenjenost kapitalističnih lastninskih odnosov.

V tem kontekstu se spreminja sama vsebina liberalne demokracije. V 21. stoletju je temelj liberalne demokracije še vedno nespremenjen – to so volitve ter periodične menjave javne oblasti. Vendar ne gre (več) za edino niti za najpomembnejšo obliko legitimacije javne oblasti, saj se, kot izpostavi Mair (2013, str. 103), vse bolj jasno kaže, da je »strukture oblasti in odločanja včasih treba zaščititi od ljudstva in od čezmernega '*inputa*' /.../«¹⁵⁸. Procedure liberalne demokracije postajajo manj pomembne, saj pomembne odločitve niso več vezane na odločitve in/ali soglasje ljudstva: »Če bistvene politične odločitve sprejemajo mednarodne birokracije, na katere parlamenti ne morejo vplivati ali lahko vplivajo le malo, ali če se sprejemajo ob odločilni udeležbi multinacionalnih koncernov, se predstavniško-demokratski aparat – parlament, stranke itn. – spremeni v instanco, ki mora vse bolj samo potrjevati že

¹⁵⁸ Konec »zlate dobe« liberalne demokracije, ki naj bi obstajala po koncu druge svetovne vojne do propada realsocializmov v Evropi, je treba »razumeti kot propadanje zgodovinskega kompromisa, v katerem je bil demokratični element vedno podrejen liberalnemu in uporabljen kot ogrinjalo za legitimacijo le-tega« (Vázquez-Arroyo, 2008, str. 156).

določena dejstva in dogovore ter jih zagovarjati in uveljaviti v odnosu do prizadetega prebivalstva« (Hirsch, 2014, str. 131).

Namesto vladavine ljudstva imamo vse bolj vladavino tehnokracije, zakrito v obliko vladovanja – tako na ravni EU kot tudi na ravni nacionalnih držav. Tehnokracija, ki naj bi imela znanje o tem, kako naj bi se obnašali mednarodni finančni trgi, odloča o tem, kaj je tisto, kar prispeva k stabilnosti. Liberalnodemokratske procedure obstajajo pri teh zadevah, a so vsebinsko nepomembne (Streeck, 2015a, str. 25). Gospodarstvo je »prepuščeno kombinaciji prostih trgov in tehnokraciji«, v kateri se spremeni vloga politične participacije (Streeck, 2015a, str. 26). Tako imajo same volitve »vse manj in manj praktičnega učinka«¹⁵⁹ (Mair, 2013, str. 18), kar se še najbolj vidi v perifernih državah kapitalističnega svetovnega sistema, v našem kontekstu pa v (pol)perifernih državah EU, v katerih se demokracijo omejuje zaradi zaščite procesov koncentracije in centralizacije kapitala v centralnih kapitalističnih državah.

Transformacija liberalne demokracije se dogaja tudi na ravni vpeljevanja novih nadzornih institucij, ki v veliki meri krepijo depolitizacijo liberalne demokracije. Rosanvallon (2008) v razlagi vzpona kontrademokracije in kontrapolitike razloži vzpon novih in obujanje nekaterih starejših praks, ki naj bi utemeljevale demokracijo: nadzor, sodbo, budnost, preprečitev, evaluacijo, naznanitev. Prek teh mehanizmov naj bi državljani v liberalnih demokracijah politično delovali tudi onkraj mehanizma periodičnih volitev in prek njih bi tudi lahko nadzirali javno oblast. V teh okvirih, kot piše Rosanvallon, pa se začnejo pojavljati tudi elementi antipolitčnosti in antidemokratskega, saj se vse več pristojnosti nadzora delegira na tehnične organe, ki nimajo liberalnodemokratske legitimnosti. Te nove institucije, ki so usmerjene v nadzor nad korupcijo in zlorabo politične oblasti, postajajo del političnih sistemov, vendar velikokrat nimajo pravnoformalnih vzvodov moči. Zaradi tega se njihova funkcija hitro izrodi ter namesto utrjevanja demokracije prispevajo k njenemu spodkopavanju, širitve negativnih moralnih sodb o politiki pa pripomorejo k izgubi ugleda določenih politikov, in ne k spremembi politike ali ekonomije. Gre za premeščanje razrednega konflikta na polje morale. Rezultat teh procesov je zmanjševanje moči izvršne in zakonodajne veje oblasti. Na ravni samega političnega sistema in političnih institucij prihaja do vzpona »nepolitične demokracije« (Rosanvallon, 2008), ki pa ne ovira procesov koncentracije kapitala na svetovni ravni.

¹⁵⁹ Volitve so »postale cirkusi marketinga in menedžmenta«, volivci se naslavljajo kot potrošniki in kupci določenih produktov in znamk, s tem pa postaja »politično življenje vse bolj reducirano na medijski in marketinški uspeh« (Brown, 2010, str. 47).

Zato lahko rečemo, da je za liberalno demokracijo v neoliberalni kapitalistični državi značilno vse bolj odkrito »sprejetje in legitimiranje nepolitičnih, depolitiziranih, načinov odločanja« (Mair, 2013, str. 19). Tako imamo danes samo še »liberalnodemokratični diskurz« ter tudi liberalnodemokratično formo, vendar »brez substance« (Brown, 2005, str. 47). Liberalna demokracija je tako le okvir za neoliberalno vladovanje, in ne za vladanje ljudstva, ki je sicer vedno bilo razredno razdeljeno¹⁶⁰: »V tem kontekstu je ljudstvo reducirano na pasivne deležnike v /.../ državah, ki delujejo kot podjetja /.../« (Brown, 2010, str. 50). Ključno je, da »ekonomizacija političnega in prežemanje javnega diskurza z vladovanjem eliminira tako kategorijo ljudstva kot tudi suverenosti« (Brown, 2015, str. 207). Na takšen način se v neoliberalni kapitalistični državi, ki sicer »formalno obljublja osvoboditev državljana od države, od politike«, državljanstvo »praktično integrira« (Brown, 2015, str. 212) v služenje koncentraciji kapitala, le da je zakrito v »svobodno podjetniško iniciativo«.

Liberalna demokracija, sploh v paru z neoliberalizmom, je le »relativna demokracija: demokracija, ampak ne preveč« (Mangabeira Unger, 1998, str. 68). V neoliberalizmu imamo tako vedno »'tržno demokracijo'« (Brown, 2010, str. 48) in tudi *podjetniško demokracijo*. Takšna demokracija, ki temelji na trgih in podjetjih, na tržnem in podjetniškem ljudstvu je »iz politične reprezentacije ljudstva postala upodabljanje, ki ga izvaja ljudstvo, ne da bi bilo reprezentirano« (Mastnak, 2015, str. 149). Politično je predstavljen kapital, kapitalistične države pa so tiste, ki jim je dodeljena vloga podpiranja procesov koncentracije in centralizacije kapitala, ki se jih prikriva z ekonomsko svobodo prek širitve podjetniške forme.

Ti procesi so posledica specifične oblike obnove razredne moči kapitala in uveljavljanja interesov kapitala, pri čemer se kapitalistična država in liberalna demokracija transformirata in postajata orodje za uveljavljanje ukrepov in politik, ki so v skladu z novimi potrebami koncentracije kapitala. Angela Merkel je izjavila, da morajo v Nemčiji najti način, kako uskladiti parlamentarno-demokratično obliko vladanja z »demokracijo, ki je skladna s trgov« (*Marktkonforme Demokratie*). Kapitalistične države na (pol)periferiji kapitalističnega

¹⁶⁰ Izvažanje liberalne demokracije je bilo v poznem 20. stoletju in v začetku 21. stoletja izgovor za izvažanje neoliberalizma s strani ZDA. (Vázquez-Arroyo, 2008, str. 130). Združena sta liberalna demokracija in neoliberalizem postala »pomembna mehanizma v konsolidaciji ideje svobodnega sveta in svetovnega trga /.../« (Vázquez-Arroyo, 2008, str. 128). Človekove pravice so v zadnjem času predvsem »bistvena dimenzija zunanje politike« in so služile kot legitimacijsko sredstvo za uveljavljanje neoliberalizma (Brown, 2005, str. 50; Whyte, 2019).

svetovnega sistema in tudi znotraj EU pa prakticirajo ne le *Marktkonforme Demokratie*, ampak *Kapitalkonforme Demokratie*, tj. demokracijo, ki podpira koncentracijo kapitala iz (pol)periferije v jedro kapitalističnega svetovnega sistema.

Spremembe, o katerih smo pisali, se odražajo v padcu volilne udeležbe v veliki večini držav EU. V Franciji je leta 2017 na parlamentarnih volitvah volilna udeležba znašala le 42,64 %, medtem ko je dve desetletji prej, torej leta 1997, volilna udeležba znašala 67,96 % (IDEA, 2020a). Podoben trend lahko opazimo tudi v Italiji, kjer se je leta 2018 parlamentarnih volitev udeležilo 72,93 % volilnih upravičencev. Leta 1996 pa je na parlamentarnih volitvah v Italiji volilo 82,91 % volilnih upravičencev (IDEA, 2020b). Tudi v Slovaški, ki je primerljiva s Slovenijo, lahko opazamo podoben trend kot tudi v drugih postsocialističnih državah. Na Slovaškem je leta 2016 volilna udeležba na parlamentarnih volitvah znašala 59,82 %, medtem ko je leta 1998 znašala 84,25 % (IDEA, 2020c). Gre torej za zelo podobne trende, pri čemer je zagotovo veliko nacionalnih in lokalnih specifik, a ne gre spregledati tendenčne in permanentne depolitizacije in podjetizacije ljudstva v celotni zgodbi.

Takšni procesi spreminjanja liberalne demokracije, iz katere je celo razredno razdeljeno ljudstvo izgnano in ki se kažejo v drastičnem padcu volilne udeležbe, niso naključje. Transformacija liberalne demokracije prek depolitizacije je v strukturnih in kulturnih okvirih neoliberalizma sploh možna zaradi omejenosti liberalne demokracije, ki je bila od nekdaj sumničava do ljudstva, do politične participacije množic in ki je nastala šele v okvirih kapitalističnih lastninskih odnosov. Neoliberalizem, ki se v vsaki državi vzpostavlja in manifestira v specifičnem političnem, ekonomskem, družbenem in zgodovinskem kontekstu, v veliki meri še vedno »potrebuje ogrinjalo demokratične legitimnosti, hkrati pa mora tudi razredčiti njeno bistvo. Slednje je ravno tisto, kar zagotavlja liberalna demokracija« (Vázquez-Arroyo, 2008, str. 130).

Liberalna demokracija zagotavlja legitimnost za servilnost polperifernih kapitalističnih držav v odnosu do domačega in tujega kapitala in ima vlogo podpiranja procesov koncentracije kapitala v jedru kapitalističnega svetovnega sistema. Zaradi tega je treba poudariti, da med neoliberalizmom in liberalno demokracijo obstaja neka protislovna skladnost, sploh če razumemo kontekst nastanka liberalne demokracije ter prepletenost s kapitalistično formacijo, ki zaradi ločitve politike in ekonomije omogoči vznik takšne liberalne demokracije, v kateri je

sfera produkcije izločena iz polja demokratične politike. Neoliberalizem spreminja vsebino liberalne demokracije, vendar se protislovno napaja iz njene forme, saj se »neoliberalizem hrani z depolitizirano kulturo, ki jo liberalna demokracija ne le vzgaja, temveč je tudi zgodovinsko intrinzična liberalnodemokratski racionalnosti oblasti /.../« (Vázquez-Arroyo, 2008, str. 129).

5 TRANSFORMACIJA SLOVENSKE DRŽAVE V NEOLIBERALIZMU

Ločitev *javnih del* od države in njihov
prenos v domeno del, ki jih izvaja sam kapital,
indicira stopnjo, do katere je realna skupnost
konstituirala sebe v obliki kapitala. (Marx, 1973b,
str. 455)

Zgoraj smo predstavili protislovja neoliberalne kapitalistične države in razložili probleme ter protislovja, s katerimi se sooča v odnosu do krize liberalne demokracije. V nadaljevanju bomo oblikovan teoretski okvir konkretizirali na študiji primera Slovenije. Analizirali bomo protislovja neoliberalne kapitalistične države, nastajanje konkurenčne in konsolidirajoče se kapitalistične države, njeno podjetizacijo ter krizo liberalne demokracije. Primer Slovenije je izjemno specifičen, saj je Slovenija v 90. letih veljala za primer kapitalistične tranzicije, ki se je izognila doktrini šoka. Po vstopu v EU in z nastopom prve Janševe vlade 2004 se je zgodil prelom in se je začelo vpeljevanje neoliberalizma, po vstopu v evroobmočje pa je velikanski del gospodarske in finančne politike postal odvisen od EMU, v kateri ima Nemčija ključno vlogo. V tej luči bomo orisali specifičnost slovenske tranzicije ter transformacijo slovenske države po letu 2004. Temu bo sledila analiza oblikovanja konkurenčne in konsolidirajoče se države v luči krize leta 2008. Po tem bomo analizirali vzpostavljanje podjetniške kapitalistične države, v kateri je podjetništvo temelj politične regulacije. Na koncu bomo naslovlili procese privatizacije državnega premoženja v Sloveniji v luči akumulacije prek razlašanja in koncentracije kapitala na svetovni ravni, ki se dodatno okrepi po krizi 2008.

5.1 Tranzicija, slovenska »posebna« pot in stabilizacija neoliberalne hegemonije

Slovenska zgodba o tranziciji velja za izjemo v prehodu iz realsocializma v kapitalizem. Specifičen gradualističen prehod iz socializma v kapitalizem v Sloveniji, s čimer sta se država in gospodarstvo izognili »doktrini šoka« (Klein, 2010), je povezan z drugačno zgodovino Slovenije, z drugačnim socializmom v Jugoslaviji v primerjavi z vzhodnim blokom ter s specifičnim položajem Slovenije in slovenskega gospodarstva v Jugoslaviji. Slovenija je bila še v času Jugoslavije najbolj tržno orientirana država znotraj realsocialističnega bloka držav v Evropi, že pred razpadom SFRJ je imela tudi najvišji življenjski standard od vseh socialističnih evropskih držav. Bila je najbolj zahodna jugoslovanska republika z visoko etnično

homogenostjo, skoraj v celoti se je izognila vojni oziroma je bila le-ta zelo kratkotrajna. Imela je razvito in razpršeno industrijo, kmetijstvo je temeljilo na zasebni lastnini, čeprav je bilo neučinkovito, storitveni sektor je bil deloma privatiziran; slovenska podjetja so že nekaj časa delovala po bo bolj ali manj tržnih pravilih in so bila delno vezana na zahodne trge. Jugoslavija ni bila preveč vezana na gospodarstva v Vzhodni Evropi in posledično Slovenija ni utrpela velikih negativnih posledic zaradi propada realsocializma v Vzhodni Evropi (Crowley in Stanojević, 2011, str. 275; Lorenčič, 2012, str. 76; Mencinger, 2012, str. 62; Stanojević, 2014, str. 100).

Uradno se za začetek kapitalističnega gospodarstva v Sloveniji jemlje leto 1992, ko je začel veljati Zakon o preoblikovanju družbene lastnine. Osnovne ideje najdemo že v dokumentu Osnovne smeri reforme gospodarskega sistema, ki ga je pripravila Mikuličeva komisija. Mencinger sicer ugotavlja, da sta leta 1988 Zakon o tujih vlaganjih ter Zakon o podjetjih » uvedla kapitalizem, še preden je bil socializem formalno odpravljen«¹⁶¹ (Mencinger, 2012, str. 59). Začetek tranzicije je prinesel radikalne spremembe v Sloveniji, saj je vključeval spremembo strukture gospodarstva. Prišlo je do spremembe v koncepciji lastnine, saj je tranzicija temeljila na uvajanju kapitalistične zasebne lastnine namesto socialistične družbene lastnine. Samostojna Slovenija je šla v bistvu skozi »dvojno tranzicijo«, in sicer iz socialističnega v kapitalistično gospodarstvo ter iz regionalnega v nacionalno. Ta tranzicija je sovpadala s prehodom iz industrijskega gospodarstva v storitveno¹⁶² in s propadom velikih podjetij ter začetkom vznikanja množice manjših podjetij (Lorenčič, 2012, str. 74–112; Mencinger, 2012, str. 59–71).

Kakšna naj bo tranzicija iz jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja v kapitalizem, je bilo osnovno vprašanje poosamosvojitvenega obdobja. Pojavila sta se dva nasprotujoča si koncepta. Ključni spor, ki je prispeval k drugačni slovenski tranziciji v primerjavi z drugimi postsocialističnimi državami, se je zgodil med Jožetom Mencingerjem, ministrom za gospodarstvo, in Jeffreyjem Sachsom, profesorjem na Harvardu, ki ga je Demosova vlada najela kot svetovalca. To je ustvarilo velika trenja znotraj vlade, saj je imel Mencinger drugačno

¹⁶¹ Že v SFRJ smo imeli v 80. letih varčevanje in neoliberalizem (Stanojević, 2010, 322–323; Mencinger, 2012, str. 59–60; Unkovski Korica, 2015). Zaradi tega Kirn vztraja, da se tranzicija začne že dobrih deset let pred dejanskim kolapsom realsocializma (Kirn, 2014, str. 113).

¹⁶² Največji poraženci tranzicije so bili industrijski delavci srednjih let, ki so najbolj neprilagodljivi na trgu delovne sile, saj so množično izgubljali zaposlitve (Mencinger, 2012, str. 71).

idejo o tranziciji in prehodu v kapitalizem. Prvo zamisel, ki je temeljila na tržnem fundamentalizmu, je poosebljal Sachs, ki je po zlomu realsocializma v Evropi propagiral takojšnjo privatizacijo in zelo radikalne strukturne reforme v smeri neoliberalizma – »doktrino šoka«. Njegove ideje po Vzhodni Evropi niso dajale predvidenih rezultatov. Drugi pristop, ki je temeljil na postopni decentralizirani privatizaciji ter postopnem vpeljevanju kapitalističnih institucij in privatizaciji podjetij, pa je poosebljal Mencinger¹⁶³ (Bembič, 2013, str. 82). Mencingerjev model privatizacije je temeljil na tem, »da so nosilci privatizacije v podjetjih zaposleni delavci in nosilci vodilnih upravljaljskih funkcij. Njim je bilo prepuščeno, da sami izbirajo zanje najugodnejši način privatizacije« (Lorenčič, 2012, str. 194). Slovenska politična elita je zavrnila »doktrino šoka« ter neoliberalne strukturne reforme, čeprav sta na koncu celo odstopila Mencinger in tudi finančni minister Marko Kranjec¹⁶⁴. Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij je na eni strani uvajal brezplačno razdelitev certifikatov, hkrati pa je sledil decentraliziranemu in postopnemu procesu privatizacije. Država je dolgoročno gledano sledila gradualističnemu konceptu¹⁶⁵ (Crowley in Stanojevič, 2011, str. 275; Kolarič, 2012, str. 292; Lorenčič, 2012, str. 195–196; Mencinger, 2012, str. 66; Bembič, 2013, str. 82–93).

Obdobje med letoma 1990 in 1992¹⁶⁶ Lorenčič opredeli (2012, str. 110) kot »transformacijsko recesijo«. Leta 1991 je prišlo do naglega upada v gospodarski aktivnosti, ki jo je spremljala visoka inflacija¹⁶⁷. Recesija ni bila ne globoka ne dolgotrajna kot v drugih postsocialističnih državah. Trend se je relativno hitro obrnil, zadeva pa se je začela tudi politično konsolidirati leta 1992 po mednarodnem priznanju Slovenije. Politična stabilnost in okrevanje gospodarstva sta po začetnih težavah in iskanju dolgoročnejsše usmeritve pripeljala do stabilizacije gospodarstva, saj se je končalo obdobje transformacijske depresije, kateremu je sledilo dolgo

¹⁶³ Vprašanje privatizacije je bilo v Sloveniji, tako tudi v drugih postsocialističnih državah in gospodarstvih, temeljno vprašanje. V Sloveniji v začetku 90. let nista ne stara politična elita ne nova politična elita nasprotovali privatizaciji takrat še pretežno družbene oziroma državne lastnine (Mencinger, 2012, str. 66).

¹⁶⁴ Slovenija se ni naslanjala na tuje neposredne investicije, kar je bilo pomembno za uspešno izvajanje gradualističnega politike (Crowley in Stanojevič, 2011, str. 275).

¹⁶⁵ Nastajajoči »nacionalni buržoaziji« oziroma kapitalističnemu razredu je gradualizem ustrezal, saj so menedžerji lahko ohranili nadzor nad podjetji ter nad potekom samih procesov privatizacije, ob tem pa je obstajal potencialni moment, da bi po določenem času, ker je država ohranila lastništvo določenih podjetij, lahko postali lastniki tudi večjih podjetij (Bembič, 2013, str. 83–84).

¹⁶⁶ Ključno je, da je nastajajoča nacionalna buržoazija pred letom 1992, v času neregulirane in divje privatizacije, uporabljala zelo klasično orodje za prvotno akumulacijo kapitala – krajo (Bembič, 2013, str. 83; glej tudi Lorenčič, 2012, str. 224–234).

¹⁶⁷ Mencinger (2012, str. 70) razdeli razvoj Slovenije na gospodarskem področju na: 1) obdobje transformacijske depresije (1991–1993); 2) obdobje okrevanja in »brezveterja« (1994–2004); hazardersko obdobje v času prve Janševe vlade (2005–2008); obdobje krize (po letu 2009). Tej klasifikaciji lahko dodamo še obdobje po krizi, ki se začne leta 2014.

obdobje stabilne in dokaj visoke gospodarske rasti, inflacija ter brezposelnost sta se znižali (Crowley in Stanojević, 2011, str. 275; Mencinger, 2012, str. 65). Zaradi težav glede zamrznitve plač je leta 1992 odstopil predsednik vlade Lojze Peterle. Na mestu predsednika vlade ga je zamenjal dr. Janez Drnovšek, oblast pa je prevzela LDS kot vodilna stranka. Prihod LDS-a na oblast in politična stabilizacija pomenita začetek neokorporativizma¹⁶⁸ v Sloveniji, ki ga je oblikovala in vodila leva sredina vse do leta 2004 in nastopa prve Janševe vlade, kar je sovpadalo tudi z vstopom v EU in NATO (Crowley in Stanojević, 2011, str. 279).

Temelj neokorporativizma v Sloveniji je bila močna vpetost države v gospodarstvo, ki pa jo je spremljala tudi dokaj močna koalicija menedžerjev in političnih elit, ki so stremele k reformam (Stanojević, 2014, str. 101–104). V tem kontekstu lahko izpostavimo, da slovensko tranzicijo, ki je temeljila na neokorporativizmu, zaznamujejo: 1) institucionalizacija konfliktov med pomembnimi gospodarskimi akterji; 2) oblikovanje Ekonomsko-socialnega sveta leta 1994, ki je tripartitno korporativistično telo; 3) poleg tega je tudi Državni svet korporativni organ; 4) socialni dialog, koordinacija interesov na ravni nacionalnega gospodarstva; 5) zelo visok delež sindikaliziranosti – regulacija socialnih in industrijskih odnosov¹⁶⁹; 6) stabilno razmerje med javnim dolgom, zunanjim dolgom, proračunskim primanjkljajem, stopnjo inflacije; 7) privatizacija je bila decentralizirana, ključno vlogo so imeli zaposleni in vodilni menedžerji; 8) v središču je bil fleksibilni menjalni režim oz. drseči tečaj¹⁷⁰ (Crowley in Stanojević, 2011, str. 274; glej tudi: Bohle in Greskovits, 2012).

V okviru neokorporativnega modela je bil v Sloveniji vzpostavljen mehanizem kolektivnih pogajanj na sektorski ravni. Na mikronivoju so delavci in sindikati sprejeli intenzifikacijo dela v zameno za varnost zaposlitev in prihodkov. Po drugi strani pa so na makronivoju sindikati podpirali procese približevanja EU in so leta 1994 z Dogovorom o politiki plač v gospodarstvu pristali tudi na omejitvev plač. Eden izmed temeljev drugačne slovenske tranzicije so bili močni sindikati, ki sta jih morala javna oblast in kapital jemati resno. Stopnja sindikaliziranosti je v Sloveniji v 90. letih znašala na začetku celo 65 %, s počasnim in postopnim padanjem pa nikoli

¹⁶⁸ Slovenija je neokorporativistična država oziroma, če jo umestimo v idealnotipsko shemo VoC, gre za koordinirano tržno gospodarstvo (Crowley in Stanojević, 2011, str. 268–269).

¹⁶⁹ Pokritost kolektivnega pogajanja je blizu 100 %. To je nekaj, kar razlikuje koordinirani od liberalnega kapitalizma. Do nedavno je obstajala zakonodaja, ki je določala obvezno članstvo v gospodarski zbornici za vse delodajalce (Crowley in Stanojević, 2011, str. 272).

¹⁷⁰ Slovenija ni uvedla fiksne devizne tečaja, kar je bila praksa v večini drugih evropskih držav, temveč je Banka Slovenije zasledovala politiko uravnavanega drsečega deviznega tečaja z namenom ohranjanja realnega deviznega tečaja, pri čemer je vztrajala vse do leta 2004 in vstopa v ERM II (Bembič, 2013, str. 84–86).

v času tranzicije ni padla pod 40 % (Stanojević, 2015). Močni sindikati so postali pomemben politični igralec že v začetku 90. let. Moč delavstva je postala vidna leta 1992, ko je upor proti neoliberalni tranziciji dosegel vrhunec s stavko, kar je bil odgovor organiziranega dela zoper poskus oblasti, da zamrzne plače, s ciljem, da se poveča konkurenčnost gospodarstva. Moč delavstva je postala institucionalizirana z oblikovanjem Ekonomsko socialnega sveta (ESS), kar je tudi na pravnoformalni in političnopraktični ravni pomenilo priznanje organiziranemu delu in legitimnost partnerskega položaja v kolektivnih pogajanjih. V tem okviru se je od sredine 90. let naprej in od oblikovanja stabilnega neokorporativističnega sistema stabiliziral nov način regulacije in akumulacije. Prišlo je do koalicije vodilnih sindikatov, menedžerjev podjetij, ki so bila usmerjena v izvoz in so bila močna znotraj GZS-ja, ter levosredinske vlade pod vodstvom LDS-a in Drnovška, ki so vsi stremeli k enotnemu cilju – to je bil vstop v EU (Bembič, 2013, str. 84; Stanojević, 2014, str. 100; Stanojević in Furlan, 2018, str. 15; Podvršič, 2018, str. 38).

Temelji ekonomske politike med letoma 2000 in 2004 so bili vezani na pripravo vstopa v EU in tudi v monetarno unijo. Slovenija je prva med novimi članicami izpolnila vse zahteve za vstop v ERM II, ki je prvi pogoj za vstop v evroobmočje. To je bila posledica zastavljenega cilja zasledovanja makroekonomske stabilnosti in vzdržne rasti, temeljila je na proticiklični denarni in fiskalni politiki, ki se je izkazala kot pravi odgovor na problem inflacije. Osnova vsega je bilo vztrajanje vlade in tudi Banke Slovenije, da se devizni tečaj ne fiksira, čemur so močno nasprotovale mednarodne institucije. Gospodarska rast je bila leta 2004 zaradi takšne politike celo 4,4-odstotna, še enkrat višja kot na ravni EU, poleg tega se je za dobro tretjino znižala brezposelnost, država pa je brez težav uspela zadostiti maastrichtskim kriterijem, saj je imela za pol nižji javni dolg od povprečja EU¹⁷¹ (Mramor, 2019a, str. 22; Mramor, 2019b).

Temelj slovenskega uspešnega prehoda iz samoupravnega socializma v kapitalizem so bili zelo ugodni začetni pogoji in reforme, ki so bile izvedene še v Jugoslaviji, odklonilno stališče do doktrine šoka in radikalnih neoliberalnih ukrepov, ki so jih svetovale mednarodne institucije ter gradualizem v ustvarjanju in uvajanju kapitalističnih institucij v gospodarstvo. Slovenija je tranzicijsko obdobje zaključila zelo uspešno tudi zaradi politične stabilnosti oziroma odsotnosti

¹⁷¹ Zadolževanje je po letu 1997 postalo nujno zaradi vsakoletnega fiskalnega primanjkljaja. Vse do leta 2002 se je nadaljevalo zadolževanje, fiskalni primanjkljaj je takrat dosegel že skoraj 3 % BDP. Zaradi sprejetih ukrepov se je primanjkljaj manjšal vsako leto, pred krizo 2008, v času rekordne gospodarske rasti, pa se je ta primanjkljaj že preobrazil v presežek (Mencinger, 2012, str. 72; Drenovec, 2015, str. 153).

političnih pretresov, kar je deloma tudi posledica tega, da je politična in tudi gospodarska elita iz prejšnjega sistema ohranila moč ali pa jo znova pridobila v času tranzicije (Mencinger, 2012, str. 66–72).

Leta 2004 se je zgodil velik preobrat, ki je sovpadal z vstopom Slovenije v EU in NATO, saj je dotedanja ključna politična stranka vse od osamosvojitve naprej, LDS, doživela poraz, zmagala pa je SDS (Brezovšek, Haček in Kukovič, 2016, str. 278–279; Stanojević in Furlan, 2018, str. 15). Novi predsednik vlade Janez Janša je imel v svojem prvem mandatu jasno začrtan cilj, zapisan v dokumentu z naslovom *Okvir gospodarskih in socialnih reform za povečanje blaginje v Sloveniji*. Janševa vlada je stremela k uvedbi enotne davčne stopnje, deregulaciji trga delovne sile ter privatizaciji državnih podjetij¹⁷² (Vlada RS, 2006). Vlada je zapisala, da gre za poskus radikalne transformacije gospodarstva oziroma za spremembo »gospodarsk[e] in družben[e] paradig[m]e, ki je veljala vse od osamosvojitve« (Mencinger, 2012, str. 65).

Gradualizem je v času Janševe vlade nadomestila drugačna politika, ki je izhajala iz specifičnega idejnega in ideološkega okvira, ki je temeljil na zadolževanju podjetij, prevzemanju podjetij v nekdanjih republikah bivše Jugoslavije ter na borznem mešetarjenju¹⁷³. V obdobju med letoma 2004 in 2008 je slovensko gospodarsko doživljalo izjemno visoko gospodarsko rast, ki je bila vezana na kredite z nizkimi obrestnimi merami, saj je vstop v ERM II znižal obrestne mere na raven le-teh v evroobmočju, na izvoz in rast nepremičninskega trga ter na gradnjo infrastrukture s strani države. Depoziti v bankah so rasli počasi, približno enakomerno z nominalnim BDP-jem, kar pa je bil velik problem za takratni koncept gospodarskega razvoja. Edina možnost za financiranje nakupa podjetij, menedžerskih prevzemov ter vlaganja v vrednostne papirje se je kazala v hitrem in zelo visokem zadolževanju bank v tujini. Krediti so bili zavarovani večinoma z nepremičninami in delnicami, ki so bile mnogo precenjene v času velikega pregrevanja na nepremičninskem in kapitalnem trgu (Mencinger, 2012, str. 74–75; Bembič, 2013, str. 88; Breznik in Furlan, 2015, str. 174–177; Drenovec, 2015).

¹⁷² Zaradi stremljenja k fleksibilizaciji trga delovne sile so novembra 2005 v Ljubljani potekale demonstracije pod okriljem sindikatov. Vlada je pod pritiskom preložila implementacijo najbolj radikalnih neoliberalnih ukrepov in začela bolj postopno uvedbo neoliberalizma (Stanojević, 2010, str. 334–335; Stanojević, 2015, str. 408).

¹⁷³ V tem kontekstu so v času prve Janševe vlade prišli v ospredje t. i. mladoekonomisti, ki so prevzeli tudi določena ministrska mesta. Mladoekonomisti so se zavzemali za radikalen odmik od gradualizma in premik k liberalnemu tržnemu gospodarstvu, v katerem bi zaradi osrednje vloge trga prišlo do razdora med političnimi in gospodarskimi centri moči (Bembič, 2013, str. 87; za več o argumentaciji mladoekonomistov glej: Rojec in dr. 2004, str. 460).

Vlada je stremela k temeljiti transformaciji gospodarskega sistema – od koordiniranega tržnega gospodarstva so želeli ustvariti liberalno tržno gospodarstvo, ki naj bi bilo po njihovem prepričanju edino skladno z logiko vstopa v EU in procesov evropeizacije. V času Janševe vlade 2004–2008 je prišlo do drugega vala privatizacije, do menedžerskih odkupov in prevzemov. Menedžerji blizu oblasti so dobili poceni kredite največjih državnih bank. Cilj je bil, da se ustvari gospodarska elita v državi, ki bo povezana z desnico, oboji pa bi se med seboj podpirali. Nosilci te transformacije sta bili desna vlada Janeza Janše ter nastajajoča menedžerska elita (Žerdin in Mrvar, 2007; Stanojević, 2014, str. 107; Stanojević in Furlan, 2018, str. 15). Zaradi tega ta drugi val privatizacije lahko razumemo kot posebno obliko »*selektivne privatizacije*«¹⁷⁴ (Stanojević, 2014, str. 107).

Konec prve Janševe vlade je zaznamoval tudi vstop v monetarno unijo in sprejem evra. Z vstopom v evroobmočje se je Slovenija odpovedala dotedanjemu »konservativnemu razvoju« (Mencinger, 2012, str. 74) in vzvodom za vodenje avtonomne makroekonomske politike, saj je pristala na številne omejitve in določbe, predvsem s sprejetjem Maastrichtske pogodbe in Pakta stabilnosti in rasti (Bembič, 2013; Mencinger, 2012). Politika drsečega tečaja ni bila več mogoča, ob dokaj varnih zaposlitvah se je lahko ohranjalo konkurenčnost le z večanjem intenzivnosti dela, hkrati pa se je rast plač upočasnila (Bembič, 2013, str. 87).

Mencinger izpostavi, da je bilo obdobje med letoma 2005 in 2008 temelj za to, da se je slovenska država pozneje znova znašla v vlogi države v tranziciji (Mencinger, 2012, str. 76). Transformacija države je temeljila na ideološki usmeritvi desne vladajoče elite in novega »lumpenkapitalističnega« (Gunder Frank) razreda, ki se je vzpostavil na temelju poceni kreditov. Slovenija je takrat dosegala rekordne stopnje gospodarske rasti, izjemno nizko raven brezposelnosti, pa tudi nizek dolg države v odnosu do BDP-ja. To je bila posledica nizkih davkov, visoke javne porabe ter izjemno visoke zadolženosti gospodarstva. Tako je bila temeljna zapuščina Janševe vlade notranja transformacija delovanja države in ciljev državnih politik ter razrahljanje neokorporativistične strukture, ki je bila ključnega pomena v drugačni transformaciji gospodarstva iz socialističnega v kapitalistično (Mramor, 2019a, str. 22–23).

¹⁷⁴ Prišlo je do fragmentacije sindikatov, do pada članstva v sindikatih, hkrati pa so sindikati postali vse bolj ozkogledni (Stanojević, 2014, str. 406–410).

Naslednje volitve so prinesle veliko spremembo, saj je dotedanja koalicija prejela le 40 mandatov, NSi pa se celo ni uvrstila v DZ. Leta 2008 se je oblikovala nova vlada, predsednik vlade je postal Borut Pahor, predsednik SD in poslanec v EP. Poleg SD so vladno koalicijo sestavljale še liberalne stranke: LDS, Zares in DeSUS. Nova vlada je prevzela oblast novembra 2008, kmalu za tem pa je Slovenijo močno prizadela kriza (Zajc, 2013, str. 755; Brezovšek, Haček in Kukovič, 2016, str. 280–281).

Recesija v Sloveniji je bila ena najglobljih v EU¹⁷⁵. Ko se je začela kriza, je BDP padel za 7,5 %. Nepremičninski balon je počil, na borzi so podjetja doživela velik udarec. Prišlo do padca izvoza zaradi krize v drugih državah. Slovenske banke niso imele več dostopa do tujih finančnih trgov, kar je tudi pomenilo, da ni bilo več mogoče financirati slovenskih podjetij, ki so bila že prej močno zadolžena. Izgube naj bi krili lastniki podjetij, a ker so ti postali lastniki in obogateli prek zadolževanja, so se začele kopičiti slabe terjatve, breme pa je padlo na banke. Zaradi tega je bila solventnost bančnega sistema postavljena pod vprašaj. Banka Slovenije je poostrila kriterije pri določanju kapitalske ustreznosti za banke, kar pa je privedlo do dodatnega krčenja kreditiranja. Banke so prenehale dajati posojila, podjetja pa so množično začela razglaševati stečaje. Banke same niso bile zmožne rešiti ne samih sebe ne celotnega gospodarstva. Potreben je bil svež kapital, ki pa ga je v takšnih razmerah lahko priskrbela le država (Bembič, 2013, str. 88–89; Breznik in Furlan, 2015, str. 210; Mramor, 2019a, str. 23).

Leta 2010 je vlada sprejela določene ukrepe, ki so imeli za cilj fiskalno konsolidacijo: omejevanje plač v javnem sektorju, pokojnin in socialnih transferjev¹⁷⁶. Poleg tega je vlada sprejela še različne druge ukrepe: jamstvo za likvidnostne vloge, poročta bank za vloge, pomoč podjetjem, ki so usmerjena izvozno, ter jamstva za podjetja in fizične osebe. Ti začetni ukrepi so že prispevali k zvišanju javnega dolga, vendar se kriza ni toliko poznala, saj je, zaradi zvišanja plač neposredno pred volitvami in zaradi nespremenjenih potrošniških navad prebivalstva vse do leta 2011, notranje povpraševanje ublažilo krizo v Sloveniji. Leta 2011 se je močno znižal realni BDP, brezposelnost je narasla, velik del tega je bila posledica padca

¹⁷⁵ V letu izbruha krize so se javni prihodki zmanjšali za okrog 6 %; za še več se je znižal BDP. Izdatki pa so porasli za celih 12 % (Drenovec, 2015, str. 155).

¹⁷⁶ Mramor izpostavlja, da je vlada sprejemala določene vséčne ukrepe, ki so samo poslabšali stanje v gospodarstvu – takšen je ukrep zoper tajkune, ki je še dodatno omejil možnost podjetjem, da dobijo posojila: »S ciljanjem na posameznike v tajkunskih prevzemih so prispevali k uničenju celih podjetij« (Mramor, 2019a, str. 23).

izvoza Slovenije v EU ter znižanja višine investicij (Breznik in Furlan, 2015, str. 193; Drenovec, 2015, str. 156).

Vlada Boruta Pahorja je začela pripravljati ukrepe, s katerimi je želela znižati izdatke na daljši rok. Šlo je za tri ukrepe – pokojninsko reformo, reformo socialnega sistema ter malo delo¹⁷⁷. Ključni sta bili reformi trga dela in pokojninska reforma, vendar je vlada pri tem naletela na upor sindikatov, saj te reforme niso bile usklajene s socialnimi partnerji. Opozicija je z referendummi uspešno ustavila implementacijo reforme trga delovne sile in pokojninsko reformo. Junija 2011 je bil izveden trojni referendum, na katerem je vlada doživela izjemno hud udarec in poraz, saj sta tako reforma trga dela kot tudi pokojninska reforma padli. Hkrati je prišlo do ogromnega padca BDP-ja, brezposelnost mladih je dosegla skoraj 21 %, plače so se znižale, brezposelnost se je podvojila. Ti dogodki so močno vplivali na to, da je prišlo do neizglasovanja zaupnice premierju Pahorju več kot leto pred iztekom mandata (Bembič, 2013, str. 89; Breznik in Furlan, 2015, str. 193; Mramor, 2019a, str. 23–24; Brezovšek, Haček in Kukovič, 2016, str. 281).

Strukturni pritiski na državo so se povečevali, saj se je jeseni 2011 dolžniška kriza v Evropi še dodatno zaostila, obrestne mere so se zvišale na državne obveznice. Vse tri ključne bonitetne agencije – Standard & Poor's, Moodys in Fitch – so do januarja 2012 znižale bonitetno oceno Sloveniji. Finančni trgi so se ob koncu mandata Pahorjeve vlade vse bolj nagibali k ideji, da je le vprašanje časa, kdaj bo Slovenija postala nesolventna, zaradi tega pa je tako znotraj kot tudi zunaj države prišlo do prepričanja, da bo treba zaprositi za pomoč zloglasno »Trojko« (Mramor, 2019a, str. 24; Bembič, 2013, str. 89; UMAR, 2012, str. 25–26.).

Predčasne volitve so potekale 4. decembra 2011. Prinesle so velik preobrat, saj sta na njih odigrali ključno vlogo dve stranki, ki sta bili ustanovljeni neposredno pred volitvami: Pozitivna Slovenija, ki jo je vodil župan Ljubljane Zoran Janković, ter Državljska lista Gregorja Viranta. PS in njen predsednik Zoran Janković sta stremela k sestavi levosredinske koalicije, a vendar nista dobila zadostne podpore drugih potencialnih koalicijskih partneric. Zaradi tega je

¹⁷⁷ »V odprtih demokratičnih družbah torej posameznik sam opredeljuje svoje potrebe in išče načine za njihovo zadovoljevanje. Pri tem je svoboden in hkrati prevzema odgovornost za svoja dejanja in svoj položaj. Vloga socialne države je, da določa minimalni nabor in raven potreb za dostojno življenje ter omogoča njihovo zadovoljevanje tistim, ki sami tega ne zmorejo« (Svetlik, 2010). To je bila argumentacija ministra Svetlika glede vprašanja, kaj se bo dogajalo z zniževanjem socialnih pravic državljanom in državljanom – gre torej le za zadovoljevanje minimalnih potreb.

priložnost dobil Janez Janša, ki je sestavil novo desnosredinsko koalicijo (Zajc, 2013, str. 759–760; Brezovšek, Haček in Kukovič, 2016, str. 282).

Druga Janševa vlada je imela predvsem protikrizni program, ki je temeljil na radikalnih gospodarskih in družbenih spremembah v smeri poglobljanja neoliberalizma. V času druge Janševe vlade so bile strukturne reforme usmerjene v odpravljanje države blaginje in predvsem v spremembo razumevanja socialne politike. Vzdržnost javnih financ je postala problem, kajti menedžerski prevzemi in odkupi so se izkazali kot zgrešen projekt in so doživeli klavrn zaključek. Ker Pahorjeva vlada ni uspela izpeljati strukturnih reform, so mednarodni finančni trgi čedalje bolj pritiskali. Vse bolj glasno so se izražale zahteve po bolj radikalnih varčevalnih ukrepih. Dodaten problem je bila nujnost sanacije bančnega sistema. V tem strukturnem in kulturnem okviru je Janševa vlada stremela k dodatnemu varčevanju in zategovanju pasu, ob tem pa je propagirala umik države iz gospodarstva ter ustvarjanje ugodnih davčnih razmer za tuje vlagatelje. Sočasno se je nadaljevalo zniževanje socialnih pravic, država pa se je popolnoma posvetila reprodukciji kapitalistične akumulacije, predvsem s ciljem, da se vzpostavi prijazno in kapitalu naklonjeno davčno okolje. V tem času je gospodarstvo zapadlo v novi val recesije (Bembič, 2013, str. 89–91; Stanojević, 2014, str. 14; Breznik in Furlan, 2015, str. 193; Drenovec, 2015, str. 156–160; Ribač, 2018, str. 97)

Zakon za uravnoteženje javnih financ¹⁷⁸ oziroma zloglasni ZUJF je znižal plače javnih uslužbencev ter omejil možnost zaposlovanja v javnem sektorju. To radikalno nižanje plač je pripomoglo k nižanju primanjkljaja v proračunu, a je sovpadlo z drugim valom recesije. Ob tem je prišlo do znižanja davka na dohodek pravnih oseb. Vlada je najprej povečala posredne davke, potem je znižala javne investicije in socialne transferje ter še radikalno zarezala v plače v javnem sektorju, najbolj v izobraževanju, kar je vse prispevalo k znižanju BDP-ja in k zvišanju brezposelnosti¹⁷⁹ (Breznik in Furlan, 2015, str. 193; 211; Drenovec, 2015, str. 156).

V drugem mandatu je Janša s svojo vlado dodatno poslabševal situacijo v gospodarstvu s strogimi varčevalnimi ukrepi ter z vpeljavo neoliberalnih strukturnih reform, ki jih prejšnja vlada ni bila zmožna – s ciljem fiskalne konsolidacije, kar je oklestilo socialno državo in najbolj

¹⁷⁸ Zakon za uravnoteženje javnih financ – ZUJF (2012). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 31. maja.

¹⁷⁹ V obdobju druge Janševe vlade je izvozni sektor že začel dosegati dobre rezultate, saj je v državah, na katera je vezan slovenski izvozni sektor, kriza že pojenjala (Mramor, 2019a, str. 25).

prizadelo javni sektor¹⁸⁰. Vlada je načrtovala umik iz gospodarstva, in sicer s pripravo dveh zakonov: zakona o slovenskem državnem holdingu (ZSDH), ki je pomenil pravno podlago za ustanovitev Slovenskega državnega holdinga (SDH) in ki je bil sprejet marca 2014 – torej v času vlade Alenke Bratušek –, ter zakona o ukrepih za krepitev stabilnosti bank (ZUKSP), ki je bil sprejet konec leta 2012 in ki je določal ustanovitev Družbe za upravljanje terjatev bank (DUTB), ki je bila ustanovljena marca 2013 (Breznik in Furlan, 2015, str. 193–194, 199; Bembič, 2013, str. 90; Mramor, 2019a, str. 25).¹⁸¹

Vlada ni zdržala prav dolgo, saj so se po državi razširile vstaje in protesti, hkrati je tudi Komisija za preprečevanje korupcije (KPK) objavila poročilo, v katerem je ugotovila nepojasnjena sredstva predsednika vlade Janše, zaradi česar je razpadla koalicija. 27. februarja 2013 je prišlo do izglasovanja kolektivne nezaupnice v Državnem zboru, nova predsednica vlade pa je postala Alenka Bratušek iz PS. Novo koalicijo so oblikovale PS, SD, DL, DeSUS (Brezovšek, Haček in Kukovič, 2016, str. 282). Leto 2013 je bilo »leto panike«, ki so jo podpihovali bonitetne agencije, institucije EU, finančni trgi in tudi nekateri slovenski politiki. Nižanje plač in zategovanje pasu je prispevalo k recesiji, saj sta se znižala domače povpraševanje in poraba. V letih 2012 in 2013 smo imeli padec BDP-ja (– 2,6 % in – 1 %), hkrati je prišlo do padca domače porabe (– 5,6 % in – 2,1 %). Nova vlada na čelu z Alenko Bratušek je napovedala odmik od politike prejšnje vlade in ublažitev varčevalnih ukrepov. Evropska komisija, ECB in tudi MDS so pritiskale na vlado in dajale zelo negativne napovedi. To je privedlo do zvišanja obrestne mere na državne obveznice s 5 % na 6,37 % (Breznik in Furlan, 2015, str. 194, 199; 212; Mramor, 2019a, str. 26).

Vlada je želela omiliti te negativne napovedi in tudi pritiske finančnih trgov, tako da je sprejela reformo trga dela. Vlada Alenke Bratušek je zavezanost strukturnim reformam in umiku države iz gospodarstva dokazala tudi s seznamom 15 podjetij, ki jih je Državni zbor potrdil junija 2013,

¹⁸⁰ V desetletju po vstopu v EU je slovenska socialna država postopoma izgubljala socialnodemokratski značaj. Začelo se je govoriti o privatizaciji socialnih tveganj, ki je bila od nastopa prve Janševe vlade v središču transformacije socialne države. Sindikati so temu nasprotovali. Prišlo je do spremembe blaginjskega sistema v konzervativni korporativistični, v katerem se morajo prejemniki denarne pomoči vedno bati zaostrovanja pogojev, hkrati pa je ta pomoč pogojena z vstopom v različne programe aktivacije. Prišlo je do razmaha koncesij v zdravstvu ter do različnih prenosov storitev javnega sektorja na zasebni na področju zdravstva, izobraževanja in socialnega varstva (Kolarič, 2012, str. 295–296).

¹⁸¹ Bembič poudari, da se lahko zdi, da so ukrepi Janševe vlade bili nekoliko protislovni, saj so po eni strani nižali izdatke države za socialno in plače v javnem sektorju in zelo povišali izdatke zaradi sanacije bančnega sistema, hkrati pa so nižali dohodke države (nižji davki). Vendar to ni bila zmedena ekonomska politika, temveč je le-ta popolnoma ustrezala neoliberalnemu programu kompradorske buržoazije¹⁸¹ (Bembič, 2013, str. 90).

čeprav so v Nacionalnem reformnem programu 2013–2014 omenjali le tri do pet podjetij. Vlada Mira Cerarja je nadaljevala privatizacijo teh podjetij (Breznik in Furlan, 2015, str. 194–195). V času vlade Alenke Bratušek je že v tretji četrtini leta 2013 prišlo do gospodarske rasti (2,8 % BDP-ja), kar se je ponovilo tudi leta 2014. Vlada je tudi poskrbela za začetek delovanja DUTB in, kar je ključno, država je ob koncu leta 2013 spet dokapitalizirala bančni sistem¹⁸² (Breznik in Furlan, 2015, str. 195–198; Mramor, 2019a, str. 26). Maja 2013 je bil sprejet ukrep o znižanju plač v javnem sektorju za 4,5 %. Kmalu za tem se je zvišal DDV. Vlada se je uspešno zadolžila v dolarjih ter se na takšen način izognila Trojki in zahtevam po dodatnem varčevanju; povečalo se je črpanja sredstev EU, prišlo je tudi do povečanja notranjega povpraševanja (Breznik in Furlan, 2015, str. 212; Drenovec, 2015, str. 159; Mramor, 2019a, str. 26).

Kmalu se je znova zapletlo, saj je Zoran Janković zopet prevzel vodenje PS, kar je privedlo do odstopa predsednice vlade in do razpisa volitev v Državni zbor, ki so bile 13. julija 2014. Ponovila se je zgodba, saj je na volitvah zmagala popolnoma nova stranka, Stranka Mira Cerarja, ki je bila ustanovljena v začetku junija 2014, novo koalicijo pa so oblikovale stranke SMC, SD, DeSUS, SAB (Brezovšek, Haček in Kukovič, 2016, str. 284). Navkljub pritiskom EU in mednarodnih finančnih institucij na vlado, naj nadaljuje z varčevanjem, je vlada to zavrnila, saj je ocenila, da je za stabilno gospodarsko rast ključen porast domačega povpraševanja. Če bi vlada nadaljevala z varčevanjem, bi se povečal primanjkljaj v odnosu do BDP-ja – zaradi počasnejše rasti BDP-ja. Zato se je vlada odločila za proticiklično politiko in je nadaljevala konsolidacijo javnih financ brez nadaljnega zniževanja izdatkov ob visoki gospodarski rasti (Mramor, 2019a, str. 26).

Cilji ekonomske politike vlade so temeljili na iskanju fiskalnih spodbud iz sredstev EU, dvigu domačega povpraševanja, povečanju učinkovitosti javnih investicij ter na prestrukturiranju podjetij, znižanju administrativnih ovir in uvedbi spodbud za investicije (Mramor, 2018, str. 26–27). Leta 2017 je Slovenija dosegla 5-odstotno rast, hkrati sta brezposelnost in brezposelnost mladih padli na najnižjo raven po letu 2007. Obrestne mere na obveznice so padle

¹⁸² Za sporne stresne teste in manipulacije pri ugotavljanju bančne luknje ter potrebnih sredstev za dokapitalizacijo bank glej: Breznik in Furlan, 2015, str. 199–214. Dobro leto nazaj je bil tudi predvajan dokumentarni film o bančni luknji: *Brezno, sanacija slovenskih bank*, ki govori ravno o tem, na kako zelo sporen način so delali ocene bančne luknje, tako da so vzeli najbolj črnogledne napovedi, ki niso bile realne. Evropska komisija je šla celo tako daleč, da je vsoto, ki jo je država namenila za dokapitalizacijo bank, prištela k »škodi«, ki je posledica državnega lastništva v gospodarstvu (Breznik in Furlan, 2015, str. 197).

pod povprečje evroobmočja¹⁸³ (Mramor, 2019a, str. 27). Zelo veliko se je poudarjal pomen tujih investicij – najbolj pomembni sta bili zgodbi lakirnice Magna in izgradnja drugega tira proge Divača–Koper. Vlada je ves čas zelo podpirala in subvencionirala kapital. Premier Cerar pa je odstopil ravno v času pogajanj s predstavniki sindikatov o odpravi omejitev, ki jih je prinesel ZUJF.

Na koncu je pomembno izpostaviti, da je bila kriza v Sloveniji posledica širšega evropskega in svetovnega konteksta, globalne krize kapitalistične akumulacije in domače prociklične politike v obdobju gospodarske rasti, pa tudi v času recesije, kar je imelo v prvem obdobju pozitivne multiplikativne učinke, v drugem pa negativne. Zadeve so se hitro spreminjale, kar je privedlo do spremembe kapitalistične države zaradi zunanjih in notranjih pritiskov kapitala, pri čemer je slovenska kapitalistična država postala vse bolj periferna država v EU, ki ji centralne kapitalistične države v svetu in v EU ter kapital diktirajo ukrepe in politike.

5.2 Izgradnja konkurenčne in konsolidirajoče se države v Sloveniji

V nadaljevanju bomo analizirali zakone in strategije, konkretne javne politike in ukrepe, ki jih bomo dopolnjevali s statističnimi podatki. Razložili bomo procese oblikovanja države dolga in proces konsolidacije javnih financ države v luči krize 2008, ki je postala razumljena kot temelj vseh javnih politik in ukrepov ter na splošno kot osnova za konkurenčnost države in za reprodukcijo kapitalistične akumulacije. Na ta način se je izvršil prehod od države dolga h konsolidirajoči si državi, ki je postala razumljena kot osnova za konkurenčnost kapitalizma in kapitalistične države in ki je postala okvir za odtekanje kapitala iz Slovenije v kapitalistične države, ki tvorijo jedro kapitalističnega svetovnega sistema.

Prepletanje konkurenčnosti in konsolidacije javnih financ je dosti starejše od izbruha same krize 2008 in odgovora na njo pod strukturnimi in kulturnimi pritiski finančnih trgov, kapitala, bonitetnih agencij in pa institucij EU. Ideja o konkurenčnosti države je tesno povezana s samim razumevanjem države in mednarodnega kapitalističnega sistema držav kot trga, na katerem si morajo države konkurirati predvsem v zagotavljanju čim bolj ugodnih razmerij za uvrednotenje

¹⁸³ Ključno je, da se je s pomočjo države slovensko kapitalistično gospodarstvo že dobro konsolidiralo okrog leta 2014–2015. Fleksibilnost na trgu dela skrbi za to, da so stroški dela še vedno nizki in zaostajajo za evropskim povprečjem; davki na dobiček so med najnižjimi v EU; dobički pa rastejo.

kapitala in privabljanje tujih kapitalskih investicij. Imperativ konkurenčnosti je vedno zelo meglen in največkrat uporabljen kot izgovor in razlog za poglobljanje neoliberalnih reform. Na to idejo se je v različnih časovnih obdobjih pripela racionalnost o konsolidaciji javnih financ, kar se je v Sloveniji, tako kot tudi drugod, zasedovalo predvsem prek varčevanja, in ne prek zviševanja davkov kapitalu. Šlo je za ogromne pritiske EU, saj je v Paktu za stabilnost in rast ter Maastrichtski pogodbi najvišji dolg sektorja države določen na 60 % BDP-ja, letni primanjkljaj sektorja države pa na 3 % BDP-ja. Izgradnja konkurenčne in konsolidirajoče se države pa na tak način ne bi bila mogoča, če ne bi obstajal okvir in pritisk EU (glej: SGRS, 2001; SRS, 2005; SRS, 2014; SRS, 2030).

Zgodba o oblikovanju slovenske države dolga se začne v času prve Janševe vlade, ki je delovala prociklično, s čimer je dosegla rekordno nizko stopnjo brezposelnosti, tudi odnos med javnim dolgom in BDP-jem je bil dokaj nizek. To je bila posledica visoke državne porabe, nizkih davkov in izjemno visoke zadolženosti gospodarstva. Na takšen način je vlada poskušala izboljšati konkurenčnost države in ustvariti gospodarsko okolje, ki bo drugačno od gradualistične tranzicije. Ko je prišla kriza in ko je država začela socializirati dolgove bank in podjetij, je javni dolg Slovenije eksplodiral (Mramor, 2019a, str. 22–23). Slovenske dolžniške krize ni sprožilo čezmerno trošenje slovenske kapitalistične države. Javni dolg je zrasel predvsem po bančnemu zlomu in sanaciji bank, ko se je zunanji dolg bank transformiral v zunanji dolg države (Drenovec, 2015, str. 161).

Prvi razlog za porast javnega dolga je neoliberalna politika vlade Janeza Janše. Prva Janševa vlada je sprejela davčno reformo, ki je bila »davčno darilo« za najbogatejše in lastnike podjetij. Znižala je stopnjo davka na dobiček, odpravila davek na izplačane plače ter leta 2007 znižala progresijo v obdavčitvi dohodnine (Drenovec, 2015, str. 155; Burcar, 2012, str. 238; Bembič, 2013, str. 88). Celotno obdobje je prva Janševa vlada nasprotovala dvigu plač v javnem sektorju. Tik pred volitvami 2008 pa je s predvolilno gesto povišala plače, kar se je v krizi poznalo kot breme za proračun in javne finance (Mramor, 2019a, str. 22; Ribač, 2018, str. 58; Breznik in Furlan, 2015, str. 181–182; Mencinger, 2012, str. 66; Drenovec, 2015, str. 155).

Vse to se je dogajalo neposredno pred izbruhom same krize in je imelo ogromen vpliv na porast javnega dolga. Davčna darila Janševe vlade so vsako leto do 2008 pomenila skoraj 600 milijonov evrov manj prihodka v državno blagajno. To je takrat znašalo blizu 1,5 % BDP-ja, v

naslednjih letih pa je ta luknja znašala okrog 2,3 % BDP-ja letno. Tako so ukrepi, ki jih je sprejela Janševa vlada, imeli izjemno negativne učinke med krizo. Davčna darila najbogatejšim pa so bila do leta 2015 ocenjena na okrog 5,1 milijarde evrov ali 14 % BDP-ja (Drenovec, 2015, str. 159). Te zadeve so torej imele ogromen vpliv na upad prihodkov v državni proračun ter posledično večanje deficita.

Drugi pomembni razlog za naraščanje javnega dolga in deficita je dokapitalizacija bančnega sektorja v Sloveniji v obdobju 2011–2014. Dokapitalizacija bančnega sektorja je bila potrebna zaradi neuspeha izgradnje domače kapitalistične elite prek menedžerskih prevzemov in odkupov, ki so temeljili na neverjetnih posojilih domačih bank, ki pa same niso imele dovolj denarja za financiranje teh operacij in so se zaradi tega zadolževale v tujini. Vstop v EU in v ERM II je omogočil dostop do poceni denarja za slovenske banke. Edina možnost za financiranje nakupa podjetij, menedžerskih prevzemov ter vlaganja v vrednostne papirje se je kazala v hitrem in zelo visokem zadolževanju bank v tujini. Pri kreditih za menedžerske prevzeme je šlo za kratkoročne kredite, ki naj bi jih vsako leto reprogramirali. Ko je prišlo do krize, so tuje banke zahtevale denar. V tem kontekstu so tudi slovenske banke zahtevale povračilo kreditov, slovenska podjetja pa niso imela več kje najeti posojil, da bi odplačevala kredite. Tako je prišlo do velikega problema in do propada številnih domačih kapitalističnih projektov ter do ogromne bančne luknje v slovenskih bankah (Bole, 2008; 2012; Mencinger, 2012, str. 74–75; Kržan, 2013, str. 134–135; Breznik in Furlan, 2015, str. 174–177; Drenovec, 2015, str. 162).

Da ne bi prišlo do zloma bančnega sistema, je morala vstopiti država, ki je v obdobju 2011–2014 dokapitalizirala bančni sektor za skoraj 6 milijard evrov. Za sanacijo državnih bank je bilo porabljenih 4,3 milijarde evrov. V letih 2013–2014 je za dokapitalizacijo Abanke, NLB, NKBM in Banke Celje namenila 3,2 milijardi evrov oziroma 8,7 % BDP-ja, za 1,6 milijarde pa je DUTB izdala obveznic bankam z državno garancijo. Poleg tega pa je država namenila še 606 milijonov za Grčijo in ESM. Skupni znesek za sanacijo bank je torej znašal 5,9 milijard evrov oziroma 16 % BDP-ja (Drenovec, 2015, str. 155–159). Zaradi nesoglasij med Ministrstvom za finance in Banko Slovenije je bila dokapitalizacija bank v začetku premajhna, potem pa se je izkazalo, da tudi prepozna, saj so druge države dokapitalizirale banke že v letih 2009–2010, Slovenija pa je zaključila ta proces šele leta 2014. Če bi se dokapitalizacija zgodila prej, bi to zahtevalo nižja sredstva, država pa bi se tudi izognila pravilom »bail-in«, zaradi katerih je prišlo

do izbrisa imetnikov podrejenih obveznic, hkrati pa se je država morala tudi zavezati, da bo banke prodala¹⁸⁴ (Mramor, 2019a, str. 23–24).

Tabela 5.1: Primanjkljaj, javni dolg in BDP v Sloveniji

	Tekoči primanjkljaj (mio EUR)	Tekoči primanjkljaj (% BDP-ja)	Dolg (mio EUR)	Dolg (% BDP-ja)	Rast (BDP-ja) (%)
2018	337	0,7	32.232	70,1	4,1
2017	5	0	31.859	74,1	4,8
2016	-781	-1,9	31.753	78,7	3,1
2015	-1.104	-2,8	32.087	82,6	2,2
2014	-2.072	-5,5	30.220	80,4	2,8
2013	-5.319	-14,7	25.505	70,4	-1
2012	-1.459	-4	19.404	53,8	-2,6
2011	-2.462	-6,7	17.204	46,6	0,9
2010	-2.043	-5,6	13.907	38,4	1,3
2009	-2.112	-5,8	12.527	34,6	-7,5
2008	-536	-1,4	8.275	21,8	3,5

Vir: SURS (2020a).

Leta 2011 je prišlo do dolžniške krize v Evropi, obrestne mere so se začele izjemno zviševati, javni dolg je postajal vse večji zaradi socializacije izgub. Ko je Janez Janša oblikoval vlado leta 2012, je začel javno govoriti, da bo Slovenija mogoče morala zaprositi za tujo pomoč pri reševanju krize, kar je bila posredno grožnja in tudi vabilo Trojki. S tem je poslabšal možnosti države za ugodno zadolževanje na mednarodnih finančnih trgih in še dodatno prispeval k nižanju bonitetne ocene ter dvigu obrestne mere za zadolževanje Slovenije. To je imelo zelo negativne posledice, saj so se bonitetne agencije odločile znižati bonitetne ocene Slovenije, kar je imelo za posledico dvig obrestnih mer na državne obveznice s povprečnih 4,3 % leta 2011 na 6 % leto pozneje. V času druge Janševe vlade je brezposelnost dosegla rekordnih 10,1 %, brezposelnost mladih pa celo 21,6 %, gospodarstvo pa se je še dodatno skrčilo za več kot 3 %

¹⁸⁴ V času Pahorjeve vlade je deficit zrasel na 6 % BDP, država pa se je morala zadolžiti za več kot 7 milijard evrov, da je lahko financirala proračunske postavke (Damijan, 2013).

(Bembič, 2013, str. 90; Breznik in Furlan, 2015, str. 194; Mramor, 2019a, str. 25). Slovenska kapitalistična država je bila potisnjena v kot. Če se je želela izogniti grškemu scenariju, je morala pristati na pogoje finančnih trgov, kapitala, ECB-ja in EK-ja ter začeti implementacijo konsolidacije javnih financ, ki je postala temelj vseh javnih politik.

Tabela 5.2: Javni dolg kot delež BDP-ja, EU-28

Država/leto	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Belgija	93,2	100,2	100,3	103,5	104,8	105,5	107	105,2	104,9	101,7	99,8	98,6
Bolgarija	13	13,7	15,4	15,2	16,7	17,1	27,1	26	29,3	25,3	22,3	20,4
Češka	28,3	33,6	37,4	39,8	44,5	44,9	42,2	40	36,8	34,7	32,6	30,8
Danska	33,3	40,2	42,6	46,1	44,9	44	44,3	39,8	37,2	35,8	33,9	33,2
Nemčija	65,5	73	82,4	79,8	81,1	78,7	75,7	72,1	69,2	65,3	61,9	59,8
Estonija	4,5	7,2	6,6	6,1	9,8	10,2	10,6	10	10,2	9,3	8,4	8,4
Irska	42,4	61,5	86	111,1	119,9	119,9	104,4	76,7	73,8	67,7	63,5	58,8
Grčija	109,4	126,7	146,2	172,1	159,6	177,4	178,9	175,9	178,5	176,2	181,2	176,6
Španija	39,7	53,3	60,5	69,9	86,3	95,8	100,7	99,3	99,2	98,6	97,6	95,5
Francija	68,8	83	85,3	87,8	90,6	93,4	94,9	95,6	98	98,3	98,1	98,1
Hrvaška	39,3	48,7	57,8	64,4	70,1	81,2	84,7	84,3	80,8	77,8	74,7	73,2
Italija	106,2	116,6	119,2	119,7	126,5	132,5	135,4	135,3	134,8	134,1	134,8	134,8
Ciper	45,6	54,3	56,4	65,9	80,3	104	109,2	107,5	103,4	93,9	100,6	95,5
Latvija	18,6	36,9	48,1	43,9	42,4	40,3	41,6	37,3	40,9	39,3	37,2	36,9
Litva	14,6	28	36,3	37,2	39,8	38,7	40,6	42,6	39,7	39,1	33,8	36,3
Luksemburg	15,4	16,1	20,2	19	22	23,7	22,7	22	20,1	22,3	21	22,1
Madžarska	71,8	78,2	80,6	80,8	78,6	77,4	76,8	76,2	75,5	72,9	70,2	66,3
Malta	62,6	67,6	67,5	70,2	67,8	68,4	63,4	58	55,5	50,3	45,6	43,1
Nizozemska	54,7	56,8	59,2	61,7	66,2	67,7	67,8	64,6	61,9	56,9	52,4	48,6
Avstrija	68,7	79,9	82,7	82,4	81,9	81,3	84	84,9	82,9	78,3	74	70,4
Poljska	46,7	49,8	53,5	54,5	54,1	56	50,8	51,3	54,3	50,6	48,8	46
Portugalska	75,6	87,8	100,2	114,4	129	131,4	132,9	131,2	131,5	126,1	122	117,7
Romunija	12,3	21,8	29,6	34	37	37,6	39,2	37,8	37,3	35,1	34,7	35,2
Slovenija	21,8	34,5	38,3	46,5	53,6	70	80,3	82,6	78,7	74,1	70,4	66,1
Slovaška	28,6	36,4	41	43,5	51,8	54,7	53,5	51,9	52	51,3	49,4	48
Finska	32,6	41,5	46,9	48,3	53,6	56,2	59,8	63,6	63,2	61,3	59,6	59,4
Švedska	37,7	40,9	38,1	37,3	37,6	40,4	45,1	43,9	42,2	40,8	38,8	35,1
Združeno Kraljestvo	49,4	63,3	74,6	80,1	83,2	84,2	86,2	86,9	86,8	86,2	85,7	85,4
EU-28	61,3	74	79,6	82	84,4	86,3	87	84,9	83,8	82,1	80,4	79,3

Vir: Eurostat (2019).

Vse politike in ukrepi, ki so usmerjeni v zagotavljanje fiskalne konsolidacije, so postali usmerjeni v zagotavljanje »tržne pravičnosti« oziroma reprodukcije kapitalistične akumulacije (Streeck, 2017a, str. 114). Država se je lotila konsolidacije javnih financ na več področjih. Prvič, po letu 2008 je – zaradi krize in davčnih reform – najprej prišlo do upada davčnih prihodkov. Zato se je država lotila večkratne spremembe na področju davkov, in sicer predvsem

prek zvišanja posrednih davkov. Zaradi reševanja krize so se zvišali DDV (z 20 % na 22 % ter z 8,5 % na 9,5 %) ter trošarine na alkohol, cigarete, goriva; davek na finančne storitve je bil sprejet leta 2012 in spremenjen leta 2014; davek na nepremičnine, ki bi najbolj prizadel najpremožnejše, pa ni bil nikoli sprejet; davek na kapitalske dobičke se je znižal in je vseskozi ostal nizek (pod 20 %). Čeprav je do upada prihodkov v proračun prišlo zaradi neposrednih davčnih daril najbogatejšim, zvišanje davkov ni bilo usmerjeno na najbogatejše, temveč se jih je »razporedilo« enakomerno, kar jasno kaže na močan razredni karakter davčnih reform od 2004 do 2018 (Drenovec, 2015, str. 159; Verbič in drugi, 2016, str. 213–216). Ključno je torej, da je konsolidacija javnih financ potekala v skladu s potrebami kapitalistične akumulacije, pri čemer je to razvidno predvsem v luči nižanja davkov najbogatejšim in nesprejetja davka na nepremičnine. To ima za posledico padec prihodkov v državni proračun, kar pa znižuje možnost financiranja socialnih programov, šolstva in zdravstva (glej: Streeck, 2017a, str. 124).

Drugič, tudi v Sloveniji, kot opozori Streeck (Streeck, 2017a, str. 118), konsolidacija javnih financ ni potekala prek povečanja prihodkov v državni proračun prek višjih davkov, temveč predvsem prek zniževanja javnih izdatkov in varčevanja. Druga Janševa vlada je sprejela ZUJF, ki je vpeljeval radikalne reze v javni sektor. Vendar se je še pred sprejemom ZUJF-a višina sredstev za denarno socialno pomoč z leta 2011 na leto 2012 zmanjšala za 2,8 % – s 130,7 milijonov na 127 milijonov evrov – sredstva za otroški dodatek pa so se znižala z 293,7 na 229,5 milijonov evrov. To je bila posledica nove socialne zakonodaje – Zakona o uveljavljanju pravic iz javnih sredstev in Zakona o socialnovarstvenih prejemkih. ZUJF je pomenil znižanje plačne lestvice v javnem sektorju za 8 % ter krčenje socialnih izdatkov, kar je pomenilo nižanje otroškega dodatka in starševskega nadomestila, protiustavno znižanje pokojnin itd. Vlada Alenke Bratušek je maja 2013 sprejela ukrep za dodatno nižanje plač v javnem sektorju¹⁸⁵ (Breznik in Furlan, 2015, str. 193–211). ZUJF se je pokazal za katastrofalnega v razmerah krize, saj se je zmanjšalo agregatno povpraševanje (Mencinger, 2014, 19). Samo leta 2012 so se izdatki države v primerjavi s prejšnjim letom znižali za skoraj milijardo evrov, prihodki pa so zrasli za 105 milijonov evrov. Poraba za javni sektor se je znižala za 151 milijonov, za socialne transferje pa za 171 milijonov; sredstva za investicije so se znižala za 624 milijonov evrov (Damijan, 2013).

¹⁸⁵ Ne smemo spregledati zelo zanimive razlage, ki jo je v Državnem zboru med razpravo o ZUJF podal Aleš Živkovič, sekretar na ministrstvu za finance, ko je poudaril, da je bistvo ZUJF radikalen korak stran od tranzicijskega gradualizma (»Evidenca magnetograma 13. izredne seje Državnega zbora Republike Slovenije«, Državni zbor, Ljubljana, 11. maj 2012. V: Bembič, 2013, str. 90).

Tretjič, prišlo je do zakonskih in ustavnih sprememb na področju javnih financ. Najprej je bil jeseni 2009, v skladu s tedaj prenovljenim Zakonom o javnih financah, ustanovljen Fiskalni svet (Fiskalni svet, 2010). Fiskalni svet naj bi imel »svetovalno vlogo zunanjega neodvisnega strokovnega organa« ter naj bi predvsem »naknadno ocenjeval slovensko javnofinančno politiko« (Fiskalni svet, 2010). Vendar v tem primeru ne gre le za naknadno ocenjevanje javnih politik vlade, temveč je FS tudi proaktiven organ, saj vseskozi »nadzira vodenje javnofinančne politike«. Osnovna naloga FS je »spremljanje spoštovanja fiskalnega pravila, srednjeročno uravnoteženih prihodkov in odhodkov brez zadolževanja ter izvajanja predpisov EU, ki urejajo ekonomsko upravljanje v državah članicah« (Fiskalni svet, 2019). Gre za tehnokratski organ brez demokratične legitimnosti, ki skrbi za urejanje javnih financ v skladu z ordoliberalno evropsko ortodoksijo.

Leta 2013 se je spremenila Ustava RS¹⁸⁶, kar predstavlja pomemben premik. Šlo je za potezo, ki je imela za cilj pomiritev mednarodnih finančnih trgov ter preprečitev prihoda Trojke, ki jo je še pred tem Janez Janša vabil v Slovenijo. Prišlo je do zapisa fiskalnega pravila v Ustavo in do omejitve možnosti referendumov. Mednarodne organizacije niso bile zadovoljne z vsemi ukrepi varčevanja, sanacije bank in privatizacij, saj je še vedno obstajal mehanizem, ki bi vedno lahko spodnesel različne reforme – šlo je za institut referendumov. Državni zbor je maja 2013 spremenil 90. člen Ustave. Ta člen Ustave sedaj onemogoča in izrecno prepoveduje referendumov »o zakonih o nujnih ukrepih za zagotovitev obrambe države, varnosti ali odprave posledic naravnih nesreč, o zakonih o davkih, carinah in drugih obveznih dajatvah ter o zakonu, ki se sprejema za izvrševanje državnega proračuna, o zakonih o ratifikaciji mednarodnih pogodb« (Ustava RS). Poleg tega je Državni zbor potrdil spremembo 148. člena Ustave, ki se nanaša na proračun in ki je vezan na Pakt za stabilnost in rast. Z dvotretjinsko večino je DZ potrdil spremembo člena Ustave, da se država ne sme zadolževati in da je cilj uravnotežen proračun brez zadolževanja, cilj pa je, da prihodki presegajo izdatke iz proračuna: »Prihodki in izdatki proračunov države morajo biti srednjeročno uravnoteženi brez zadolževanja ali pa morajo prihodki presegati izdatke. Od tega načela se lahko začasno odstopi samo v izjemnih okoliščinah za državo« (Ustava RS).

¹⁸⁶ Ustava Republike Slovenije (2016). *Uradni list Republike Slovenije št. 75/16*. 30. november.

V tem kontekstu je potrebno dodati še, da je bil leta 2015 sprejet Zakon o fiskalnem pravilu¹⁸⁷, ki v 1. in 2. odstavku 3. člena zelo jasno omejuje odhodke sektorja države. V 1. odstavku 3. člena je jasno zapisano, da morajo biti »[p]rihodki in izdatki proračunov države /.../ srednjeročno uravnoteženi brez zadolževanja, če strukturni saldo sektorja država v posameznem letu ni nižji od minimalne vrednosti, določene v ratificirani mednarodni pogodbi, ki ureja stabilnost, usklajevanje in upravljanje v ekonomski in monetarni uniji, v srednjeročnem obdobju pa je najmanj izravnani ali je v presežku« (Zakon o fiskalnem pravilu – *ZFisP*, 2015, čl. 3). 2. odstavek 3. člena izpostavlja, da se »srednjeročno uravnoteženost« doseže tako, »da se ob upoštevanju predvidenega obsega prihodkov načrtovani obseg izdatkov sektorja država navzgor omeji na raven, s katero se zagotovi upoštevanje pravila iz prejšnjega odstavka« (Zakon o fiskalnem pravilu – *ZFisP*, 2015, čl. 3). Pri teh ustavnih in zakonskih spremembah gre za ukrepe, ki so usmerjeni v zagotavljanje in ponovno pridobivanje »zaupanja«, s katerim je slovenska kapitalistična država poskušala ustaviti zniževanja bonitetnih ocen ter višanja obrestnih mer na državne obveznice.

Četrta raven, na kateri se je država lotila konsolidacije, je privatizacija državnih podjetij. Zaradi konsolidacije se je kapitalistična država dodatno umaknila iz regulacije gospodarstva. Vlada Alenke Bratušek je zavezanost strukturnim reformam in umiku države iz gospodarstva dokazovala s seznamom 15 podjetij, ki jih je Državni zbor potrdil junija 2013 in ki naj bi se jih privatiziralo, v Nacionalnem reformnem programu 2013–2014 pa so omenjali le tri do pet podjetij. Na seznamu so se znašla podjetja Adria Airways, Aero, Elan, Fotona in Helios, Aerodrom Ljubljana, Adria Airways Tehnika, NKBM, Telekom Slovenija, Cinkarna Celje, Gospodarsko razstavišče, Paloma, Terme Olimia Bazeni, Unior, Žito (Delo, 2013). V naslednjih letih je prišlo do privatizacije vseh državnih bank in številnih podjetij s tega seznama. S tem je slovenska neoliberalna kapitalistična država postala lahka tarča tujih organizacij in mednarodnega velekapitala (Breznik in Furlan, 2015, str. 194–195).

Zgoraj razloženi ukrepi kažejo razredno selektivnost, saj so bili usmerjeni v akumulacijo in koncentracijo kapitala: »Na ta način so vlade prevalile pretekla 'davčna darila' in druge stroške veseljačenja novepečenih tranzicijskih elit ciljno usmerjeno prek davkov in izdatkov na najšibkejšo v družbi /.../« (Drenovec, 2015, str. 159). Na vrhuncu krize so EU in finančni trgi

¹⁸⁷ Zakon o fiskalnem pravilu – *ZFisP* (2015). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 25. julija.

odigrali vlogo zunanjega faktorja, ki je bil dovolj močan in vztrajen, da omogoči privatizacijo in vpeljavo trdih neoliberalnih reform v Sloveniji. Ti pritiski so bili povezani s prevzemom evra. Slovenija se namreč kot članica evroobmočja zadolžuje v evru – valuti, nad katero nima nadzora, zaradi tega je bolj izpostavljena pritiskom raznih finančnih skladov in finančnih trgov. Če se Slovenija ne bi mogla zadolžiti in redno odplačevati lastnega dolga, bi morala zaprositi za pomoč zloglasno Trojko, ki bi pomoč znova pogojevala z radikalnimi ukrepi varčevanja in zategovanja pasu ter s privatizacijo¹⁸⁸. Režim konsolidacije je nadnacionalen, posledice le-tega pa so radikalne. Konsolidacija javnih financ neposredno vpliva na »preoblikovanje evropskega sistema država«, ki ga koordinirajo »finančni investitorji in Evropska unija« (Streeck, 2017a, str. 117). Tudi v tem primeru je postalo jasno, da »bistvene politične odločitve sprejemajo mednarodne birokracije« (Hirsch, 2014, str. 131).

Slovenija je zaradi reševanja kapitalizma in stabilizacije kapitalistične akumulacije v konkurenčnem sistemu kapitalističnih držav najprej postala država dolga, pozneje pa se je začela prek delovanja domače in tuje politične ter ekonomske elite počasi spreminjati v konsolidirajočo se državo – z namenom, da postane bolj konkurenčna država. Če se je država želela izogniti Trojki, je morala začeti konsolidacijo javnih financ. To je bilo razumljeno kot prvi pogoj za konkurenčnost države. Zato je sprejela ZUJF, vpisala fiskalno pravilo v Ustavo RS in začela privatizacijo. Kapital in finančni trgi »ter njihovi osrednji akterji (predvsem močne države in mednarodna podjetja) z učinkovitimi ekonomskimi mehanizmi« so uspeli prisiliti kapitalistične države, da sprejmejo ukrepe, ki so povezani z interesi kapitalistične akumulacije, in sicer »na videz 'depolitizirano' in relativno neodvisno od formaliziranih političnih institucij in procesov odločanja« (Hirsch, 2014, str. 150). Konsolidirajoča se država, ki je temelj konkurenčne države, je bila – zlasti v (pol)perifernih državah kapitalističnega svetovnega sistema in EU – predstavljena kot edina, ki garantira reprodukcijo kapitalizma, hkrati pa je omogočila novo fazo koncentracije kapitala na globalni ravni.

5.3 Procesi podjetizacije slovenske kapitalistične države

V obdobju krize in reševanje le-te je s poglobljanjem fiskalne konsolidacije v ospredje prišla tudi ideja podjetizacije slovenske kapitalistične države in družbe. Podjetizacija kapitalistične

¹⁸⁸ V tej situaciji ni bilo jasno, kako bi se Slovenija lahko izognila neoliberalnim reformam ter razprodaji državnega premoženja, kar je »kompradorska buržoazija« pričakovala že dolgo časa (Bembič, 2013, str. 90).

države se kaže vsaj v treh aspektih: uvajanju podjetniških praks in podjetizacije javne uprave; podjetiziranju in pogojevanju socialne pomoči ter uvajanju režimov *workfare* in prepletanju socialnih in zaposlitvenih politik; uvajanju socialnega podjetništva namesto socialne države.

5.3.1 Podjetizacija javne uprave v Sloveniji

Razumevanje razvoja javne uprave¹⁸⁹ v Sloveniji je ključno za razumevanje transformacije države, njenega delovanja in racionalnosti. Spreminjanje javne uprave nam omogoča uvid v to, kako se pod pritiski konkurenčnosti spreminja državni aparat prek procesov podjetizacije, ki pa gredo skupaj s spreminjanjem vloge slovenske kapitalistične države v kapitalističnem svetovnem sistemu.

Transformacija slovenske javne uprave od sredine 90. let nadalje poteka v skladu s konceptom novega javnega menedžmenta (NJM). Po vzpostavitvi samostojne države je prišlo do prve transformacije, od leta 1996 pa poteka ta transformacija predvsem v skladu s konceptom NJM. Največje spremembe in uvajanje praks in metod NJM-ja v slovensko javno upravo so povezane s procesom vstopanja v EU in članstvom v EU ter sledenju priporočilom OECD-ja (Brezovšek, 2004; Kovač, 2011; Bačlija Brajnik, 2015). Zahteve, ki jih je Slovenija morala izpolniti v okvirih reforme javne uprave, so temeljile predvsem na NJM-ju »kot konceptu razumevanja in oblikovanja javne uprave na temeljih klasičnih vrednot javnega sektorja (t. i. weberjanska uprava na temelju zakonitosti, hierarhije ipd.), a z vnosom metod dela iz zasebne sfere (npr. stremljenje k učinkovitosti, usmerjenost k uporabnikom)«¹⁹⁰ (Kovač in Virant, 2011, str. 34).

Zaradi pridruževanja EU je morala Slovenija izpolniti kopenhavnske politične kriterije (1993) in madridske kriterije (1995), saj mora država kandidatka vzpostaviti učinkovito javno upravo zaradi prenosa in izvajanja evropskih uredb¹⁹¹. Leta 1996 je Slovenija oblikovala Strategijo

¹⁸⁹ Javno upravo lahko razumemo »kot celoto organov državne uprave, uprav lokalnih skupnosti in oseb javnega prava (javnih agencij in nekaterih javnih zavodov), ki izvajajo upravne naloge po javnem pooblastilu« (SNRSJS, 2003, str. 5). V javno upravo sodijo: državna uprava, lokalna samouprava, javne službe in javni sektor (Haček, Brezovšek in Kukovič, 2015, str. 30).

¹⁹⁰ Poleg NJM je na reformo slovenske javne uprave vplival tudi koncept dobrega vladovanja (*good governance*) – ki ga sicer mnogi prevajajo kot dobro upravljanje. Dobro vladovanje v EU naj bi poudarjalo participacijo, odprtost in odgovornost uprave (Kovač in Virant, 2011, str. 35).

¹⁹¹ Pred samim vstopom v EU smo imeli v Sloveniji več raziskav in utemeljitev, zakaj je potrebno uvesti prakse NJM v slovensko javno upravo (glej: Kovač, 2000; Kovač in Stanonik, 2000; Stanonik, 2000). Še več, Kovač in Virant sta ocenila, da je »NJM pomenil za razvoj slovenske javne uprave v prvem desetletju ključni element razvoja v pravo smer« (Kovač in Virant, 2011, str. 34).

vključevanja Slovenije v Evropsko unijo, znotraj katere je nastal tudi Strateški načrt za implementacijo reforme slovenske javne uprave 1997–1999. V tem obdobju se je slovenska javna uprava začela prilagajati konceptu NJM, ki je postal skupni imenovalec nadaljnjih reform (Kovač, 2011; Kovač in Virant, 2011; Virant, 2011; Bačlija Brajnik, 2015, str. 129)¹⁹².

Že ob koncu 90. let je vlada Republike Slovenije oblikovala in potrdila ključne usmeritve slovenske države in njene transformacije v procesu vključevanja v EU. 3. točka tega dokumenta opredeljuje reformo in transformacijo javne uprave »s ciljem povečanja učinkovitosti in prilagoditve upravne strukture tisti v državah članicah Evropske unije« (Vlada RS, 1997). Pozneje sta nastala dva dokumenta, v katerih je uvajanje NJM-ja postalo eksplicitno in implicitno – Strategija nadaljnjega razvoja slovenskega javnega sektorja 2003–2005 (SNRSJS) in Strategija razvoja javne uprave 2015–2020 (SRJU).

V ospredju obeh dokumentov, ki se nanašata in se ukvarjata z reformo javne uprave, je povečevanje učinkovitosti, uspešnosti, nižanje stroškov, prenos menedžerskih tehnik v javni sektor. Poleg uvajanja praks in tehnik iz zasebnega sektorja v kontekstu uvajanja in poglobljanja koncepta NJM v slovenski javni upravi SNRSJS poudarja še, da je Slovenija zavezana konceptu EU – »*good governance*«, dobremu vladovanju (SNRSJS, 2003, str. 21). Za dosego teh ciljev in pod vplivom duha časa in strukturnih pritiskov SNRSJS eksplicitno poudarja, da je transformacija javne uprave in javnega sektorja zavezana konceptu NJM: »Nadaljnji razvoj, ki je v določeni meri že stekel, pa bo moral biti usmerjen predvsem v povečevanje *učinkovitosti* javne uprave /.../ Šlo bo torej predvsem za uvajanje načel in vrednot t. i. *novega javnega menedžmenta* (SNRSJS, 2003, str. 16; lastni poudarki).

SRJU, ki je bila sprejeta leta 2015, izhaja iz ocen OECD-ja, ki je leta 2012 objavil dokument pregleda delovanja slovenske javne uprave, v katerem med drugim ugotavlja, da strategija Slovenije za izhod iz krize ne vsebuje strategij in ukrepov, s pomočjo katerih bi pomagali javni upravi, da postane učinkovitejša in s tem dolgoročno stabilna. Slovenija je zdrsnila na različnih lestvicah konkurenčnosti. V SRJU je javna uprava razumljena kot ključna za zagotavljanje te konkurenčnosti. Kot odgovor na ta zdrs konkurenčnosti je vlada pripravila projekt poglobljanja podjetizacije državne uprave, ki temelji na konceptu dobrega upravljanja, povezanim s

¹⁹² Reforme javne uprave so v državah članicah EU potekale v skladu racionalnostjo NJM. Sedaj se poskuša to kombinirati z drugimi pristopi (Hammerschmid in drugi, 2018), vse pa pod okriljem koncepta dobrega vladovanja in učinkovite javne uprave, ki bo omogočala dvig konkurenčnosti držav EU (DGESAI, 2014).

konceptom NJM. Cilj SRJU je »posodobitev javne uprave, ki bo /.../ delovala učinkoviteje, strokovno in skladno z načeli dobrega upravljanja ter bo v največji meri pripomogla h konkurenčnosti poslovnega okolja, razvoju države in družbeni blaginji« (SRJU, 2015, str. 30).

Poleg zgoraj očitanih in zelo konkretnih usmeritev, ki jih najdemo v državnih dokumentih, je pomembno skicirati tudi področja, na katerih v javni upravi prihaja do podjetizacije prek uvajanja NJM-ja. Pomembno polje je uvajanje NJM-ja na področju lokalne samouprave oziroma občin. Bačlija je sicer leta 2012 na vzorcu 81 občin ugotavljala, da so procesi uvajanja NJM-ja na ravni občin zelo počasni, a da predvsem večje občine bolj jasno in pospešeno uvajajo prakse NJM-ja v svoje delovanje¹⁹³ (Bačlija, 2012, str. 39–40).

Drugi pomemben segment so zakonski in podzakonski akti, v katerih lahko razberemo podjetizacijo slovenske javne uprave. Pomemben je Zakon o javnih uslužbencih¹⁹⁴, sprejet leta 2002, v katerem je zelo jasno izpostavljeno, da javni uslužbenci morajo delovati »za kvalitetno, hitro in učinkovito izvrševanje zaupanih javnih nalog« (Zakon o javnih uslužbencih – ZJU, 2002, čl. 13). V nadaljevanju se poudarja, da se ta učinkovitost in uspešnost morata doseči z najnižjimi možnimi stroški: »Javni uslužbenec mora gospodarno in učinkovito uporabljati javna sredstva, s ciljem doseganja najboljših rezultatov ob enakih stroških oziroma enakih rezultatov ob najnižjih stroških« (Zakon o javnih uslužbencih – ZJU, 2002, čl. 14). Pomemben element uvajanja NJM-ja je konstantno spremljanje dela zaradi namere izboljšanja storitev, učinkovitosti in zadovoljstva uporabnikov. Spremljanje dela pa se opravlja prek ocenjevanja zaposlenih in prek letnih pogovorov. ZJU v 105. členu eksplicitno določa, da morajo nadrejeni vseskozi »spremljati delo, strokovno usposobljenost in kariero javnih uslužbencev in vsaj enkrat letno opraviti o tem razgovor z vsakim javnim uslužbencem« (Zakon o javnih uslužbencih – ZJU, 2002, čl. 105). Poleg tega pa v 111. členu ZJU določa, da je ocenjevanje javnih uslužbencev osnova za napredovanje in »tudi za spodbujanje kariere in pravilno odločanje o njihovem napredovanju« (Zakon o javnih uslužbencih – ZJU, 2002, čl. 111).

¹⁹³ Za konkretno analizo uvajanja praks NJM v občini Kočevje glej: Štamfelj, 2009.

¹⁹⁴ Zakon o javnih uslužbencih – ZJU (2002). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 13. julija.

Uredba o notranji organizaciji, sistemizaciji, delovnih mestih in nazivih v organih javne uprave in v pravosodnih organih¹⁹⁵, sprejeta leta 2003, opozarja, da mora državna uprava zagotavljati »strokovno, učinkovito, racionalno in usklajeno izvrševanje nalog; učinkovit notranji nadzor nad opravljanjem nalog; usmerjenost organa k uporabnikom njegovih storitev in učinkovito sodelovanje z drugimi organi in institucijami«. V 17. členu nadalje izpostavlja, da je potrebno ustanoviti strokovne službe za nadzor kakovosti delovanja organov v kontekstu odnosa z uporabniki. Kodeks ravnanja javnih uslužbencev, ki je bil sprejet leta 2001, zelo jasno predpisuje, da je nujno, da javni uslužbenci ohranjajo zaupanje javnosti, predvsem pa, da morajo delovati na učinkovit način (KRJU, 2001, čl. 9). Temelj teh sprememb je zadovoljstvo uporabnika, ki se ga razume kot potrošnika na trgu storitev, in ne več delovanje v korist javnosti ali države, saj tudi javne službe v bistvu tekmujejo na trgu z zasebnimi ponudniki¹⁹⁶.

Uvajanje NJM-ja v delovanje slovenske javne uprave temelji na poglobljanju neoliberalizma in zasledovanju konkurenčnosti, učinkovitosti, uspešnosti, privatizacije, deregulacije, javno-zasebnih partnerstev, na uvajanju projektnega menedžmenta ter drugih menedžerskih metod v javni sektor. Imperativa učinkovitosti in uspešnosti javne uprave prek uvajanja podjetniških metod pa sta tesno prepletena s konsolidacijo javnih financ, saj se te metode uvajajo tudi zaradi nižanja stroškov javne uprave. Država se podjetizira s ciljem, da se olajšajo zadeve podjetnikom, zaradi širitve ideje o podjetništvu ter zaradi tega, da se znižata javni dolg in primanjkljaj v proračunu, saj sta osnovi za konkurenčnost države. Kakovost javnih storitev ves čas pada, kar je predvsem mogoče zaznati na polju zdravstva, sociale in skrbi za starejše (cf. Dragoš in Leskošek, 2016).

Reforme javne uprave v Sloveniji so odgovor na imperativ povečanja konkurenčnosti države in kapitalističnega gospodarstva. Podjetizacija države je povezana z ohranjanjem konkurenčnosti države. Usmerjene so v privabljanje domačega in tujega kapitala v Slovenijo. Uvajanje NJM-ja v javno upravo v Sloveniji je odgovor kapitalistične države na padec konkurenčnosti, in ne na vprašanje kakovosti javnih storitev. Gre za prepletanje in vdor imperativov kapitalistične akumulacije in podjetniške logike v javno upravo in v javni sektor, ki mora neposredno delovati

¹⁹⁵ Uredba o notranji organizaciji, sistemizaciji, delovnih mestih in nazivih v organih javne uprave in v pravosodnih organih (2003). Sprejeta na Vladi Republike Slovenije, v veljavi od 6. junija.

¹⁹⁶ Dodatno področje, ki kaže na podjetizacijo države, je razraščanje javno-zasebnih partnerstev v Sloveniji. Slovenija je sprejela Zakon o javno-zasebnem partnerstvu (ZJSP) leta 2006, ki omogoča, da se na polje javnega vključijo tržni akterji s profitnimi cilji.

v skladu z interesi kapitalističnega razreda in ki mora podpirati koncentracijo kapitala. Javna uprava v Sloveniji je na ta način postala sredstvo in servis za koncentracijo kapitala na globalni ravni. Koncept NJM prilagaja delovanje kapitalistične države potrebam kapitala in procesom koncentracije in akumulacije kapitala na globalni ravni. Posledično smo priče ustvarjanju pogojev »za bistveno premestitev 'javnega' in 'zasebnega' ter s tem za temeljno novo konfiguracijo 'razširjene države'« (Hirsch, 2014, str. 138).

5.3.2 Transformacija socialne države: aktivne politike zaposlovanja in človeški kapital

Drugi pomembni vidiki in elementi podjetizacije neoliberalne kapitalistične države so spremembe na ravni delovanja socialne države, pri čemer gre za komplementarne procese s podjetizacijo javne uprave. Slovenska država blaginje in socialni sistemi so sicer v času tranzicije dokaj uspešno kljubovali različnim pritiskom. Od vstopa v EU in evroobmočje ter predvsem s krizo 2008–2009 in reševanjem le-te se je začela radikalna transformacija socialne države, ki temelji na sistemu *workfare* in APZ-ju, pri čemer oboje izraža podjetizacijo celotnega polja socialne države.

Ob koncu 20. stoletja je slovenska država blaginje zavračala privatizacijski model. Javne institucije so ohranile monopol nad socialnimi storitvami. Država ni množično pripuščala zasebnih organizacij v sfero ustvarjanja razmer in skrbi za socialno blaginjo državljanov¹⁹⁷. Radikalna sprememba se je v začetku tranzicije zgodila le glede stanovanjske politike. V Sloveniji se je prijela ideja o lastništvu stanovanj. Vsa javna in družbena stanovanja so se preoblikovala v zasebna, in to večinoma po zelo ugodnih cenah, država pa od takrat naprej nima ustrezne stanovanjske politike pri gradnji neprofitnih in najemnih stanovanj (Kolarič, Rakar in Kopač Mrak, 2009, str. 50; Kolarič, 2012, str. 293).

V začetku 21. stoletja se je socialna država v Sloveniji začela postopoma spreminjati v smeri postopne privatizacije in ponovne obuditve procesov (re)komodifikacije socialnih storitev. Ti procesi so sovpadali z vstopom Slovenije v EU in nastopom desne vlade leta 2004. Takrat je blaginjski sistem v Sloveniji začel izgubljati elemente socialnodemokratskih blaginjskih sistemov. V ospredje je bila postavljena ideja o privatiziranju socialnih tveganj (Kolarič, 2011; Kolarič, 2012). Lahko jo najdemo – z različnimi olupšavami – v vseh ključnih ukrepih,

¹⁹⁷ Ustvarjala se je »lastniška nacija«, nacija lastnikov.

politikah, strategijah vse do leta 2018. Prišlo je do vpeljevanja in spodbujanja procesov »rekomodifikacije in privatizacije« (Kolarič, 2011, str. 220), do vpeljevanja aktivnih politik zaposlovanja in prenašanja tveganj na novo oblikovana podjetniška sestva. Cilja socialnih politik sta postala zaposljivost ljudi in povečanje človeškega kapitala (glej: Kolarič, Rakar in Kopač Mrak, 2009; Kolarič, 2011; 2012; Leskošek, 2013). Do teh radikalnih sprememb je prišlo predvsem zaradi usklajevanja in s sledenjem priporočilom in strategijam EU, lizbonskih ciljev ter strategiji Evropa 2020 kot tudi zaradi varčevanja in zategovanja pasu v času krize in reševanja le-te (Kolarič, Rakar in Kopač Mrak, 2009, str. 53; Dragoš, 2010; glej tudi: OPRČV, 2008, str. 15; SRS, 2005).

Ključni premik se je zgodil na ravni upravičenosti do socialnih pomoči ter na področju politik zaposlovanja. Pasivna politika, ki temelji na pravicah v primeru brezposelnosti, se je začela umikati aktivacijski politiki¹⁹⁸, ki ustvarja pritisk na brezposelne, da sprejmejo vsakršno obliko dela, predvsem pa, da se morajo udeleževati številnih delavnic in usposabljanj, če želijo prejemati nadomestila (Kolarič, Rakar in Kopač Mrak, 2009, str. 49). V Sloveniji zakonodaja na tem področju temelji na predpostavkah, da so prejemniki socialnih pomoči pasivni, nemotivirani, neaktivni, kar je posledica individualnih psiholoških značajev ter preveč »radodarne« socialne države. Hkrati se poudarjajo še tri elemente: prvi je kopičenje socialnih prejemkov; drugi je goljufanje sistema ter zloraba le-tega; tretji pa konstruira imaginarij, da ljudje dejansko razvijejo določeno odvisnost od pomoči (Leskošek, 2013, str. 164–165).

Zaradi prepletanja politik, usmerjenih v aktivacijo brezposelnih s socialnimi politikami, se socialna varnost in socialni prejemki pogojujejo s pripravljenostjo na iskanje dela in poskusom trženja samega sebe kot blaga. Tako izginja ločnica med politiko zaposlovanja in socialno politiko: »Znotraj politike zaposlovanja prevladujejo aktivni oziroma aktivacijski ukrepi, meje med zaposlitveno in socialno politiko pa izginjajo«¹⁹⁹ (Kolarič, Rakar in Kopač Mrak, 2009, str. 53). Zaradi tega prihaja do nove situacije, ko se je že večji del socialnega sistema usmeril v polje aktivacije, motiviranja, transformacije duše brezposelnih, saj jih je treba »ozdraviti«

¹⁹⁸ »Vpeljan princip aktivacije se odraža predvsem kot politika, usmerjena k zagotavljanju dela (angl. work-oriented policy), in manj kot politika, usmerjena k zagotavljanju (širše) participacije v družbi (angl. participation-oriented policy)« (Kolarič, Rakar in Kopač Mrak, 2009, str. 53).

¹⁹⁹ Socialna politika, ki temelji na politikah aktivacije, zavira zvišanje denarnih prejemkov socialne pomoči, ki v Sloveniji ne dosegajo niti polovice določenega praga revščine (Dragoš in Leskošek, 2016, str. 100). Gre v bistvu za poskuse, kako prek selektivnosti »omejiti dostop do pravic in hkrati delodajalcem zagotoviti večje število ljudi, ki bodo pripravljene delo sprejeti pod vsakršnimi pogoji« (Leskošek, 2013, str. 168).

odvisnosti od socialne pomoči (Leskošek, 2013, str. 163–164). Gre v bistvu za spremembo, ki je za nas in našo raziskavo transformacije kapitalistične države ter liberalne demokracije ključnega pomena, saj socialne pravice niso več samostojne, vse bolj so vezane na potrebe kapitala, ki se manifestirajo v negotovosti in prekarizaciji na trgu delovne sile oziroma v prekarizaciji prek podjetizacije. Tako je namen socialnih pravic vse bolj »spodbujanje' k samoaktivaciji in prevzemanje samoodgovornosti socialnih upravičencev, ne pa varovanje pred revščino«²⁰⁰ (Dragoš in Leskošek, 2016, str. 100).

Aktivacijska politika temelji na podjetizaciji na mikroravni, pri čemer gre predvsem za poskus širitve in ponotranjenja podjetniških in tržnih veščin (Vodopivec, 2019, str. 41). OPRČV poudarja, da je osnovni cilj države »izboljšanje blaginje prebivalcev Republike Slovenije s spodbujanjem gospodarske rasti, ustvarjanja delovnih mest in krepitve človeškega kapitala ter zagotavljanjem uravnoveženega in skladnega razvoja, še posebej med regijami« (OPRČV, 2008, str. 57). Gre za idejo, da so ljudje v bistvu človeški kapital, ki si lahko prek usposabljanj in pridobivanja podjetniških kompetenc zvišajo vrednost na trgu in se posledično lažje zaposlijo. Poznamo več vrst in oblik ukrepov politik aktivacije, ki so usmerjene v pomoč pri samozaposlovanju, dodatnemu usposabljanju, pridobivanju mehkih kompetenc, iskanju ustreznega poklica ipd. (Kolarič, Rakar in Kopač Mrak, 2009, str. 51). Vodopivec poudarja, da je (samo)aktivacijska politika v Sloveniji doprinesla k temu, da imamo pravo poplavo različnih delavnic, tečajev, seminarjev, kariernih centrov, kjer naj bi se posameznice in posamezniki priučili in spodbudili »k trženju osebnih značajskih lastnosti, veščin in spretnosti« (Vodopivec, 2019, str. 41; glej tudi Vodopivec 2012a, 2017). Po drugi strani pa je eden izmed še dodatnih elementov politike aktivacije tudi večanje denarnih in tudi drugih posrednih subvencij za kapital, kar naj bi bila stimulacija za zaposlovanje (Dragoš in Leskošek, 2016, str. 100).

V ključnih strateških dokumentih je eksplicitno izpostavljeno, da sta osnovi socialne politike države podjetizacija in pogojevanje socialnih prejemkov prek vpeljevanja režimov workfare in aktivnih politik zaposlovanja. V SRS 2005 so že zapisali, da se bosta »[t]ržna regulacija in podjetniška logika poslovanja /.../ delno razširila tudi na področja družbenih dejavnosti, kot so socialno varstvo, zdravstvo, šolstvo, znanost in druge« (SRS, 2005, str. 23). Gre za eksplicitno podjetizacijo socialne in zaposlovalne politike, za podjetizacijo sebstva in razumevanja samega

²⁰⁰ Politika aktivacij v prevladujoči neoliberalni paradigmi reprodukcije kapitalistične akumulacije pomeni »kaznovalni ukrep, vrsto testa, ki identificira in segregira nezaželene in revne, tako da jih označi za izkoriščevalce blaginjskega sistema, kar počnejo, da lahko ostanejo leni« (Leskošek, 2013, str. 163).

sebe kot podjetnika, ki išče vedno nove priložnosti. Aktivacijske politike naj bi bile ključnega pomena za spremembo vzorcev revščine in brezposelnosti – podjetizacija subjekta in sebstva²⁰¹ naj bi odpravili revščino, za katero si je človek sam kriv, ne pa kapitalizem in razredno izkoriščanje.

Če pogledamo sredstva, ki jih država namenja za APZ, je zelo jasno, o kakšnem preskoku govorimo. Leta 2007 je bilo za izvajanje ukrepov APZ-ja namenjenih nekaj več kot 64 milijonov evrov, porabljenih pa je bilo nekaj manj kot 43 milijonov evrov (ZRSZ, 2008, str. 10). Leta 2011 je bilo v sklopu ukrepov APZ-ja porabljenih več kot 90 milijonov evrov, skoraj 55 milijonov pa je pridobljenih prek ESS (ZRSZ, 2012, str. 41). Leta 2013 je bilo za ukrepe APZ-ja porabljenih čez 90 milijonov evrov (ZRSZ, 2014, str. 35). Še bolj pomembno je, da je bilo za leto 2017 predvidenih celo 92.539.334,20 EUR za APZ (ZRSZ, 2018, str. 36). Konkretni ukrepi APZ-ja predvidevajo pomoč pri podjetništvu oziroma specifično za samozaposlovanje, saj med APZ spadajo ukrepi, ki so usmerjeni v izobraževanje in usposabljanje, ukrepi za spodbude zaposlovanja, ukrepi za kreiranje delovnih mest in ukrepi za promocijo in spodbujanje samozaposlovanja (ZRSZ, 2008; 2014; 2018). V tem kontekstu Smernice za izvajanje ukrepov aktivne politike zaposlovanja za obdobje 2016–2020 poudarjajo, da se Slovenija sicer počasi približuje povprečju EU-28 glede višine sredstev namenjenih za APZ – v EU-28 je ta približno 0,5 % BDP-ja, Slovenija pa nameni okrog 0,3 % BDP-ja (leto 2013), za vse politike in ukrepe zaposlovanja pa je Slovenija leta 2013 namenila 1,20 % BDP-ja – povprečje EU-28 je bilo leta 2011 1,88 % BDP-ja (MDDSZ, 2016, str. 29–30).

Vidimo, da je prišlo do velikega preskoka v višini sredstev, ki jih država namenja za APZ, kar je posledica usmeritev EU in sredstev ESS. Kot posledica APZ-ja se je vpeljala logika človeškega kapitala in samoodgovornosti, ki širi logiko podjetizacije kapitalistične države in družbe. Neoliberalna kapitalistična država vse več stavi na individualizacijo in podjetizacijo kot dva načina reševanja notranjih protislovij kapitalistične formacije v času neoliberalne hegemonije; temelji na nižanju izdatkov države prek varčevanja in konsolidacije javnih financ. Cilj države je, da se – prek motiviranja in spodbujanja brezposelnih k čim prejšnji zaposlitvi – zmanjša število brezposelnih. Socialna pomoč je pogojena z udejstvovanjem v različnih programih in projektih, ki jih organizira ZRSZ.

²⁰¹ Bernard Brščič, eden najbolj gorečih zagovornikov neoliberalizma v Sloveniji, je bil zelo jasen: blaginjo ljudi lahko dosežemo, če vzpostavimo »pravno državo z nizkimi davki, vse ostalo pride samo od sebe. Svoboda osvobaja«²⁰¹ (Brščič, 2010, str. 690).

Primat aktivnih politik zaposlovanja izniči razliko med socialno in zaposlitveno politiko, pri čemer se ne rešuje problema revščine ali konkretnega iskanja zaposlitve, temveč se dela na povečevanju kompetenc in veščin v okvirih APZ-ja, pri čemer pa morajo posamezniki in posameznice sami skrbeti za aktivno iskanje zaposlitve. Z nastopom koncepta politik aktivacije poudarek ni več na zaposlenosti, temveč je na *zaposljivosti*. Proces podjetizacije države tako obsega »novo zanimanje po fleksibilnih, recipročnih odnosih in deljenih odgovornostih«, ki pa se izražajo predvsem kot »verige pogodb in borzna posredništva med samopodjetizirajočimi se akterji« (Considine, 2001, str. 2). Subjekt je razumljen kot podjetnik, ki išče odgovore in rešitve za problem brezposelnosti prek povečevanja kompetenc in veščin. To ni nujno le klasični podjetnik, temveč se na mikroraven prenaša podjetniška logika delovanja, saj mora vsakdo sam poskrbeti za zaposlenost: »Imperativ samoaktivacije posameznika je vplival na individualizacijo trga dela, socialnega varstva in drugih področij družbene skrbi (npr. zdravja). Poleg obravnave osebnih gmotnih razmer se je v družbi spremenila obravnava družbenih problemov. Teh se več ne razume kot posledic družbene pogojenosti, temveč so odgovornost posameznika« (Vodopivec, 2019, str. 41). Cilj socialne politike je »privatizacija, socialna hierarhizacija, razcepljanje in mobilizacija konkurence ('workfare state')« (Hirsch, 2014, str. 136). Za stabilizacijo kapitalistične akumulacije je tako potrebna predvsem širitev podjetniške forme v družbi, saj kapitalistična država, ki v zaostrenih razmerah kapitalistične konkurence podpira procese koncentracije kapitala na globalni ravni, ne more več prevzemati odgovornosti za socialno zaščito.

5.3.3 Socialno podjetništvo – nadomestek za socialno državo?

Tretje področje, na katerem se kaže podjetizacija neoliberalne kapitalistične države, je socialno podjetništvo in uvajanje le-tega v različne sfere delovanja – s ciljem, da se aktivira ljudi ter iz pasivnih prejemnikov socialne pomoči ustvari podjetnike in (samo)zaposlene. Socialno podjetništvo pridobiva veljavo v Sloveniji ravno v času, ko se začne konsolidacija javnih financ po krizi 2008–2009, pri čemer je vse bolj jasno, da socialno podjetništvo postaja nadomestek za socialno državo, saj širi kapitalistično podjetniško formo v družbi ter omogoča neoliberalni kapitalistični državi, da svoje programe pomoči usmerja v neposredno pomoč kapitalu zaradi privabljanja kapitalskih investicij.

Leta 2011 smo dobili Zakon o socialnem podjetništvu²⁰², ki v 3. členu opredeljuje socialno podjetništvo kot dejavnost, ki »krepi družbeno solidarnost in povezanost, spodbuja sodelovanje ljudi, krepi sposobnost družbe za reševanje socialnih, gospodarskih, okoljskih in drugih problemov, spodbuja socialne inovacije, zagotavlja dodatno ponudbo izdelkov in storitev, ki so v javnem interesu, razvija nove možnosti zaposlovanja, zagotavlja dodatna delovna mesta ter socialno vključenost in poklicno (re)integracijo ranljivih skupin ljudi na trgu dela« (Zakon o socialnem podjetništvu – *ZSocP*, 2011, 3. člen). Slovenija leta 2013 dobi tudi Strategijo razvoja socialnega podjetništva, v kateri so tudi navedeni cilji te strategije. Socialno podjetništvo in njegov razvoj ter spodbujanje ustanavljanja socialnih podjetij naj bi temeljili predvsem na »potencialu socialnega podjetništva za gospodarsko rast«, pri čemer lahko socialno podjetništvo prispeva k blaginji prek stabilnih in novih delovnih mest. Socialno podjetništvo naj bi imelo potencial za »zmanjševanje revščine in brezposelnosti, tudi oseb iz ranljivih skupin« (SRSP 2013–2016, 2013, str. 7). V tem kontekstu je zapisano, da obstaja velika nevarnost zaradi enačenja socialnega podjetništva s socialno politiko države ter tudi zaradi možnega »nadomeščanje javnih storitev *izključno* v obliki socialnega podjetništva.« (SRSP 2013–2016, 2013, str. 9–10, lastni poudarki). Že takšna formulacija jasno razkrije, da je socialno podjetništvo mišljeno kot nadomestek za javne storitve in socialno pomoč, vendar ne (še) v celoti.

Mehanizmi EU in EK so omogočili nastanek in razvoj socialnega podjetništva v Sloveniji. Poudarki v strateških dokumentih, sprejete strategije in zakoni imajo velik vpliv na ravni *polity* in *policy*, pri čemer gre za manifestacijo nove racionalnosti, ki je usmerjena v promocijo in širjenje socialne ekonomije in socialnega podjetništva. Leta 2009 je MDDSZ prvič objavil razpis za 9 pilotnih projektov socialnega podjetništva, leta 2012 pa je ponovil razpis za 17 pilotnih projektov. Leta 2011 je bil sprejet Zakon o socialnem podjetništvu, še pomembneje pa je, da je bil septembra 2011 ustanovljen Svet za socialno podjetništvo. Z januarjem 2015 se je področje socialnega podjetništva preneslo na MGRT, hkrati pa se je začel izvajati projekt spodbujanja socialnega podjetništva. Julija 2016 je MGRT objavil razpis za ustanavljanje mladinskih zadrug in socialnih podjetij. Takrat pride do ustanovitve in registracije več kot 100 novih socialnih podjetij. Leta 2018 pa je bil sprejet Predlog Zakona o spremembah in dopolnitvah Zakona o socialnem podjetništvu (Babič in Dabič Perica, 2018, str. 29).

²⁰² Zakon o socialnem podjetništvu – *ZSocP* (2011). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 2. aprila.

Te spodbude, nove agencije in pa konkretni ukrepi ministrstev so rezultirali tudi v drastičnem naraščanju socialnih podjetij, kar je razvidno v spodnji tabeli; opazimo lahko neverjeten preskok v samo petih letih. Leta 2012 je bilo samo 7 socialnih podjetij, ta številka pa je leta 2017 znašala 254, leta 2019 pa 268. Povečalo se je tudi število zaposlenih v socialnih podjetjih z 10 leta 2012 na 815 leta 2017 (Babič in Dabič Petrica, 2018).

Tabela 5.3: Število socialnih podjetij v Sloveniji, letno

Leto	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2019
Število registriranih socialnih podjetij	7	23	57	115	242	254	268

Vir: Babič in Dabič Perica (2018); Ministrstvo za javno upravo (2019).

V tem kontekstu je socialno podjetništvo treba »obravnavati kot sestavni del podjetizacije družbe« (Vodopivec, 2019, str. 41). Socialno podjetništvo je razumljeno kot novo orodje kapitalistične države, s katerim le-ta v času strukturnih pritiskov in konsolidacije javnih financ, ki se jo postavlja kot temelj konkurenčnosti, poskuša ublažiti razredna protislovja kapitalistične družbe. Za reševanje problemov in tudi za iskanje ravnotežja v kapitalistični družbi neoliberalna kapitalistična država uvaja še več trga prek podjetizacije novih področij, ki so bila prej domena socialne države. Država lahko troši manj denarja za socialno le, če vse več pristojnosti za svojo lastno dobrobit delegira na posameznice in posameznike; hkrati je lahko bolj konkurenčna, ker manj sredstev namenja socialnim storitvam, kar sovpada z idejo konsolidirajoče se države in z izboljšanjem položaja na lestvicah konkurenčnosti. Na takšen način se v bistvu doseže dvoje: aktivirajo so ranljive skupine, ki bi sicer težko vstopile na trg delovne sile, hkrati pa se zmanjša pritisk na državni proračun. Ceneje je z določeno subvencijo podpreti socialno podjetništvo, kot pa ves čas ohranjati močno socialno državo.

Podjetništvo je eksplicitno vpeljano v sfero sociale, socialno podjetništvo pa je novo orodje neoliberalne kapitalistične države, ki prek (delne) podjetizacije sociale poskuša vzpostaviti ustrezne pogoje za uvrednotenje in koncentracijo kapitala ter za ohranjanje in izboljšanje konkurenčnosti kapitalističnega gospodarstva in kapitalistične države. Socialno podjetništvo je točka kristalizacije nove racionalnosti delovanja kapitalistične države v poskusu zagotavljanja

stabilnosti reprodukcije kapitalistične akumulacije, pri čemer so javne politike predvsem osredotočene na to, »da mobilizirajo obsežne družbene potenciale za konkurenčni boj med multinacionalnimi koncerni« (Hirsch, 2014, str. 121). Uvajajo se nove metode reševanja socialnih problemov, ki se jih po novem vse bolj prepušča trgu in podjetjem, kar omogoča širitev blagovne forme in povečanje akumulacije. Reprodukcijska kapitalistična akumulacija je namreč vse bolj protislovna, saj kapitalistične države tekmujejo za privabljanje kapitala in za zagotavljanje čim bolj ugodnih razmer za uvrednotenje in koncentracijo kapitala, pri čemer se prek novega polja realne in formalne subsumpcije dela pod kapital in vdora kapitala na novo področje omogoča razširjena reprodukcija in stabilizacija koncentracije kapitala na globalni ravni.

5.4 Slovenska kapitalistična država, akumulacija prek razlaščenja in represija

Če hočemo, da bi raziskava ponudila ustrezno razlago transformacije slovenske kapitalistične države v času neoliberalne hegemonije, moramo nujno obravnavati hrbtno stran procesov konsolidacije in podjetizacije države. To so procesi koncentracije in akumulacije kapitala prek privatizacije državne lastnine in »akumulacije prek razlaščenja« (Harvey, 2003). Po krizi 2008 so domače politične in ekonomske elite pod pritiski EU, centralnih kapitalističnih držav in finančnih trgov pristale na logiko »akumulacije prek razlaščenja«, kar je pomenilo ključni korak h krepitvi procesov odtekanja kapitala iz Slovenije in koncentracije kapitala v centralnih državah kapitalističnega svetovnega sistema. Slovenska kapitalistična država, ki je polperiferna država v EU in v svetovnem kapitalističnem sistemu, je postala orodje za zadovoljitev interesov globalnega kapitalističnega razreda.

Do leta 2004 velik del slovenskih podjetij še ni bil privatiziran. Nadzornike slovenskega državnega premoženja je bodisi neposredno imenovala vlada bodisi paradržavna sklada, ki sta bila pod neposrednim nadzorom vlade – Kad in Sod. Ta dva sklada sta imela v tistem obdobju veliko moč in vpliv na postavljanje članov v nadzornih svetih državnih podjetij (Žerdin, 2004, str. 62). Takrat procesi privatizacije še niso bili v teku in je prevladoval gradualizem. Politika je lahko načrtno ustvarjala svojo ekonomsko elito prek postavljanja ključnih ljudi v nadzorne svete državnih podjetij in bank. Do leta 2004 so »stare sablje«, osebe, ki so zasedale pomembne politične in ekonomske funkcije pred letom 1990, igrale pomembno vlogo v

ekonomskih omrežjih, vendar niso bili na najbolj izpostavljenih položajih²⁰³ (Žerdin, 2005, str. 61).

V času prve Janševe vlade se je zgodila velika menjava v jedru slovenske ekonomske elite. Te spremembe so povezane z drugim valom privatizacij, menedžerskimi prevzemi in zadolževanjem. Leta 2005 je prišlo do spopada »konkurenčnih političnih omrežij za nadzor gospodarskih vzvodov moči« (Žerdin, 2018, str. 234). V času prve Janševe vlade se je začela »zadnja faza projekta ustvarjanja domače kapitalske elite, ki bi obvladovala najpomembnejša slovenska podjetja«²⁰⁴ (Cirman in Vuković, 2013), ki pa je bila možna le prek slabitve starih omrežij in z oblikovanjem novega močnega omrežja (Žerdin, 2018, str. 234). Nova vlada je »ob prodoru v gospodarsko omrežje sklenila še taktično zavezništvo z investicijskimi skladi, ki so blizu – poenostavljeno rečeno – desnemu političnemu polu, ter Pivovarno Laško, Istrabenzom ...« (Žerdin, 2018, str. 236). V tem kontekstu sta najbolj izpostavljeni imeni tega obdobja Igor Bavčar in Boško Šrot, ki sta bila na ključnih pozicijah v Istrabenzu in Pivovarni Laško²⁰⁵. Bavčar je bil pred tem na pomembnih političnih funkcijah, bil je prvi minister za notranje zadeve samostojne Slovenije, zelo tesen sodelavec Janeza Drnovška, podpredsednik LDS-a, leta 2002 pa je bil postavljen na mesto predsednika uprave Istrabenza.

Istrabenz se je znašel v središču ekonomskih omrežij v času prve Janševe vlade in je začel z izjemno ambicioznimi prevzemi (Žerdin, 2012, str. 147–148). Bavčar in Šrot sta na sestanku 12. avgusta 2005 pri premierju Janši razpravljala o vstopu Istrabenza in Pivovarne Laško v lastniško strukturo Mercatorja. Kad in Sod sta že konec avgusta 2005 prodala deleža Mercatorja Istrabenzu in Pivovarni Laško (Žerdin, 2012, str. 143). Na takšen način »sta se Pivovarna Laško in Istrabenz prebila proti središču korporativnega omrežja« (Žerdin, 2012, str. 144). Istrabenz je poleg tega prevzel tudi združeno Drogo Kolinsko, nadziral je velik delež turizma v

²⁰³ Do leta 2004 se ni nujno reproducirala ekonomska elita, vendar pa se je reproducirala »logika rekrutacije v ekonomsko elito. Logika rekrutacije v 'notranji krog' ekonomske elite je izrazito političen« (Žerdin, 2005, str. 61).

²⁰⁴ Že v času LDS je prišlo do prvih menedžerskih prevzemov in odkupov – BTC in Jože Mermal; hkrati pa je tudi tuji kapital začel vstopati v državo – Novartis v Lek, Banka Sanpaolo pa v Banko Koper (Cirman in Vuković, 2013).

²⁰⁵ Pivovarna Laško predstavlja začetek zgodbe o drugem valu privatizacije, ki se začne že leta 2001 z izbruhom »pivovarske vojne« oziroma boja Pivovarne Laško in belgijskega Interbrewa za prevzem Pivovarne Union. V Državnem zboru so poslanci zaustavili prodajo Uniona belgijski korporaciji. Laščane je podpiral takrat tudi Milan Kučan. Na koncu je Pivovarna Laško prevzela Union (Cirman in Vuković, 2013). Danes pa je Pivovarna Laško in posledično Pivovarna Union v lastništvu Heinekena.

Slovenskem primorju²⁰⁶, Pivovarna Laško pa Delo, Radensko, Fructal (Žerdin, 2012; Cirman in Vuković, 2017; Modic in Vuković, 2019).

V nadzornem svetu Istrabenza so v tistem obdobju sedeli ljudje, ki so bili povezani z različnimi ekonomskimi in političnimi interesi in skupinami: Tone Turnšek, ki je kandidiral na listi LDS in je bil blizu Foruma 21; Janko Kosmina je bil ravno tako »simpatizer« Foruma 21, Bojan Korsika, ki je bil dolgo časa tesen Bavčarjev sodelavec; Božo Predalič je bil generalni sekretar prve Janševe vlade; Tomaž Toplak je vodil Kad; Damjan Mihevc je bil iz kadrovskega bazena NSi (Žerdin, 2012, str. 148). V primeru Pivovarne Laško in njenega strmega vzpona je šlo za mešanico različnih ekonomskih in političnih interesov, saj je le-ta bila kristalizacijska točka, ki je povezovala »na videz nezdržljive kapitalске interese«, med drugim interese državnih bank, RKC in Bavčarjevega omrežja (Žerdin, 2012). Po letu 2005 v »središču novega kapitalistično-državnega omrežja« najdemo člane SDS in NSi, predvsem pa so bili močni člani SME Union, ki je združenje podjetnikov, ki deluje pod patronatom Evropske ljudske stranke: »Članstvo v upravnem odboru SME Union je bilo leta 2005 lansirna rampa za prodor proti središču omrežja ekonomske elite« (Žerdin, 2012, str. 231–232). SME Union Slovenija je imel tesne povezave z Evropsko ljudsko stranko, hkrati pa je predstavljalo »natančno središče novega omrežja slovenske gospodarske elite« (Žerdin, 2018, str. 235). Žerdin poudarja, da je v tistem času zaznati »povzpetnikov, ki imajo ambicijo, da bi se v središču omrežja trajno usidrali. Ob tem ne gre pozabiti, da so imeli parveniji, ki so želeli postati oligarhi, političnega zaščitnika. Torej so se ob ambiciji, da bi se prebili v središče, znašli v vlogi vazalov«²⁰⁷ (Žerdin, 2012, str. 144).

Menedžerski prevzemi in odkupi so bili možni le zaradi kreditov dveh največjih bank – NLB in NKBM. Bistveno je, da je 90 % slabih posojil ustvarilo približno 80 podjetij, povezanih z različnimi političnimi in ideološkimi skupinami (Forum 21, bazen LDS-a, stranke nekdanjega Demosa, RKC). Upravi NLB in NKBM sta vodila Marjan Kramar, ki je bil včasih vodja kabineta Janeza Drnovška, in Matjaž Kovačič, ki je prišel na čelo NKBM že leta 1997 kot del

²⁰⁶ Istrabenz je poskusil prevzeti Petrol, a se je Petrol ubranil, sicer ob visokih izgubah (Žerdin, 2012, str. 151).

²⁰⁷ Kot »obrambni« prevzem lahko identificiramo zgodbo Merkurja in Bineta Kordeža. V strahu, da jih bodo prevzeli bodisi posamično bodisi združena Istrabenz in Pivovarna Laško ali pa da jih bo nova vlada odstavila s položaja vodenja Merkurja, se je skupina 60 članov uprave Merkurja odločila za odkup podjetja. Kratkoročne kredite so dobili brez težav, ko pa je prišlo do krize in ko banke niso omogočale reprogramiranja posojil, se je zgodba, tako kot z Istrabenzom, sesula (Zakonjšek, 2015).

kvote Marjana Podobnika (SLS)²⁰⁸ (Cirman in Vuković, 2013a): »Slovenskim 'nouveau riche' je šlo na roko vse: banke, ki so za njimi metale denar, Kad in Sod, ki sta serijsko prodajala naložbe, speči regulatorji bančnega in kapitalskega trga ter prevzemna zakonodaja, ki jo je Janševa vlada začela popravljati šele konec leta 2007« (Cirman in Vuković, 2013a).

Ko je leta 2008 prišlo do krize, se je sesul celoten sistem slovenskega gospodarstva, ki se je gradil v obdobju od 2004. Delnice, s katerimi so bili zavarovani krediti, so močno izgubile na vrednosti. Krediti so tako skoraj ostali brez zavarovanj. Država je nacionalizirala dolgove, vzpostavila se je država dolga, ki se od leta 2012 začne spreminjati v konsolidirajočo se in podjetniško kapitalistično državo. Propad dveh velikih projektov akumulacije prek razlaščenja v smeri oblikovanja slovenske nacionalne buržoazije v letih 2008–2009 in transformacija slovenske kapitalistične države sovpadata s spremembo v načinu delovanja slovenskih ekonomskih elit. V tem obdobju lahko opazimo premik od poskusa oblikovanja močne nacionalne buržoazije k premoči kompradorske buržoazije. Poulantzas opredeli nacionalno buržoazijo kot »frakcijo buržoazije, katere interesi so vezani na nacionalni ekonomski razvoj in je v relativnem protislovju z velikim tujim kapitalom« (Poulantzas, 2008, str. 200). Kompradorsko buržoazijo razume kot »tisto razredno frakcijo, ki je konstitutivno vezana na tuj imperialistični kapital (kapital, ki pripada glavni tuji imperialistični sili) in je torej popolnoma politično in ideološko vezana na tuj kapital« (Poulantzas, 2008, str. 200). Poulantzas izpostavlja, da kompradorska buržoazija »nima lastne baze akumulacije [ter] na nek način preprosto deluje kot posrednica tujega kapitala« (Poulantzas, 1976b, str. 71). Kriza 2008 in reševanje le-te sta bila priročna izgovora za pritisk na slovensko kapitalistično državo, da začne s procesi razprodaje državnega premoženja tujemu kapitalu, v kateri je kompradorska buržoazija prevzela vodilno vlogo, Slovenija pa se je znašla v servilni vlogi do tujega kapitala.

Drogo Kolinsko je kupila hrvaška Atlantic Grupa, na čigar čelu se nahaja Emil Tedeschi, najbogatejši Hrvat; s tem je prevzela ogromni delež slovenske agroživilske industrije, ki se je prej koncentrirala v rokah Istrabenza, ki je bil večinski lastnik Droge Kolinske in pod čigar okriljem sta se Droga in Kolinska sploh združili. Ta zgodba je v bistvu samo začetek vstopa tujega kapitala in, kot se dandanes temu reče, »neposrednih tujih naložb« v Slovenijo, ki pomeni pomembno transformacijo slovenske buržoazije in tudi razrednih odnosov v Sloveniji, ki se je

²⁰⁸ Ključno je, da so se vsi prevzemi in odkupi financirali iz kreditov: »Slovensko gospodarstvo je imelo še leta 2004 najetih za le 15 milijard evrov posojil, konec leta 2008 pa že za 39 milijard evrov« (Cirman in Vuković, 2013a).

začel s propadom menedžerskih odkupov in prevzemov, ko je izbruhnila kriza v letih 2008–2009.

Zgodba vzpona kompradorske buržoazije po kolapsu drugega vala privatizacij in oblikovanja desne nacionalne buržoazije je najbolj jasno razvidna na primeru privatizacije Mercatorja, ki se je vlekla dobro desetletje, na koncu pa je po propadu Istrabenza in Pivovarne Laško ter s pomočjo frakcije domače ekonomske elite končala v rokah hrvaškega Agrokorja, ki je le nekaj let po tem propadel²⁰⁹ (Cirman in Vuković, 2013a). Začetek razkrivanja različnih političnih in kapitalskih interesov se začne z objavo prisluhov Tomažu Lovšetu, takratnemu direktorju Diners Club Slovenija, ki je bil ključni lobist za prodajo Mercatorja Agrokorju in ključni svetovalec Ivice Todorića za ta prevzem. Poleg Lovšeta so v prisluhih ujeli tudi odvetnika Mira Senico in pa takrat visokega uslužbenca Goldmana Sachsa Alexandra Dibeliusa (Lončar, 2019). V zgodbo pa sta se zelo vpletla tudi takratna vladajoča koalicija in glavni nadzornik NLB Janko Medja, ki je bil zaradi notranjega trgovanja z informacijami pri nakupu Mercatorjevih delnic celo pridržan, a nato izpuščen (Cirman, Vuković in Polanič, 2013). Alenka Bratušek je ves čas zatrjevala, da se ne bo vmešavala v prodajo Mercatorja. Vendar je imela sestanek z generalnim direktorjem Pivovarne Laško Dušanom Zorkom ter predsednikom uprave Mercatorja Tonijem Balažičem, hkrati pa naj bi se Ivica Todorić sestal s takratnim predsednikom PS Zoranom Jankovičem²¹⁰ (Cirman in Vuković, 2013a). Mercator je bil – z ogromno pomočjo domače ekonomske elite – leta 2014 le prodan Agrokorju, ki pa je le nekaj let za tem doživel popolni kolaps zaradi prezadolženosti; to ne preseneča, saj je bil Agrokor že v času, ko je kupoval Mercator, v izjemno slabem stanju (Cirman in Vuković, 2019).

Poleg privatizacije Mercatorja med ključne zgodbe akumulacije prek razlaščenja, v kateri je odločilno vlogo odigrala kompradorska buržoazija, spada privatizacija Aerodroma Ljubljana, d. d., zemljišča in celotne infrastrukture Letališča Jožeta Pučnika Ljubljana. Začetek tega

²⁰⁹ Po vseh propadlih prevzemih je bil večinski lastnik Mercatorja konzorcij Pivovarne Laško ter bank, predvsem NLB, ki je takrat bila lastnik skoraj četrtine delnic Pivovarne Laško in okrog 10 % delnic Mercatorja (Cirman in Vuković, 2013a).

²¹⁰ V zadnjem desetletju je opazen vdor kapitala iz Hrvaške in Srbije v Slovenijo. Marca 2013 so Croatia Osiguranje in hrvaški pokojninski skladi pridobili pomemben lastniški delež v Zavarovalnici Triglav, Mercator se je prodal Agrokorju, Atlantic Grupa je kupila Drogo Kolinsko, Ljubljanske mlekarne so v lasti Dukata, hkrati pa se je takrat omenjala možnost privatizacije Telekoma Slovenije – do česar ni prišlo – s strani Deutsche Telekom, vendar prek hrvaškega Telekoma (Cirman in Vuković, 2013b). Poleg tega je treba tudi izpostaviti izjemno pomemben vdor kapitala Miodraga Kostića iz Srbije, ki je lastnik portoroškega Grand Hotela Palace, vstopil je v Gorenjsko banko, je večinski lastnik Aerodroma Portorož, nameraval je kupiti šest Istrabenzovih hotelov in tudi lastniški delež Abanke, a je prvo preprečila država, drugo pa je kupil NKBM, zdaj že v lastni ameriškega finančnega sklada (Cirman in Vuković, 2019).

primera sega v junij 2013, ko je takratna predsednica vlade Alenka Bratušek v parlamentu predstavila seznam 15 podjetij, ki naj bi jih Slovenija privatizirala s ciljem, da se izogne prihodu zloglasne Trojke. Parlament je o celotnem seznamu podjetij, ki sta jih predsednica vlade in finančni minister Čufer izbrala za privatizacijo, razpravljal uro in petnajst minut²¹¹.

Ključno vlogo v privatizaciji Letališča Jožeta Pučnika je imela Alta, največja borzoposredniška družba v Sloveniji, ki je leta 2010 nastala z združitvijo treh družb: Medvešek Pušnik, Publikum in Poteza; imela je tudi eno ključnih vlog pri posredovanju prevzema Mercatorja s strani Agrokorja. Podjetje Publikum Trezor, ki je bilo največji posamični lastnik letališča Ljubljana in tudi izjemno močen zagovornik prodaje, je bilo lastniško povezano s skupino Alta. V tistem času je SDH imel dvočlansko upravo, v kateri sta sedela Matej Pirc in Matej Runjak. Runjak je bil kader nekdanjega finančnega ministra Janeza Šušteršiča in je bil zadolžen predvsem za postopke privatizacije državnega premoženja. Bistveno pa je, da je Runjak približno pet let pred tem delal za borzoposredniško družbo Poteza, takrat del Alte, ki bi imela največ koristi od potencialne privatizacije.

Ključne odločitve o prodaji letališča so sprejemali zasebne družbe in skladi, predvsem Publikum iz skupine Alta in skupina KD, saj država na skupščinah ni imela glasovalnih pravic. Leta 2006 je Robert Časar iz SDS-a vodil Luko Koper, ko je začela kupovati deleže državnih podjetij, s čimer je država presegla prevzemne pragove. Zaradi tega je Agencija za trg vrednostnih papirjev leta 2012 državi odvzela glasovalne pravice. Hkrati pa se država ni niti malo potrudila, da bi izboljšala svoj položaj, da bi imela več pravic pri odločanju ter bi potencialno zaščitila letališče pred privatizacijo. Finančno ministrstvo bi moralo zaradi predvidene investicije in gradnje drugega terminala leta 2013 pripraviti novo zakonodajo, s katero bi država znova pridobila glasovalne pravice, vendar minister Čufer tega nikoli ni storil.

Ključne odločitve, povezane s privatizacijo, sta sprejemala lastnika Publikuma Dean Čendak in Zvone Taljat, ki sta bila v tem obdobju tudi 50-odstotna in s tem največja lastnika skupine Alta. Oba sta bila leta 2019 na seznamu stotih najbogatejših Slovencev. Ključno operativno vlogo je izvajal Uroš Čufer. Letališče Jožeta Pučnika in Aerodrom Ljubljana je na nazadnje kupila v bistvu Nemčija, saj je nemška zvezna država skupaj z zvezno deželo Hessen 57-odstotna lastnica Fraporta. EU takrat, vsaj uradno, ni zahtevala privatizacije letališča, temveč je

²¹¹ Seznam, ki je bil predstavljen v parlamentu, ni bil nikoli usklajen v vladi.

poudarjala, da je bila to odločitev Slovenije. Slovenija ni prodala letališča, ker je to bilo nujno za preprečitev prihoda Trojke, ampak zaradi tega, ker sta Taljat in Čendak od prodaje zaslužila skupaj okrog 14 milijonov evrov, hkrati pa je nemška država dobila letališče, ki ga čedalje bolj spreminja v tovorno letališče in ki pomeni možnost strateške širitve za nemški kapital proti Aziji in Afriki²¹² (Mekina, 2014).

Leta 2014 je država prodala Helios avstrijskemu holdingu Ring International, za katerim sta stala sklada Black Stone in Tempelton. Kupnina je znašala le 145 milijonov evrov (Siol, 2013). Novi avstrijski lastniki so popolnoma razbili svet delavcev in po hitrem postopku odpustili več kot 200 zaposlenih, podredili so si tudi sindikat. Gospodarski minister Metod Dragonja je leta 2014 napovedoval, da bo vložil kazenske ovadbe proti članom nadzornega sveta in proti tedanji upravi podjetja. Na udaru sta se znašla NLB in SDH. Za sklenitev pogodbe je bil znova zadolžen Matej Runjak. Na koncu do ovadb ni prišlo. Novi lastnik je zastavil premoženje Heliosa za financiranje prevzema, dolg Heliosa pa se je povečal s 102 na 407 milijonov evrov (Mekina, 2014; Siol, 2014). Na koncu so Avstrijci prodali podjetje japonskemu podjetju Kansai Paint za 572 milijonov evrov, kar je več kot 420 milijonov evrov več od prodajne cene v obdobju razprodaje državnega premoženja (Iniciativa za demokratični socializem, 2016).

Prodaja nacionalnega letalskega prevoznika Adrie Airways je posebna zgodba. Novi lastnik Adrie je postal sklad 4K Invest v začetku leta 2016. Od države so prejeli 3 milijone evrov, ki so zelo kmalu izpuhteli, ukinili so več poletov, prodali pa so tudi še zadnje Adriino letalo (Mekina, 2016). 4K Invest je zelo kmalu začel izčrpavati podjetje, saj je sklenil več svetovalnih pogodb z Adrio v višini najmanj 4 milijonov evrov. Adria je ta denar plačala nemškemu podjetju 4K Invest International (Cirman, Modic, Vuković, 2019). 4K Invest je v zadnjem desetletju bankrotiral štiri podjetja iz svojega portfelja: DAPD – nemška medijska družba; Flextronics – nemški izdelovalec elektronike; Antilla – prodajalec pohištva iz Finske; Darwin Airline – letalska družba iz Švice. Privatizacija Adrie Airways se je tudi klavrno končala jeseni 2019, ko je podjetje propadlo (Cirman, Modic, Vuković, 2019).

Izjemno pomembna je zgodba o izgradnji šestega bloka Termoelektrarne Šoštanj. Ta projekt naj bi stal 600 milijonov, na koncu je bilo porabljenih skoraj 1,5 milijarde evrov. Teš 6 je eden

²¹² Do leta 2016 je namreč postalo jasno, da Fraport ne namerava povečevati potniškega prometa, temveč da se bo usmeril predvsem v preoblikovanje letališča v »regionalno transportno-industrijsko cono« (Mekina, 2016).

izmed redkih projektov, pri katerem sta se združili politična in ekonomska leva in desna elita. Projekt Teš 6 je »zgodba neformalne koalicije teh dveh strank [SDS in SD], ki pri vseh drugih vprašanjih težko najdeta skupni ideološki in interesni jezik« (Cirman, 2014). Janševa prva vlada je leta 2006 projekt izgradnje šestega bloka Termoelektrarne Šoštanj uvrstila med pomembne energetske projekte. Čeprav se je projekt vseskozi dražil, so ga podpirale vse vlade od samega začetka. Leta 2011 so prvi predlog zakona o poroštvu spisali v HSE, podpisalo pa ga je 30 poslancev iz poslanskih skupin SD, SDS, LDS, DeSUS in SLS, leto pozneje pa so za enak zakon glasovali tudi v poslanskih skupinah DL in PS²¹³ (Cirman, 2014).

Zagotovilo, da bo Teš 6 dejansko zgrajen, je šaleški lobi dobil proti koncu leta 2008, ko je nastopila nova vlada na čelu z Borutom Pahorjem. Takrat je nova vlada imenovala Uroša Rotnika, direktorja Teš, za predsednika uprave Soda, ki je upravljal z velikim delom državnega premoženja. Pobudo za imenovanje Rotnika na ta položaj naj bi dal Franci Križanič (Žerdin, 2018, str. 256). Ključno je, da je v času Pahorjevega mandata zgodba zares zaživela, saj je imel Teš dva pomembna ministra: prvi je bil Lahovnik, ki sicer ni bil povsem naklonjen projektu, ampak je živel v Šaleški dolini; drugi pa je bil Križanič, ki je že pred tem delal za Teš (Cirman in Zalaznik, 2017). Poslansko skupino SD je v Pahorjevem mandatu vodil Bojan Kontič, poznejši župan Velenja; Simona Dimic, ki je bila vodja kabineta predsednika vlade, je bila zelo blizu Urošu Rotniku (Cirman, 2017, str. 211–212). Tako je Rotnik v bistvu postal »odločevalec v središču nacionalne ekonomije, ne zgolj direktor ambiciozne energetske družbe v državni lasti. In investicija desetletja je rasla, čeprav politična oblast ni vedela, ali si jo želi. In kakšna je najvišja dopustna cena« (Žerdin, 2018, str. 257). Minister Golobič je vseskozi problematiziral zadeve glede Teša 6, vendar je bila težava, ker je bila pogodba takšna, da bi država morala plačati ves denar, četudi bi odstopila od pogodbe in prekinila izgradnjo Teša 6 (Lukšič, osebni intervju, 2020, 1. junij).

Glede privatizacije dveh ključnih bank v Sloveniji je bilo zelo veliko govora v zadnjem letu, predvsem glede dokapitalizacije NLB in ponarejenih stresnih testov, ki so pokazali, da je stanje v NLB veliko slabše, kot je dejansko bilo. Zaradi tega je prišlo do previsoke dokapitalizacije

²¹³ Pet podjetij – Cigrad, VAS, DBSS, Andrejc in Kovinarstvo Sovič – je v obdobju od 2006 do 2010 pridobilo 50 milijonov evrov za opravljena dela in storitve od Teša. Šlo je za med seboj povezane osebe, ki so bile tudi v tesnih stikih z vodstvom Teša (Cirman, 2017, str. 61–62). Poleg tega je treba dodati, da je bilo podjetje CEE, ki je bilo »hišni inženir Teša«, povezano z Alstomom in z Dobršek engineeringom. CEE je bilo »uradno zunanje podjetje, ki pa je domovalo v Tešu in je bilo svetovalec Alstomu« (Cirman in Zalaznik, 2017).

bančnega sistema, dokapitalizacija bank pa je pomenila zavezo za njihovo privatizacijo. Glede ocen, kolikšna je bančna luknja v NLB, se je dolgo špekuliralo. Na koncu se je izkazalo, da je Slovenija porabila skoraj 6 milijard evrov za dokapitalizacijo bančnega sistema, čeprav bi zadostovalo verjetno že 3 milijarde. Izjemno veliko pritiskov je bilo s strani ECB-ja in EK-ja, guverner BS Boštjan Jazbec pa je deloval izjemno sporno pri stresnih testih in je pritiskal na vlado, naj čimprej proda NLB²¹⁴. Pri tem je bilo stališče EU popolnoma nelogično, da država kot lastnica bank ni smela dokapitalizirati banke. Šlo naj bi za nedovoljeno državno pomoč lastnika banke. Avgusta 2013 so začela veljati pravila »bail in«, ki so v bistvu pomenila, da morajo stroške dokapitalizacije bank najprej nositi lastniki podrejenih obveznic bank in lastniki delnic bank. Vlada Mira Cerarja je za glavno pogajalko z EU glede prodaja NLB postavila ministrico Vraničar Erman, ki je v vladi bila ena izmed redkih, ki je podpirala prodajo NLB. Tudi vodstvo NLB je bilo na strani privatizacije, saj bi se na ta način znebili omejitev višine plač, ki je izhajala še iz Lahovnikovega zakona. Ob tem pa je bilo več kot očitno, da je obstajal izjemno velik interes kapitala in EU, da se privatizira bančni sistem v (pol)perifernih državah (Mekina, 2017; Šetinc Pašek, 2019).

Teh nekaj zgodb je zgolj ponazoritev procesov privatizacije in razlaščenja, ki še vedno potekajo v Sloveniji in ki pomenijo koncentracijo kapitala v centralnih državah svetovnega kapitalističnega sistema, saj novi lastniki večinoma prihajajo iz centralnih kapitalističnih držav. V obdobju do leta 2008 je obstajal poskus ustvarjanja nove slovenske kapitalistične elite in koncentracije kapitala znotraj meja Slovenije. V času reševanja krize je slovenska neoliberalna kapitalistična država postala lahka tarča tujega kapitala in ključnih mednarodnih institucij. Kompradorska buržoazija je postala orodje za prodajo premoženja tujemu velekapitalu, slovenska neoliberalna kapitalistična država pa servilna v odnosu do procesov koncentracije kapitala na globalni ravni.

²¹⁴ Zaradi tega je tudi policija preiskovala kar devet osumljenih iz Banke Slovenije, EK pa je zaradi preiskave tožila Slovenijo pred sodiščem EU.

6 NEOLIBERALNA KAPITALISTIČNA DRŽAVA IN KRIZA LIBERALNE DEMOKRACIJE V SLOVENIJI

Vsi lahko svobodno plešejo in se zabavajo, tako kot lahko /.../ svobodno vstopijo v katero od neštetihi sekt. Toda svoboda v izbiri ideologije, ki zmerom odseva gospodarsko prisilo, se v vseh panogah izkazuje kot svoboda za vedno enako. (Horkheimer in Adorno, 2002, str. 178)

Izgradnja slovenske neoliberalne kapitalistične države, vzpon kompradorske buržoazije ter procesi akumulacije prek razlaščenja sovpadajo z opaznim padcem volilne udeležbe, padcem zaupanja v politiko in s transformacijo liberalne demokracije v Sloveniji. Nov subjekt liberalne demokracije so postali deležniki. Razredni konflikt se prek novih nadzornih institucij depolitizira, nadomeščajo ga vprašanja korupcije in morale. Koncept suverenosti se je spremenil: suvereno ni več ljudstvo, temveč kapital in trgi, liberalna demokracija pa je postala še bolj omejena in se je na polperiferiji EU zvedla na sredstvo podpiranja in legitimiranja procesov koncentracije kapitala.

6.1 Volitve, volilna udeležba in zaupanje v demokracijo

Slovenija velja po teoretskih in praktično-političnih kriterijih za konsolidirano liberalno demokracijo²¹⁵ (Fink Hafner, 2012, str. 208; Brezovšek, Haček in Kukovič, 2016). Kriterij za to, da je neka liberalna demokracija konsolidirana, je, da postopki in procedure menjave oblasti vedno potekajo na enak način – tj. prek volitev. Liberalna demokracije je konsolidirana, ko je »*the only game in town*« (Linz in Stephen, 1996). V Sloveniji je menjava oblasti vedno potekala na legitimen in legalen način, zato je s perspektive liberalne demokracije – pod predpostavko zaščite kapitalistične zasebne lastnine – liberalna demokracija v Sloveniji konsolidirana²¹⁶. Vendar ne moremo spregledati, da so v prejšnjem poglavju razloženi in analizirani kompleksni in heterogeni procesi – kriza 2008, transformacija kapitalistične države na ravni *polity* in *policy*, pritiski EU, porast moči mednarodnega kapitala v razmerju do nacionalne kapitalistične

²¹⁵ Nova družbena gibanja so bila ključni vir procesov »demokratizacije« še v 80. letih prejšnjega stoletja, pri čemer se je postopoma del družbenih gibanj umestil v pisateljske, akademske in druge kroge (Rizman, 2006b).

²¹⁶ Rizman izpostavlja, da je bil »katolicizem eden izmed največjih preprek konsolidaciji demokracije« v 90. letih, saj je RKC v Sloveniji ostro nasprotovala sekularizaciji v času tranzicije (Rizman, 2006b, str. 114–115).

države – vplivali na transformacijo liberalne demokracije in na padec volilne udeležbe ter porast nezaupanja v politiko, stranke in demokracijo.

Tabela 6.1: Volilna udeležba v 2. krogu predsedniških volitev v Sloveniji

Volitve 2. krog	2002	2007	2012	2017
Število volilnih upravičencev	1.610.137	1.720.174	1.711.461	1.713.473
Glasovalo skupaj	1.052.795	1.005.595	752.768	721.894
Volilna udeležba (%)	65,39	58,46	42,41	42,13

Vir: Državna volilna komisija (2020a).

V tabeli 6.1 lahko opazimo zelo drastičen padec volilne udeležbe na predsedniških volitvah, v tabeli 6.2 pa je prikazan še bolj drastičen padec volilne udeležbe na državnozborskih volitvah v Sloveniji. Če primerjamo leti 2002 in 2017, je padla volilna udeležba v drugem krogu predsedniških volitev za 23,26 odstotne točke oziroma se je 330.901 manj ljudi udeležilo volitev. Pri tem pa ne gre spregledati, da je bilo več kot 100.000 več volilnih upravičencev leta 2017 v primerjavi z letom 2002. Podobne trende lahko zaznamo tudi pri analizi podatkov o volilni udeležbi na državnozborskih volitvah. Leta 2008 se je volitev udeležilo 63,10 % volilnih upravičencev, medtem ko je volilna udeležba leta 2014, torej ravno v času, ko je ZUJF začel puščati resne posledice na blaginji ljudstva, in po sprejetju fiskalnega pravila, padla na 51,73 %. Na zadnjih državnozborskih volitvah se je volilna udeležba dvignila za manj kot 1 odstotno točko. Pomemben element, ki ga je v razlagah statističnih podatkov treba poudariti, je dejstvo, da bi bila volilna udeležba na zadnjih treh državnozborskih volitvah verjetno nižja, če ne bi na le-teh nastopile »nove stranke« in »novi« politični obrazi, ki so bili vedno izjemno uspešni ter tudi absolutni ali relativni zmagovalci volitev in so zagotovo mobilizirali precejšen del volilnega telesa, ki se sicer ne bi udeležil volitev (Malčič in Krašovec, 2019).

Tabela 6.2: Volilna udeležba na državnozborskih volitvah v Sloveniji

Leto volitev	Volilna udeležba (%)
1992	85,60
1996	73,14
2000	70,14
2004	60,64
2008	63,10
2011	65,60
2014	51,73
2018	52,64

Vir: Državna volilna komisija (2020b).

Tabela 6.3: Politična izbira med strankami in ocena delovanja demokracije

		Močno soglašam/soglašam (0-4)	Ne soglašam/ sploh ne soglašam (6-10)
Politične stranke volivcem ne ponujajo dejanskih političnih izbir.	2003	42, 6 %	20%
	2013	53, 8%	10, 4 %
		Zelo slabo/Slabo (0-4)	Zelo dobro/dobro (6-10)
Kako ocenjujete trenutno delovanje demokracije v Sloveniji?	2003	35, 7%	31, 5 %
	2013	55, 3 %	17, 2 %

Vir: Slovenija v mednarodnih in medčasovnih primerjavah ISSP, ESS, EVS/WVS, SJM – 1991–2018 (2018 str. 358).

Tabela 6.4: Zadovoljstvo z delovanjem demokracije v Sloveniji

Leto	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Nezadovoljen (%)	32,2	27,6	56,6	49,6	64,6	44,9
Niti nezadovoljen, niti nezadovoljen (%)	44,8	50,1	34,8	38,7	28,5	41,3
Zadovoljen (%)	23	22,4	8,5	11,6	6,9	13,8

Vir: ESS (2006; 2008; 2010; 2012; 2014; 2016)²¹⁷.

²¹⁷ Tabela smo rekodirali. V izvorni obliki ima tabela mersko lestvico od 0 do 10; 0 predstavlja izjemno nezadovoljne, 10 pa izjemno zadovoljne. Vrednosti od 0 do 3 smo združili pod nezadovoljne; vrednosti 4,5,6 smo združili v niti nezadovoljen niti nezadovoljen; vrednosti od 7 do 10 pa v zadovoljen (glej ESS, 2006; 2008; 2010; 2012; 2014; 2016).

V istem obdobju lahko na podlagi javnomnenjskih anket razberemo, da ljudstvo, oziroma tisto, kar je od razredno razdeljenega in politično razdejanjenega ljudstva ostalo, ne zaupa v politiko, demokracijo in stranke. V tabelah 6.3 in 6.4 vidimo dramatičen padec zaupanja v politiko in stranke ter eksplicitni porast nezadovoljstva z demokracijo. Leta 2013 je več kot 53 % vprašanih zelo jasno izrazilo svoje stališče, da politične stranke »ne ponujajo dejanskih političnih izbir«. Hkrati pa je istega leta več kot 55 % vprašanih delovanje demokracije v Sloveniji opredelilo kot slabo/zelo slabo. V tem kontekstu lahko zaznamo naraščanje nezadovoljstvo z demokracijo, saj je v letu 2014, torej ravno po vrhuncu krize ter sprejetju fiskalnega pravila, skoraj 65 % vprašanih izrazilo nezadovoljstvo z delovanjem demokracije v Sloveniji – leta 2006 in 2008, torej v času pred krizo, pa je okrog 30 % vprašanih izrazilo nezadovoljstvo z delovanjem demokracije. Poleg tega opažamo tudi porast nezaupanja v politične stranke. Če primerjamo leto 2006 in 2014 (tabela 6.5), ugotovimo, da je nezaupanje v politične stranke poraslo za 22,4 odstotne točke ter da je leta 2014 skoraj 80 % vprašanih izrazilo nezaupanje v politične stranke.

Tabela 6.5: (Ne)zaupanje v politične stranke

Leto	2006	2008	2014	2016
Ne zaupam (%)	57	52,3	79,4	69,8
Niti ne zaupam, nit zaupam (%)	35	39,3	18,4	26,9
Zaupam (%)	7,9	8,4	2,3	3,2

Vir: ESS (2006; 2008; 2010; 2012; 2014; 2016)²¹⁸.

Po eni strani velja, da je v Sloveniji konsolidirana demokracija, vendar nam statistični podatki kažejo pomembne spremembe – padec volilne udeležbe, porast nezadovoljstva s politiko, demokracijo, porast nezaupanja v stranke. Ti procesi sovpadajo z izbruhom krize in manifestacijo v Sloveniji ter nam kažejo na jasno nezadovoljstvo in nezaupanje v demokracijo. Treba se je vprašati, zakaj prihaja do takšnih sprememb.

Zajc (2015) je jasno pokazal vpliv gospodarske krize na stabilnost koalicijskih vlad v Sloveniji. Strankarski sistem se je destabiliziral zaradi krize 2008, evropeizacije, pojava in karakteristik novih strank ter zaradi »krize« politične elite (Fink Hafner, 2020). Krašovec in Johannsen (2016) svojo razlago sprememb v slovenski demokraciji in izzivov demokracije v Sloveniji

²¹⁸ Tabelo smo rekodirali. V izvirni obliki ima tabela mersko lestvico od 0 do 10; 0 predstavlja izjemno nezaupanje, 10 pa izjemno zaupanje. Vrednosti od 0 do 3 smo združili pod ne zaupam; vrednosti 4,5,6 smo združili v niti zaupam niti ne zaupam; vrednosti od 7 do 10 pa v zaupam (glej ESS, 2006; 2008; 2010; 2012; 2014; 2016).

pripišeta predvsem trem dejavnikom: zatonu neokorporativizma, nezaupanju v stranke in personalizaciji politike. Malčič in Krašovec (2019) sta pokazala, da je ravno kriza odprla prostor za nove stranke, ki so zapolnile prazno mesto, nastalo zaradi ogromnega porasta nezaupanja v demokracijo in stranke po izbruhu krize 2008, le-te pa so nekoliko ublažile naraščajoče nezaupanje v demokracijo in politiko. Ključno je, da so nove stranke z »novimi« ali ne toliko novimi obrazi pripomogle, da ni prišlo do še večjega padca volilne udeležbe, in da so te nove stranke zaslužne, da ni še toliko večjega negativnega razpoloženja v odnosu do političnih strank pri volivcih²¹⁹ (Fink-Hafner, 2012, str. 204).

V nadaljevanju bomo poskušali ponuditi nekoliko drugačno razlago teh procesov, pri čemer se ne bomo osredotočili samo na krizo 2008, temveč bomo te trende umestili v okvir vzpona konsolidirajoče se in podjetniške države. Izhajajoč iz tega bomo ponudili odgovor na vprašanje, zakaj imamo takšen padec volilne udeležbe in tako močno nezaupanje v demokracijo.

6.2 Družbenoekonomske spremembe in vzpon nepolitične demokracije

Razlagi, zakaj imamo takšno nezaupanje v samo demokracijo in tudi padec volilne udeležbe, se bomo poskušali približati prek analize družbenoekonomskih sprememb, ki so se začele z vstopom v EU in so se poglobljale z izbruhom in reševanjem krize ter transformacijo slovenske kapitalistične države. To bomo dopolnili z razlago premestitve razrednega vprašanja na polje morale in etike, ki gre skupaj z vzponom novih tehnokratskih institucij.

Stopnja tveganja revščine je pred krizo znašala 12,3 %, v času krize pa je narasla na 14,5 % (tabela 6.6). V absolutnih številkah je število oseb, ki živijo pod pragom revščine, naraslo na skoraj več kot 290.000, pred krizo pa je ta številka z določenimi odstopanji vrsto let znašala od 220.000 do 240.000.

²¹⁹ Volatilnost oziroma sprememba volilne podpore je od volitev leta 2004 povezana z dobrimi volilnimi rezultati novih strank (Kustec Lipicer, 2016, str. 41–42).

Tabela 6.6: Stopnja tveganja revščine

Leto	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Število oseb pod pragom tveganja revščine	238.000	233.000	225.000	241.000	223.000	254.000	273.000	271.000	291.000	290.000	287.000	280.000	268.000	268.000	243.000
Stopnja tveganja revščine (% oseb)	12,2	11,6	11,5	12,3	11,3	12,7	13,6	13,5	14,5	14,5	14,3	13,9	13,3	13,3	12

Vir SURS (2020č).

Tabela 6.7: Izdatki države za socialno zaščito

Leto	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Celotni izdatki za socialno zaščito (% BDP-ja)	23,3	22,9	22,7	22,4	21,0	21,0	23,7	24,4	24,4	24,7	24,6	23,9	23,8	23,3	22,6

Vir: SURS (2020d).

Tabela 6.8 Izdatki države za zdravstvo

Leto	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Celotni izdatki za zdravstvo (% BDP-ja)	8,62	8,32	8,38	8,3	7,87	8,31	9,16	8,88	8,89	9,17	9,1	8,5	8,52	8,49	8,19	8,33

Vir: SURS (2020e).

Tabela 6.9: Neenakost glede na dohodek

Leto	Neenakost glede na dohodek (Ginijev koeficient)
2005	0,24
2006	0,24
2007	0,23
2008	0,23
2009	0,23
2010	0,24
2011	0,24
2012	0,24
2013	0,25
2014	0,25
2015	0,25
2016	0,25
2017	0,24

Vir: SURS (2020f).

Razvidno je naraščanje dohodkovne neenakosti (tabela 6.9), a ni drastično, hkrati pa iz podatkov lahko razberemo, da država sistematično niža javne izdatke za socialo (tabela 6.7) in javno zdravstvo (tabela 6.8). Izdatki za zdravstvo so v deležu BDP-ja nižji kot pred krizo in se nižajo vse od leta 2012 naprej. Tako so leta 2017 izdatki za zdravstvo znašali le 8,19 % BDP-ja. Potemtakem ni čudno, da je zdravstveni sistem pred kolapsom. Za socialno zaščito je tudi pomembno izpostaviti, da se izdatki postopoma nižajo, hkrati pa so ti programi vse bolj pogojeni z aktivnim sodelovanjem pri iskanju zaposlitve in sovpadajo z drastičnim dvigom sredstev države za APZ in za promocijo podjetništva. Sočasno z naraščanjem stopnje tveganja revščine, neenakosti, z nižanjem izdatkov za socialo in zdravstvo lahko opazimo neverjeten porast dobičkov gospodarskih družb (6.10), ki začnejo drastično naraščati po letu 2014.

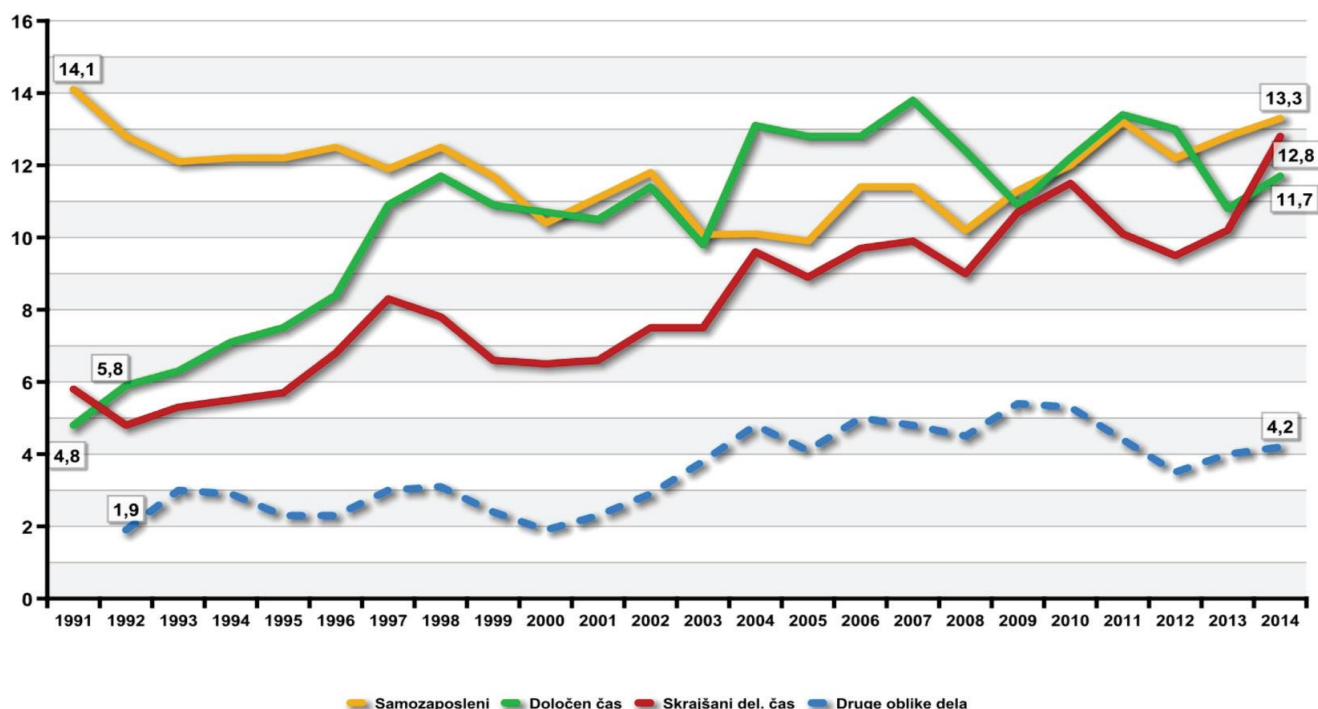
Tabela 6.10: Čisti neto dobiček gospodarskih družbe

Leto	Čisti neto dobiček (v tisoč EUR)
2010	343.874
2011	924.275
2012	468.108
2013	372.180
2014	723.490
2015	1.877.806
2016	3.147.262
2017	3.609.640
2018	4.196.724

Vir: AJPES (2020).

Najbolj jasen trend je vsekakor opazen na trgu delovne sile, na katerem so dramatično porasle prekarne oblike zaposlitve, kar vpliva tudi na samo razredno kompozicijo družbe (Graf 6.11).

Slika 6.11: Naraščanje števila prekarnih oblik zaposlitve skozi čas

Vir: Kanjuo Mrčela in Ignjatović (2015, str. 364).

Naraščanje prekarnosti je treba razumeti in umestiti v sistematično slabljenje pozicije delavstva v času neoliberalne transformacije in poglobljanja konsolidacije in podjetizacije. Če je zelo dolgo veljalo, da je Slovenija izmed vseh nekdanjih realsocialističnih držav imela najmočnejše sindikate ter da je stopnja sindikaliziranosti vse do nastopa prve Janševe vlade znašala še vedno več kot 40 %, pa danes stopnja sindikaliziranosti znaša okrog 20 % (glej Stanojević, 2015). Kriza je pripeljala do tega, da so se sindikati spustili v pogajanja, v katerih so se začeli vse bolj približevati ekonomizmu, kar je imelo za posledico tekmovanje in konkuriranje med sindikati »za pridobivanje članstva in močno interesno fragmentacijo celotnega sindikalnega prizorišča« (Stanojević, 2015, str. 413). Ob tem je treba opozoriti, da se je relativno tog in neprožen trg delovne sile po tranziciji in predvsem v času krize izjemno spremenil, vse bolj se je stopnjevala negotovost, ki pa je na koncu kulminirala v tem, da je v Sloveniji več kot 35 % zaposlenih v prekarnih zaposlitvah (Kanjuo Mrčela in Ignjatović, 2015, str. 375).

Najbolj pomembno povečanje prekarjih oblik zaposlitve lahko vidimo na področju samozaposlenih, ki omogočajo podjetjem, da povečujejo svoje profite, saj ne rabijo plačevati prispevkov in zavarovanj za samozaposlene. Število samozaposlenih je začelo naraščati v času najhujše krize v Sloveniji – v obdobju od 2011 do 2014, ko se je odpiranje s. p.-jev kazalo kot ena izmed redkih možnosti za zagotavljanje preživetja. Država je, s tem ko je ukinjala ter pogojevala socialno pomoč, hkrati pa povečala ali vsaj ohranila nespremenjene spodbude za podjetništvo, ki so prihajale iz EU-sredstev, usmerila družbo in posameznike ter posameznice v podjetizacijo ob soočanju izpadanja iz menjalnih odnosov na trgu.

Tabela 6.12: Delovno aktivno prebivalstvo; trend naraščanja samostojnih podjetnikov

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
	Povprečje leta	Povprečje leta	Povprečje leta	Povprečje leta	Povprečje leta	Povprečje leta	Povprečje leta	Povprečje leta	Povprečje leta	Povprečje leta
Delovno aktivno prebivalstvo - SKUPAJ	879.257	858.171	835.039	823.967	810.001	793.597	797.792	804.637	817.209	845.454
Zaposlene osebe - SKUPAJ	789.863	767.373	747.194	729.050	717.043	698.724	703.040	713.076	730.526	755.291
Samozaposlene osebe - SKUPAJ	89.394	90.798	87.845	94.917	92.958	94.873	94.752	91.561	86.684	90.163
Samozaposlene osebe - samostojni podjetniki posamezniki	48.401	51.452	52.987	54.575	54.357	55.175	58.108	60.467	62.168	63.655

Vir: SURS (2020g)²²⁰.

Zgornji statistični podatki kažejo posledice ekonomskih in socialnih politik in ukrepov države v daljšem časovnem obdobju in v času različnih vlad. Država je predvsem v letih 2007–2013 aktivno spodbujala in subvencionirala ustanavljanje s.p.-jev kot oblike reševanja brezposelnosti, ki jih je v veliki meri sofinanciral Evropski socialni sklad (Žvokelj Jazbinšek in drugi, 2017, str. 44). Vse koalicijske pogodbe vlad od 2004 do 2018 poudarjajo in izpostavljajo potrebo po fleksibilizaciji trga dela in predvsem potrebo po zniževanju brezposelnosti prek podjetizacije. Takšna krovna racionalnost in cilji ter konkretni ukrepi vseh vlad od 2004 do 2018 nam tudi omogočajo razumevanje, da je bil odgovor na brezposelnost skorajda enoglasno usmerjen v prekarizacijo in podjetizacijo delavcev, in sicer tako v zasebnem kot javnem sektorju. Vse vlade so stavile na fleksibilizacijo trga delovne sile in prožnost trga delovne sile²²¹, kar je sovpadalo s konsolidacijo javnih financ, nižanjem izdatkov države za socialo in

²²⁰ Obstajajo tudi druge kategorije samozaposlenih: samozaposleni kmetje ipd.

²²¹ Koncept varne prožnosti je v središču socialne politike Pahorjeve vlade kot tudi druge Janševe vlade (Koalicijska pogodba, 2008; Koalicijska pogodba, 2011), pri čemer so eksplicitno izpostavili, da se bodo zavzemali za odpravo brezposelnosti s »spodbujanjem podjetništva in s pospeševanjem hitre rasti predvsem mikro in malih podjetij, z novimi delovnimi mesti, vključevanjem mladih na trgu dela /.../« (Koalicijska pogodba, 2008,

zdravstvo ter s širjenjem podjetniške forme; to v bistvu pomeni tudi širitev prekarizacije ter razbijanje v času tranzicije močnega delavskega in sindikalnega gibanja. Prekarizacijo sta torej spremljala ideologija širjenja in ustvarjanje podjetniške nacije. Prišlo je do naraščanja neenakosti, država prek sociale in zdravstva vse manj uspešno blaži razredni konflikt, zaradi privatizacije pa se astronomski profiti koncentrirajo v centralnih državah kapitalističnega svetovnega sistema.

Politična izbira se je v času krize, ko so bili zunanji strukturni in ideološki pritiski na državo in javno oblast izjemno močni, močno skrčila. V Sloveniji so si stranke, programsko gledano, vse bolj podobne, imajo podobne vsebinske poudarke, med levimi in desnimi strankami ni več moč zaznati radikalne ločitve. Izbira na volitvah je postala predvsem »simbolna«, in ne dejanska, zvedla pa se je na izbiro med ključno desno neoliberalno stranko SDS ter predstavnico levice oziroma leve sredine, ki je ravno tako z različnimi argumenti zagovarjala in upravičevala številne neoliberalne ukrepe (Fink-Hafner, 2012, str. 208–209; Kustec Lipicer, 2016, str. 50). V situaciji, ko »se zmanjšujejo razlike med socialno-ekonomskimi politikami različnih strank na oblasti, se zdi, da volitve postajajo vse manj pomembne« (Fink-Hafner, 2012, str. 209). Gre za nastajanje »kartelne vlade«, ko ni več razlike med vladajočo koalicijo in opozicijo, čeprav med obema poteka srdit boj (Mair, 2013, str. 68). V tem kontekstu je že Schattschneider (1965) vztrajal, da v kolikor bogati uporabljajo vpliv, da določajo okvir političnih razprav, to vpliva na to, da revni vse manj sodelujejo v političnih procesih, saj se njihove zahteve ne slišijo in se o njih ne razpravlja. Na takšen način postaneta politični proces in tudi udeležba na volitvah za revne nepomembna in tudi nesmiselna²²².

str. 30). Tudi koalicija, ki jo je sestavil Cerar s SMC na čelu, je izhajala iz koncepta varne prožnosti: »Koalicija si bo prizadevala vzpostaviti spodbudno okolje za zaposlovanje. Prizadevali si bomo spodbujati večjo varno prožnost z namenom lažjega vstopanja in izstopanja iz delovnih razmerij ob sočasni vzpostavitvi varnega in predvidljivega delovnega okolja za delavce« (Koalicijska pogodba, 2014, str. 43).

²²² Pri tem naj opozorimo, da je Weßels (2018) v svoji študiji, ki jo je opravil na podatkih Comparative Study of Electoral Systems, ugotovil, da ekonomska neenakost vpliva na politično neenakost. Weßels je nadgradil Schattschneiderjevo teorijo in vztraja, da v kolikor revni vedo, da ne bodo slišani, to tudi pomeni, da si nima smisla prizadevati za pridobivanje informacij o politikah in političnih strankah, ki so osnova za politične odločitve: »Tendenco je, vendarle, jasna: v družbah z višjo ekonomsko neenakostjo, je družbeno pogojena politična neenakost višja, učinek družbene diferenciacije na politično neenakost pa močnejši« (Weßels, 2018, str. 63). Lehmann, Regel in Schlote so na primeru 8 držav pokazali, da so bolj revni in slabše izobraženi »slabše predstavljeni od srednjega ali zgornjega sloja v vseh primerih študije« (Lehmann, Regel in Schlote, 2018, str. 140). Hkrati pa so pokazali, da razen v enem primeru nižji družbeni sloj »voli manj pogosto od srednjega ali višjega sloja, raven volilne udeležbe družbenega sloja vpliva na kvaliteto njegovega predstavljanja« (Lehmann, Regel in Schlote, 2018, str. 140). Na podoben način Merkel vztraja, da je spodnja tretjina prebivalstva politično »podzastopana« (Merkel, 2014a; Merkel, 2014b), saj je bistveno, da nižji razredi vse manj sodelujejo v politiki in se ne udeležujejo volitev, ker so njihovi interesi zanemarjani v parlamentih (Merkel, 2014b, str. 23). Mi se nismo lotili kompleksnih statističnih izračunov, saj to ni namen te študije, hkrati nam tudi niso dostopni podatki, s katerimi bi lahko podprli in ponovili postopke.

Družbenoekonomske spremembe in zaostrovanje razrednega konflikta sovpadajo z uveljavljanjem novih institucij v političnem sistemu, ki v bistvu prispevajo k depolitizaciji same politike in demokracije. V Sloveniji obstajata dve instituciji, ki jih lahko umestimo v Rosanvallonovo shemo depolitizacijo politike in demokracije: Komisija za preprečevanje korupcije (KPK) in Računsko sodišče (RS). KPK je s sedanjim imenom nastala leta 2004, vendar je šele z letom 2010 in novim Zakonom o integriteti in preprečevanju korupcije²²³ dobila širša pooblastila ter se je ločila od neposrednega vpliva politike. KPK je »med drugim postala prekrškovni organ, poleg tega pa je pristojna za zaščito prijaviteljev, izvajanje nadzora nad lobiranjem ter oblikovanje in nadzor nad izvajanjem načrtov integritete« (KPK, 2020). V ospredju KPK-ja sta funkciji naznanitve in nadzora, pri čemer KPK nima neposrednih pristojnosti za ukrepanje. Hkrati ni del liberalnodemokratskih institucij, temveč je neodvisni tehnokratski organ. RS je starejša institucija, ki deluje že od sredine 90. let prejšnjega stoletja, pri čemer ravno tako ne sodi v nobeno vejo oblasti, temveč je tehnokratski nadzorni organ: »Računsko sodišče je neodvisen državni organ, ki nadzira porabo javnega denarja. Preverja vse ostale javne institucije, ki prejemajo javni denar, in vse tiste, ki prejemajo evropska sredstva v Sloveniji. Računskega sodišča ni mogoče uvrstiti v nobeno od treh vej oblasti, ne v zakonodajno, ne v izvršilno in tudi ne v sodno« (RS, 2020).

Obe instituciji sta nastali zaradi nezaupanja v politiko, nezaupanja, ki ga ne more popraviti delovanje tehnokratskih organov, ki niso zadolženi za prevpraševanje političnega in ekonomskega sistema; sta poskus tehnokratskega korektiva korupcije v sistemu. KPK in RS nista zadolžena za prevpraševanje procesov privatizacije ali varčevanja, temveč za moralno čistost politike, pri čemer nimata nikakršnega vpliva na odločitve politike temveč prispevata k reprodukciji nezaupanja in depolitizacije politike. KPK in RS utrjujeta »nepolitično demokracijo« (Rosanvallon, 2008). Razredna protislovja in zaostrovanje le-teh s poglobljanjem neoliberalnih reform, konsolidacijo in podjetizacijo države se ne razrešuje, temveč se jih reducira na moralna in etična vprašanja, procesi centralizacije in koncentracija kapitala pa tečejo naprej nemoteno. Vzpon nepolitične demokracije in novih tehnokratskih in nadzornih institucij tako zakrije obstoj »korupcije produkcijskega reda« (Negri in Hardt, 2003, str. 312), institucije, kot sta KPK in RS, pa v tem kontekstu igrajo vlogo prevedbe političnih in ekonomskih bojev na polje morale in prava. Politika kot moč ljudstva umanjka.

²²³ Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije - *ZIntPK* (2010). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 5. junija.

Družbenoekonomske spremembe in depolitizacija politike ter premeščanje razrednega konflikta na polje morale prek vzpona tehnokratskih in nepolitičnih institucij imajo zelo pomembne posledice na samo stanje liberalne demokracije v Sloveniji. Procesi konsolidacije in podjetizacije države in družbe ter procesi akumulacije prek razlaščenja so privedli do tega, da se je sama družbena vsebina liberalne demokracije izrazito spremenila, razredno ljudstvo je veliko bolj razdeljeno in heterogeno, kot je bilo pred petnajstimi leti, kar pa je vplivalo tudi na spremembo razredne kompozicije družbe²²⁴. Odnose med delom in kapitalom vse bolj zamenjujejo odnosi med podjetniki, pri čemer se zaradi širitve podjetniške forme ti odnosi kažejo kot odnosi med (samostojnimi) podjetniki, čeprav to po vsebini niso (glej: Murillo in drugi, 2017; Kenney in Zysman, 2016). Forma se je spremenila, vendar je vsebina bolj ali manj ostala nespremenjena. Temeljni konflikt v družbi se ni odpravil, temveč le spremenil. Vse večjo veljavnost pridobivajo tehnokratski organi (KPK, RS, FS), ki ne prevprašujejo kapitalističnega načina produkcije in zaostrovanja razrednega konflikta, temveč utrjujejo *status quo* prek premeščanja razrednega konflikta na polje prava, tehničnih postopkov in morale. Slovenska neoliberalna kapitalistična država se podjetizira in konsolidira, razredna neenakost in protislovja se zaostrejujejo zaradi procesov globalne koncentracije kapitala, na volitvah pa ljudstvo nima izbire.

6.3 Suverenost in subjekt demokracije: izrivanje ljudstva iz politike

Poleg zaostrovanja razrednega konflikta in premestitve le-tega na polje morale, kar se kaže v vzponu novih nepolitičnih institucij znotraj političnega sistema, moramo razloge za krizo liberalne demokracije iskati v ukrepih in javnih politikah, ki imajo za posledico drugačno razumevanje suverenosti in spremembo v razumevanju subjekta liberalne demokracije.

Prvič, razloge za spremembo liberalne demokracije, za padec volilne udeležbe ter za nezaupanje v samo liberalno demokracijo moramo iskati v fiskalnem pravilu, ki je ključnega pomena za razumevanje strukturnega onemogočanja fiskalne demokracije. To je tehnokratski odgovor na potencialna nasprotovanja ljudstva politikam konsolidacije in podjetizacije. Fiskalno pravilo na ravni Ustave onemogoča avtonomno odločanje različnih vlad glede tega, kam bodo namenile denar, saj prioriteta postane odplačevanje javnega dolga, ne pa zagotavljanje družbene kohezije

²²⁴ Naj na tej točki še enkrat izpostavimo, da ne govorimo niti o vzročno-posledičnih povezavah niti o korelacijah, temveč zgolj o trendih, ki več kot očitno sovpadajo.

kapitalistične razredne družbe: »Slovenska politika je na mednarodnem prizorišču stopila na stran trde smeri, ki zagovarja brezpogojno odplačilo dolgov držav dolžnic, ne glede na ceno, ko jo morajo plačevati njihovi prebivalci in prebivalke. Tukajšnji državljani in državljanke so vdano sprejeli priporočilo mednarodnih organizacij, da je demokracija škodljiva in da je vse, kar potrebujemo, 'tehnična vlada'« (Breznik in Furlan, 2015, str. 169).

Prepoved referendumu o Zakonu o izvrševanju proračuna jasno kaže na strah, ko zaradi varčevanja naraste nezadovoljstvo ljudstva in političnih nasprotnikov. Zaradi tega je bilo treba omejiti možnost vplivanja na redistribucijske politike in na način reševanja dolžniške krize prek konsolidacije in varčevanja ter akumulacije prek razlaščenja. Ker je prišlo do ustavnega onemogočanja referendumu o proračunskih vprašanjih, sta se depolitizirala proračun in razredni konflikt, saj so proračun in sredstva, ki so namenjena za zdravstvo, socialo, izobraževanje, temelj za blaženje razrednih protislovij kapitalistične družbe. V teh okvirih je treba iskati razlago za velik porast nezaupanja v politične stranke in demokracijo. V času konsolidacije postane skorajda vseeno, katera koalicija je na oblasti, saj so vse zavezane varčevanju in konsolidaciji. Politični procesi, ki pripeljejo do sprejetja proračuna, so postali le še tehnično vprašanje domačih in tujih tehnokratov: »S to ustavno spremembo je ljudstvo izgubilo dostop do političnega odločanja in država je postala stroj za izvrševanje navodil mednarodnih organizacij, ki jim je najpomembnejši cilj privatizacija državnega premoženja« (Breznik in Furlan, 2015, str. 195).

V Zakonu o ratifikaciji Sporazuma o ustanovitvi Medameriške investicijske korporacije²²⁵ (MIK) lahko eksplicitno opazimo, kaj pomeni prenos suverenosti od ljudstva k trgom in kapitalu. V I. členu je eksplicitno zapisano, da je cilj te institucije pospešitev širjenja kapitalistične podjetniške forme v družbi: »Namen korporacije je pospeševati gospodarski razvoj regionalnih držav članic v razvoju s spodbujanjem ustanavljanja, širjenja in posodabljanja zasebnih podjetij, še posebej malih in srednjih, tako da dopolnjuje dejavnosti Medameriške razvojne banke (v nadaljevanju: banka)« (Zakon o ratifikaciji Sporazuma o ustanovitvi Medameriške investicijske korporacije – *MSMIK*, 2018, čl. 1). IV. člen navaja, da so »uradniki in osebje korporacije po dolžnosti popolnoma zavezani korporaciji ter ne priznavajo nobene druge oblasti. Vsaka država članica spoštuje mednarodni značaj te

²²⁵ Zakon o ratifikaciji Sporazuma o ustanovitvi Medameriške investicijske korporacije – *MSMIK* (2018). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 28. decembra.

obveznosti« (Zakon o ratifikaciji Sporazuma o ustanovitvi Medameriške investicijske korporacije – *MSMIK*, 2018, čl. 4). VII. člen sporazuma je najbolj jasen prikaz prevlade kapitala nad celotno ekonomsko politiko slovenske neoliberalne kapitalistične države, pri čemer gre za lokalno manifestacijo logike centralizacije in koncentracije kapitala. Nedotakljivost zasebne lastnine in logika koncentracije in centralizacije kapitala sta eksplicitno razvidni iz VII. člena sporazuma: »Premoženje in sredstva korporacije uživajo imuniteto pred preiskavo, zasegom, zaplenbo, razlastitvijo ter katerimi koli drugimi načini odvzema ali zasega z izvršilnimi ali zakonskimi ukrepi ne glede na to, kje sta in kdo ju poseduje« (Zakon o ratifikaciji Sporazuma o ustanovitvi Medameriške investicijske korporacije – *MSMIK*, 2018, čl. 7). Ključni poudarek VII. člena pravi, da je MIK oproščen davkov: »Korporacija, njeno premoženje, druga sredstva, prihodek ter operacije in transakcije, ki jih opravlja na podlagi tega sporazuma, so oproščeni vseh davčnih in carinskih dajatev. Korporacija je prav tako oproščena kakršne koli obveznosti, ki zadeva plačilo, zadržanje oziroma pobiranje davkov ali drugih dajatev«²²⁶ (Zakon o ratifikaciji Sporazuma o ustanovitvi Medameriške investicijske korporacije – *MSMIK*, 2018, čl. 7). Na ta način koncept suverenosti ljudstva izvodeni, suvereni postanejo predvsem kapital, centralne kapitalistične države in mednarodne organizacije, ki določajo ključne politike v (pol)perifernih državah kapitalističnega svetovnega sistema.

Druga pomembna sprememba liberalne demokracije v slovenski neoliberalni kapitalistični države se nanaša na spremembo subjekta demokracije. Deležniki in podjetniki postajajo ključni politični akterji liberalne demokracije v Sloveniji, ki vse bolj deluje v skladu s potrebami kapitala. Prva Janševa vlada je eksplicitno izpostavila, da demokracijo razume na zelo podjetniški način. Zavezali so se, da bo vlada »javno upravo razvijala kot servis za državljane in podjetja ter zagotovila podjetništvu prijazno administrativno okolje, ki bo domače in tuje vlagatelje motiviralo pri odločanju o ustanavljanju podjetij in vlaganjih /.../« (Koalicijska pogodba 2004–2008, 2004, str. 54). Pahorjeva vlada je v uvodu koalicijske pogodbe zapisala, da so temelj nove vlade »človekove pravice, demokracija, odprta družba /.../« (Koalicijska pogodba 2008–2012, 2008, str. 2), vendar je demokracija reducirana na sodelovanje s civilno

²²⁶ Poleg tega VII. člen opredeljuje, da so vsi zaposleni MIK deležni imunitete pred sodstvom države: »Vsi guvernerji, izvršni direktorji, namestniki, uradniki in osebje korporacije uživajo naslednje privilegije in imunitete: a) imuniteto pred sodnimi postopki za dejanja, ki jih opravljajo po službeni dolžnosti, razen kadar se korporacija odpove tej imuniteti« (Zakon o ratifikaciji Sporazuma o ustanovitvi Medameriške investicijske korporacije – *MSMIK*, 2018, čl. 7).

družbo in NVO, na »dobro upravljanje« ter svobodo medijev (Koalicijska pogodba 2008–2012, 2008, str. 45; 2), kar je neoliberalni koncept *par excellence*.

Cerarjeva vlada je v koalicijski pogodbi (Koalicijska pogodba 2014–2018, str. 6) postavila v ospredje sodelovanje s civilno družbo in NVO v smislu »poglabljanja« demokracije in aktivnega državljanstva. Aktivno državljanstvo je izenačeno s podjetniškim sebstvom, saj sta v ospredju podjetizacija države in priložnost NVO, da vplivajo na te procese. Poleg tega je aktivno državljanstvo reducirano na povečevanje človeškega kapitala celotne družbe: »Ustvarjalna, zdrava, inovativna, kompetentna in socialno podprta družba za kakovostno življenje vseh ljudi v njej. Uspešne države bodo tiste, ki bodo uspele ustvariti ustvarjalna okolja za razcvet sposobnosti ljudi, prostora in struktur, v katerih sobivajo«²²⁷ (Koalicijska pogodba 2014–2018, str. 6).

Če pogledamo ključne strategije razvoja države, lahko opazimo, da že v SRS 2005 najdemo besedo deležnik: »Uspešno spodbujanje razvoja pa je odvisno tudi od razvitosti socialnega kapitala. Zato pri načrtovanju in uresničevanju strategije potrebujemo sodelovanje vseh družbenih deležnikov« (SRS, 2005, str. 18). Ob tem je tudi zapisano, da demokracija pomeni »partnerski dialog enakopravnih družbenih deležnikov« (SRS, 2005, str. 21–22). Ker je Janševa vlada v tistem času stremela k oblikovanju »partnerskega modela države«, so v SRS 2005 zapisali, da »sodelovanje pri oblikovanju pravil in regulacijskih mehanizmov tržne ekonomije prevzema širši krog deležnikov« (SRS, 2005, str. 22). Država in državni organi v obliki deležnikov in pravi deležniki/podjetniki iz gospodarstva ter posamezniki, ki so po novem razumljeni kot podjetniki, sodelujejo v regulaciji trga. Ravno sprememba od državljanov k deležnikom pomeni točko političnega razbitja ljudstva in tvori osnovo za konstrukcijo podjetniškega ljudstva. Subjekt liberalne demokracije ni več politično ljudstvo, temveč so to podjetniki in nastajajoče podjetniško ljudstvo: »Nov podjetniški duh, neprestano poslovno prilagajanje podjetij in medsebojno zaupanje družbenih deležnikov morajo postati osrednje razvojno gibalno« (SRS, 2005, 18).

V SRS 2014–2020 so kot deležniki opredeljene različne javne institucije (SRS, 2013, str. 2). V tem dokumentu najdemo podjetizacijo koncepta javnosti: »Februarja 2013 je Ministrstvo za

²²⁷ Takšen poudarek ne preseneča, saj je premier Cerar večkrat poudaril, da v javnopolitičnih procesih sodelujejo predvsem deležniki, in ne državljanji ali ljudstvo (RTV SLO, 2016).

gospodarski razvoj in tehnologijo pričelo s široko javno razpravo v obliki tematskih dogodkov na nacionalni ravni, na katere so bili vabljeni vsi relevantni deležniki (kombinacija prioritet in ciljnih skupin)« (SRS, 2013, str. 6). V javnopolitičnih procesih ne sodelujejo več javnost ali politični akterji, temveč deležniki. Cilj SRS 2014–2020 je bil zgraditi »aktivne in odgovorne državljane«, ki so razumljeni kot deležniki in podjetniki (SRS, 2013, str. 9). V SRS 2030 najdemo pomembne formulacije, ki se nanašajo na razumevanje subjekta liberalne demokracije. SRS 2030 pri opredelitvi demokracije izpostavlja sledeče: »Spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin ter pravna varnost in spoštovanje vladavine prava so med ključnimi dejavniki kakovosti demokracije in družbenega razvoja« (SRS, 2017, str. 42). Kakovost demokracije je uokvirjena v pravno in moralno vprašanje, pri čemer je koncept podjetiziran: »Poleg javnega posvetovanja je bilo organiziranih še nekaj pogovorov z zainteresiranimi deležniki, ki so želeli poglobljeno predstavitev strategije in razpravo o osnutku dokumenta« (SRS, 2017, str. 63; glej tudi: SRS, 2017, str. 49). SRS 2030 navaja, da država lahko doseže svoje cilje z »uveljavitvijo koncepta trajnostnega razvoja, aktivnega državljanstva in etičnosti kot enega od načel vzgoje in izobraževanja« (SRS, 2030, str. 26). To aktivno državljanstvo je v kontekstu konceptualizacije »participativne demokracije« zvedeno na podjetniško logiko, saj se participativno demokracijo reducira na »dosledno vključevanje deležnikov v vse stopnje oblikovanja in spremljanja politik« (SRS, 2017, str. 47). Koncept ljudstva je v opredelitvi demokracije popolnoma odsoten.

Strategija razvoja javne uprave 2015–2020 je pomemben dokument, ne le zaradi podjetizacije javne uprave, temveč tudi zaradi naslavljanja deležnikov v političnih procesih. V njem se deležnik popolnoma afirmira kot enakovreden državljanu, če ne že kot državljan sam, medtem ko je ljudstvo kot politična kategorija in kot temelj liberalne demokracije odsotno. V dokumentu najdemo zapisano, da je proces priprave SRJU »vključeval sodelovanje in pridobivanje mnenj ključnih deležnikov na področju javne uprave v Sloveniji ter strokovne in širše javnosti« (SRJU, 2015, str. 21). Torej, javnosti ne tvorijo državljani, temveč deležniki!²²⁸ SRJU 2015–2020 poudarja, da je treba upoštevati zadovoljstvo »državljanov, podjetij in drugih deležnikov« (SRJU, 2015, str. 24), ter napoveduje, da bodo osnova za delovanje javne uprave »potrebe deležnikov in uporabnikov upravnih storitev« in vrednote, ki so v samem temelju NJM-ja: »odgovornost, transparentnost, vladavina prava, sodelovanje, pravičnost in vključenost,

²²⁸ Kot deležniki nastopajo večinoma različna ministrstva ter javni zavodi, agencije ipd. (SRSJU, 2015). Iz tega izhaja, da je sama država začela sebe razumeti na kapitalistični način, kot kapitalistično podjetje, različna ministrstva in drugi organi javne uprave so razumljeni kot posamezni deležniki.

usmerjenost k soglasju, inovativnost, uspešnost in učinkovitost« (SRJU, 2015, str. 25). Poleg tega SRJU poudarja, da obstaja splošno nezadovoljstvo z delovanjem javne uprave in države. Državljeni pa so v tej dikciji reducirani na funkcijo podjetnika: »Pri tem se državljani sklicujejo zlasti na nekonkurenčno poslovno okolje, nepreglednost in številne administrativne ovire, ki otežujejo njihovo nemoteno poslovanje, jim jemljejo čas ter jih ovirajo pri vsakodnevni obveznostih«²²⁹ (SRJU, 2015, str. 139).

Naraščanje števila samozaposlenih in podjetizacija socialne zaščite prispevata k ustvarjanju podjetniškega ljudstva, ki je v bistvu simbol depolitizacije in podjetizacije demokracije. Razredni karakter teh procesov lahko med drugim vidimo v kontekstu rekordnega naraščanja dobičkov poslovnih subjektov, stagnacije povprečne plače ter prek razprodaje državnega premoženja. Po novem javnost tvorijo deležniki, in ne državljani. Tako je še en element liberalne demokracije podjetiziran in podvržen kapitalistični logiki. V orwellovskem novoreku so državljani postali deležniki. Demokratičnega političnega subjekta in suverena, ki je sicer v liberalni demokraciji in kapitalizmu vedno razredno razdeljen, ni nikjer. Gre za »upor elite zoper demokracijo« (Chomsky, 1999, str. 43) ter oblikovanje mednarodne političnega in gospodarskega sistema, v okviru katerega »parlamentarni proces s svojimi postopki legitimiranja, odločanja in oblikovanja dogovorov še bolj izgublja pomen« (Hirsch, 2014, str. 131). Namesto liberalne demokracije imamo na polperiferiji EU *Marktkonforme* in *Kapitalkonforme Demokratie*, ki je reducirana na funkcijo legitimiranja političnega in ekonomskega sistema in procesov koncentracije kapitala. V teh procesih je treba iskati razloge za krizo liberalne demokracije v Sloveniji.

²²⁹ V SRJU najdemo definicijo besede deležnik: »Déléžnik (angl. stakeholder): oseba, skupina ali organizacija, ki ima neposreden ali posreden delež ali interes v organizaciji, ker lahko vpliva na organizacijo ali organizacija lahko vpliva nanj. Primer zunanjih deležnikov so odjemalci, dobavitelji, partnerji, vladne organizacije in predstavniki skupnosti ali družbe; primer notranjih deležnikov so zaposleni ali skupine zaposlenih« (SRJU, 2015, str. 157). V tem pojmovniku in tudi v samem dokumentu ni nikjer besede o ljudstvu, o subjektu liberalne demokracije.

7 SLOVENSKA NEOLIBERALNA KAPITALISTIČNA DRŽAVA, KONCENTRACIJA KAPITALA IN KAPITALISTIČNI SVETOVNI SISTEM

Dandanes se srečujemo z novo emanacijo slovenske kapitalistične države, ki temelji na logiki konsolidacije in podjetizacije na ravni *polity* in *policy*, pri čemer kapitalistična država vse bolj posega v družbo z dvema namenoma: prvič, da uveljavi režim fiskalne konsolidacije prek varčevanja in privatizacije; drugič, da pride do spremembe delovanja na ravni državnih aparatov in usmerjenosti javnih politik v smeri širjenja podjetniške forme. Ti procesi sovpadajo z globalnimi procesi centralizacije in koncentracije kapitala, v katere je slovenska kapitalistična država vstopila v servilni vlogi v času reševanja krize 2008 prek privatizacije državnih podjetij. Tako se spreminja liberalna demokracija v Sloveniji, pri čemer smo priče vzponu nepolitičnih institucij, premestitvi razrednega konflikta na polje prava in morale.

Prva zgodba je povezana s konkretnimi ukrepi fiskalne konsolidacije. Slovenska neoliberalna kapitalistična država je pod pritiski kapitala in EU morala sprejeti številne ukrepe, s katerimi je vzpostavila in stabilizirala zaupanje mednarodnih finančnih trgov in bonitetnih agencij. V tem kontekstu vzpostavljanja zaupanja so bili sprejeti številni zakoni in politike, usmerjene k fiskalni konsolidaciji: ZUJF, privatizacija, vpis fiskalnega pravila v Ustavo RS ipd. Cilj teh je bil krepitev konkurenčnosti. To je bilo mogoče le prek »ponovno vzpostavljenega zaupanja finančnih trgov«, kar gre vedno skupaj z »globokimi spremembami v političnih institucijah in družbeni strukturi« (Streeck, 2015a, str. 19). Šlo je za razredno specifične ukrepe in politike, ki so bili porazdeljeni med celotno populacijo, pri čemer pa so bili najbolj prizadeti najbolj ranljivi. Davčna politika – nižanje davkov najbogatejšim pred krizo in po krizi ter odsotnost davka na nepremičnine – razkriva razredno selektivnost političnih struktur ter zaostrovanje razrednega konflikta v obdobju stabilizacije neoliberalne hegemonije prek konsolidacije javnih financ. Posledici teh ukrepov sta bila začetek procesa vzpostavljanja konsolidirajoče se države ter depolitizacija politike.

Kapitalistična država skupaj z zasledovanjem konkurenčnosti in konsolidacije promovira in širi »podjetništvo, inovativnost in profitabilnost tako v zasebni kot tudi v javni sektor« (Cerny, 1996, str. 260). To je v Sloveniji razvidno v vpeljevanju praks NJM-ja v delovanje državnih aparatov. Po drugi strani pa gre tudi za širjenje podjetniške forme v samo družbo prek APZ-ja

in širjenja socialnega podjetništva. Posledica tega je naraščanje števila podjetij v Sloveniji – leta 2008 je bilo nekaj več kot 152.000 podjetij, deset let pozneje pa več kot 200.000, pri čemer pa so leta 2017 mala in srednje velika podjetja predstavljala skupaj okrog 99 % vseh podjetij (SURS, 2018). Vzpostavljanje konkurenčne in konsolidirajoče se države je povezano s podjetizacijo države in družbe, ki sedaj postaja vse bolj podobna tistemu, kar je Michael Oakeshott imenoval »združenje podjetij« (Oakeshott v Cerny, 1997, str. 255). Slovenska neoliberalna kapitalistična država postaja vse bolj »projekt menedžiranja in ne vladanja« (Brown, 2015, str. 22).

Ti procesi konsolidacije in podjetizacije slovenske neoliberalne kapitalistične države so komplementarni procesom koncentracije ekonomske moči in kapitala, pri čemer lahko razlikujemo med dvema obdobjema. Prvič, gre za procese koncentracije in centralizacije kapitala na ravni Slovenije. Ti procesi so potekali do leta 2008, ko sta tako leva kot desna politična elita poskušali ustvariti svoje kapitalsko omrežje in ekonomsko elito, pri čemer sta se projekta včasih prekrivala. Najbolj izraziti primer tega je projekt Igorja Bavčarja in Istrabenza. Manifestacijo teh procesov lahko razberemo v številnih menedžerskih odkupih in prevzemih v času prve Janševe vlade; takrat so bili mogoči samo ob močni podpori politike in državnih bank. Zgodba se je končala »podobno kot v vseh drugih državah, s koncentracijo lastništva v rokah nekaj posameznikov ali družin /.../ Ne glede na to, ali so do tega bogastva prišli bodisi prek političnih zvez bodisi zaradi lastne iznajdljivosti, je obojim skupna predvsem popolna 'ruska' brezskrupuloznost pri izogibanju in kršenju zakonskih določil, zlorabi notranjih informacij /.../« (Damijan, 2008). Šlo je za poskus oblikovanja domače kapitalistične elite – nacionalne buržoazije – ter koncentracije kapitala na ravni slovenske kapitalistične države.

Ko izbruhne kriza leta 2008, ki se v Sloveniji pokaže leta 2009, menedžerji niso več zmožni odplačevati kreditov. Takrat projekt ustvarjanja lastne kapitalistične elite – »nacionalne buržoazije« (Poulantzas) – propade. Rizman (2006b, str. 155) je že v začetku tisočletja opozarjal, da je gradualizem le začasna faza tranzicije ter da je le vprašanja časa, kdaj se bodo začeli ekstenzivni procesi akumulacije prek razlaščenja ter koncentracije in centralizacije kapitala najprej v rokah domače menedžerske elite in po tem v rokah tujega kapitala. Potrebni so bili zunanji pritiski – kriza 2008 in pritiski EU. Tako se začne drugo obdobje – obdobje prevlade kompradorske buržoazije ter začetek procesov koncentracije in centralizacije državnega premoženja v rokah tujega kapitala in v centralnih državah kapitalističnega

svetovnega sistema. V teh procesih je slovenska neoliberalna kapitalistična država odigrala podrejeno in servilno vlogo v odnosu do tujega velekapitala in do centralnih kapitalističnih držav v EU in na svetovni ravni, saj je brez težav privatizirala državna podjetja, ki jih je kupil tuji kapital ali celo centralne države (prodaja Letališča Ljubljana Fraportu). Na ta način je slovenska neoliberalna kapitalistična država podprla procese privatizacije državnega premoženja ter koncentracijo in centralizacijo le-tega v rokah tujega kapitala.

V kontekstu vzpona konsolidirajoče se in podjetniške kapitalistične države kot specifične emanacije neoliberalne kapitalistične države je Slovenija po krizi 2008 sprejela vlogo (pol)periferne države, ki ji je bila »dodeljena« na ravni EU, ker se kapital iz Slovenije vse bolj koncentrira in centralizira v centralnih kapitalističnih državah EU in sveta, saj imajo novi lastniki slovenskih bank in privatiziranih podjetij sedeže v centralnih državah kapitalističnega svetovnega sistema (ZDA, Nemčija, Kitajska, Japonska ipd.)²³⁰. V obdobju po zadnji krizi je slovenska neoliberalna kapitalistična država postala servilna za tuji velekapital, domača kompradorska buržoazija pa je odigrala posredniško vlogo za razprodajo slovenskih nacionalnih podjetij tujemu globalnemu kapitalu ali drugim kapitalističnim državam in si s tem povečala svoje bogastvo in premoženje. Slovensko kapitalistično gospodarstvo je vse bolj, razen nekaj izjem, prevzelo vlogo izdelovalca delov za končne produkte, ki se sestavljajo v centralnih kapitalističnih državah in ki jim prinašajo profite²³¹.

Zaradi zaostrovanja varčevanja pod izgovorom »nujnosti« konsolidacije javnih financ, ki jih je spremljal začetek privatizacije in akumulacije prek razlašanja, je prišlo do številnih uporov. Jeseni 2011 se pojavilo gibanje *Occupy*, njegovi predstavniki so zasedli ploščad pred Ljubljansko borzo (Razsa in Kurnik, 2012). Dobro leto pozneje je – zaradi dodatnega zaostrovanja razrednih protislovij in razgrnitve systemskega in objektivnega nasilja kapitalističnega produkcijskega načina in imperativa kapitalistične akumulacije in koncentracije – prišlo do vstaj, ki so bile nasilno zatrite (Kurnik, 2013). Ko so izbruhnili protesti pozimi 2012–2013 v času druge recesije med dolgotrajno krizo, je slovenska neoliberalna

²³⁰ Slovenija spada v polperiferne države v kapitalističnem svetovnem sistemu, ki pa so vedno v izjemno težkem položaju, saj ravno na polperiferne države »pritiskajo centralne države, same pa pritiskajo na periferne države, saj jih skrbi, da ne bi zdrknile v periferijo, in delajo vse, kar morejo, da bi se bolj približale centru« (Wallerstein, 2006, str. 41).

²³¹ V tej konstelaciji je vloga slovenske neoliberalne kapitalistične države drugačna od centralnih držav kapitalističnega svetovnega sistema, ki imajo nalogo, da omogočajo lastni nacionalni buržoaziji, da koncentrira kapital.

kapitalistična država povečala represijo. Vsak protest je bil kriminaliziran, policija pa je prvič v zgodovini samostojne Slovenije zoper protestnike uporabila tudi vodni top. Največji strah pa je vseskozi bil možnost »poškodovanja lastnine«. V času najbolj strogih varčevalnih ukrepov in že po uveljavitvi ZUJF-a je druga vlada Janeza Janše v bistvu povečala izdatke za »javni red in varnost« (SURs, 2015) To ne preseneča, saj ravno kapitalistična država zagotavlja varovanje zasebne lastnine in reprodukcijo kapitalistične akumulacije. V tistem času je Slovenija v vlogi polperiferne države in pod vplivom tujega kapitala ter domače politične in kapitalske elite začela postopke varčevanja in razprodaje premoženja, ki se je centraliziralo in koncentriralo v rokah podjetij in kapitala, ki imajo sedeže v centralnih državah kapitalističnega svetovnega sistema²³².

Če zgodbo konsolidacije in podjetizacije slovenske neoliberalne kapitalistične države povežemo s procesi padanja volilne udeležbe in naraščanjem nezaupanja v politiko in stranke, postane jasno, da je kapital politično in ekonomsko napadel že omejeno politično demokracijo, ki lahko obstaja v specifični kapitalistični formi in razredni družbi. V zadnjih desetih letih se razredni konflikt v slovenski družbi zaostrojuje, pri čemer ta proces sovpada s transformacijo razredne strukture slovenske neoliberalne kapitalistične države ter vzponom prekariata. Tudi v Sloveniji potekajo procesi razlaščenja, ki sovpadajo z novim »oblikovanjem soglasja« (Chomsky in Herman, 2008).

Slovenska neoliberalna kapitalistična država, uporabljajoč »ideološke aparate države« in ukrepe ter vzvode javnih politik, poskuša blažiti zaostrovanje razrednega konflikta prek depolitizacije politike in demokracije, pri čemer kulturna vprašanja nadomeščajo razredni boj, ki je, če sledimo Aristotelu, vpisan v same temelje demokracije. Politične procese se depolitizira in naturalizira, razredni konflikt se premešča na raven morale prek ustanavljanja novih institucij – KPK, RS –, ki odpirajo vrata depolitizirani in nepolitični demokraciji, v kateri »neodvisne« in regulatorne institucije pridobivajo moč nasproti ljudstvu in politiki. Politično razlaščenje ljudstva je najbolj jasno razvidno iz omejevanja možnosti vplivanja ljudstva na politiko prek nove referendumske zakonodaje in fiskalnega pravila, pri čemer se je suverenost prenesla na

²³² Pri tem pa seveda ne gre spregledati, da sta stopnja nasilja in intenziteta razrednega konflikta v slovenski neoliberalni kapitalistični državi še vedno nižji kot v centralni državi kapitalističnega svetovnega sistema – ZDA, kjer država na različnih ravneh nameni dvakrat več sredstev za »red in mir« kot za socialne programe (Ingraham, 2020).

mednarodni kapital in trge. Demokratične politične odločitve so reducirane na tehnična vprašanja²³³.

V tej novi (neo)liberalni demokraciji slovenska neoliberalna kapitalistična država stremi k širitvi podjetniške forme, kar vpliva na razbitje in izginjanje ljudstva iz javnopolitičnega diskurza in prakse, nadomestijo pa ga različne emanacije podjetniškega subjekta, predvsem v obliki deležnikov. K Streeckovemu razlikovanju med državnim in tržnim ljudstvom lahko dodamo še koncept *podjetniškega ljudstva*, saj je podjetništvo razumljeno kot aktivno državljanstvo. Ključni poudarek je na ustvarjanju čedalje večjega števila podjetij in tudi na podjetizaciji sebstva oziroma prekarizaciji prek podjetizacije, kar spremlja proces prodaje državnih podjetij domačemu in tujemu kapitalu. Gre za ekonomizacijo in podjetizacijo političnega prostora in liberalne demokracije, ki je nujna v okvirih zaščite in ideološke legitimacije akumulacije prek razlaščenja, ki sovpada s koncentracijo kapitala iz Slovenije v rokah podjetij v centralnih državah kapitalističnega svetovnega sistema. V tem kontekstu se zdi, da velja opozorilo Chomskega, da v družbi lahko obstajajo formalno demokratični vzvodi, vendar pa družba nikakor ni že nujno in po definiciji demokratična (Chomsky in Barsamian, 1994, str. 5).

V slovenski neoliberalni kapitalistični državi je – zaradi pritiskov koncentracije in centralizacije kapitala na globalni ravni – liberalnodemokratični proces vse bolj omejen. Ključne odločitve, ki so v interesu centralnih kapitalističnih držav in ki podpirajo procese koncentracije kapitala, se sprejemajo »v birokratsko kapitalističnih pogajalskih kompleksih«, ki se jih »manipulativno posreduje tistim, ki jih zadevajo« (Hirsch, 2014, str. 181–182). V obdobju krize je imela velika večina političnih strank zelo podobne politične programe, vloga trga kot temeljnega regulacijskega mehanizma pa se ni postavila pod vprašaj. Zaradi tega je opaziti porast velikega systemskega nezaupanja v politiko, ki je inherenten neoliberalizmu in neoliberalnemu kapitalističnemu projektu. Tako smo v Sloveniji soočeni s situacijo, ko v neoliberalni kapitalistični državi liberalnodemokratični »institucionalni mehanizmi sicer še vedno delujejo razmeroma gladko, toda pluralizem političnih strank se je skrčil na različice kapitalističnega lokalnega upravljanja, vse družbene alternative, ki so bolj temeljne, pa so izključene« (Hirsch,

²³³ Opazen je prehod od politike k tistemu, kar Hirsch (2014) poimenuje »civilnodružbeni totalitarizem«, saj se odločitve vse bolj prepuščajo »civilni družbi« in javnemu mnenju, ki pa ga usmerja in oblikuje kapital prek lastnih medijev.

2014, str. 204). Ljudstvo ni več ne suveren ne subjekt liberalne demokracije – suverenost se prenaša na trge in kapital, subjekt demokracije pa so podjetniki in deležniki.

Liberalna demokracija se je v Sloveniji zvedla predvsem na zahteve po transparentnosti in protikorupcijske sentimente in postaja vse bolj *Kapitalkonforme demokratie*. Chomsky ugotavlja, da je vsaka oblika demokracije, ki obstoječe oblastniške strukture pušča nedotaknjene, dovoljena in zaželena, vsaka oblika demokracije, ki bi spodkopavala *status quo*, je razumljena kot odklon od normalnega stanja (Chomsky in Barsamian, 1994, str. 5). Sedanji premik k »nedemokratičnemu liberalizmu« (Mounk, 2018) je v Sloveniji povezan s samo naravo liberalne demokracije, ki je z omejitvami, ki jih postavljajo kapitalistični lastninski odnosi, pravšnja forma demokracije za poglobljanje neoliberalizma in za politično razlaščenje podjetiziranega ljudstva.

8 POLITIČNA PROTISLOVJA KAPITALISTIČNE FORMACIJE V ČASU NEOLIBERALNE HEGEMONIJE

Država je utemeljena na tem protislovju. Temelji na protislovju med javnim in zasebnim življenjem, med univerzalnimi in partikularnimi interesi. Zaradi tega se mora država zavezati k formalnim, negativnim dejavnostim. (Marx, 1844)

Neoliberalna kapitalistična država deluje v dve smeri: na eni strani spreminja lastno delovanje ter koncept in pomen vladanja v kontekstu procesov konsolidacije in podjetizacije, na drugi strani pa regulira družbo in posameznike prek širjenja podjetniške logike (Considine, 2001, str. 169). V tem kontekstu lahko govorimo o »mobilizaciji prebivalstva« v okvirih konkurenčne »gospodarske vojne«, v kateri, kot to izpostavi Hirsch, kapitalistična država najlažje zmaga, »če nacija sama sebe razume kot kapitalistično podjetje« (Hirsch, 2014, str. 122). Tako tvorita oba proces dialektično protislovnost, ki ju združuje poskus stabilizacije neoliberalne hegemonije.

Teoretska in empirična analiza transformacije kapitalistične države in krize liberalne demokracije je razkrila politična protislovja neoliberalne kapitalistične formacije, ki jih neoliberalna kapitalistična država – zaradi tendence koncentracije kapitala v centralnih kapitalističnih državah in pritiska kapitalskih interesov ter zaradi lastne odvisnosti od reprodukcije kapitalistične akumulacije – sama ustvarja in reproducira. Ker je neoliberalna kapitalistična država zavezana imperativu konkurenčnosti, vse bolj razkrajaja nujne sisteme za stabilno reprodukcijo kapitalistične družbe kot celote, saj jo tako na ravni *polity* kot *policy* določata dva načina doseganja konkurenčnosti kapitalističnega gospodarstva in kapitalistične države: 1) konsolidacija javnih financ, ki se najpogosteje kaže v varčevanju in privatizaciji/akumulaciji prek razlaščenja; 2) podjetizacija delovanja države in na ravni *policy* podjetizacija družbe zaradi novih potreb kapitala v spremenjenih strukturnih in kulturnih potrebah kapitalistične akumulacije v času neoliberalne hegemonije, pri čemer poskuša kapitalistična država brezposelnost blažiti s širitvijo podjetniške forme. V tem kontekstu lahko identificiramo tri protislovja, ki so značilna za neoliberalno kapitalistično državo.

Prvič, neoliberalna kapitalistična država mora za ohranjanje konkurenčnosti tekmovati z drugimi državami za kapitalske investicije ter zagotavljati stabilnost kapitalistične akumulacije, vendar ne sme aktivno posegati v trg. Na (pol)periferiji kapitalističnega svetovnega sistema se mora kapitalistična država pod vplivom finančnih trgov in zaradi pritiska različnih frakcij kapitala odpovedati neposredni vlogi v kapitalističnemu gospodarstvu. Za neoliberalizem je sicer zelo značilna fobija pred državo (glej Foucault, 2015), ampak, kot smo pokazali, poleg te fobije pred državo in strahu pred vmešavanjem države v družbo in kapitalistično ekonomijo obstaja dodaten element, ki je v luči konsolidacije javnih financ postal še bolj viden.

Če država hoče biti uspešna v novem strukturnem in kulturnem okviru, mora drugače delovati. Zato kapitalistična država prevzema logiko delovanja podjetij. Za javno upravo je pomembno, da zagotavlja čim bolj prožne storitve. Za neoliberalno kapitalistično državo je pomembno, da ima, tako kot kapitalistična podjetja, kar najbolj visoko bonitetno oceno (Brown, 2015, str. 27). Zato se kapitalistična država preoblikuje vse bolj po meri delovanja kapitalističnih podjetij: zasleduje učinkovitost in uspešnost, deluje na podlagi analize stroškov in koristi, NJM pa pomeni krovno racionalnost delovanja. Na takšen način država zapade v protislovje – po eni strani mora delovati kot podjetje, tekmovati mora z drugimi ponudniki na trgu in se v svojem delovanju prilagajati kapitalističnim podjetjem, po drugi strani pa naj bi bila še vedno ločena instanca, ki deluje, uokvirja in zagotavlja obstoj celotne kapitalistične formacije. V tej luči neoliberalna kapitalistična podjetniška država ne deluje več kot »ideelni kapitalist« (Engels, 1968, str. 628) in vse manj prispeva k prečiščenju kapitalskih interesov. Neoliberalna kapitalistična država deluje kot instanca, ki je potopljena v kapitalistično družbo in gospodarstvo, ki pa se ji zaradi novih razmer produkcije in globalizacije stabilizacija reprodukcije kapitalizma vse bolj izmika.

Drugič, na ravni *policy* so ukrepi in javne politike neoliberalne kapitalistične države usmerjeni v povečevanje konkurenčnosti gospodarstva, kar za seboj potegne tudi dva pomembna vidika: prekarizacijo trga delovne sile in podjetizacijo države in družbe. Osnovni pritisk pomeni zagotavljanje konkurenčnosti gospodarstva in kapitalistične države v dobi neoliberalne globalizacije in v obdobju izjemne gibljivosti kapitala. Dodatni strukturni pritisk po krizi 2008 v inkarnaciji države dolga pa je konsolidacija javnih financ zaradi naraščanja javnega dolga med reševanjem krize. V obdobju krize postane konsolidacija javnih financ temelj konkurenčnosti – zaradi tega je bilo treba vse javne politike in ukrepe usmeriti v nižanje

izdatkov na ravni države, kar je postalo razumljeno kot temelj konkurenčnosti. Na to racionalnost se v obdobju krize in po krizi veže racionalnost podjetništva in podjetizacije družbe, ki je tesno prepletena s podjetizacijo delovanja države.

Foucault izpostavi, da je za neoliberalno državo značilno, da se država ne potrebuje več neposredno ukvarjati z blaginjo državljanov (Foucault, 2015). V ta okvir samodeklarirane impotence države v spremenjenih razmerah lahko umestimo specifične javne politike in ukrepe države: aktivno politiko zaposlovanja, podjetizacijo družbe, prepletanje socialne in zaposlitvene politike ter na koncu tudi vznik in širitev ideje in prakse socialnega podjetništva. APZ pomeni obliko povezovanja socialnih in zaposlitvenih politik, pri čemer je poudarek na kreiranju podjetniškega sebstva ter delovanju na posameznikov na trgu v podobi podjetnikov, ki povečujejo svoj človeški kapital prek delavnic in usposabljanj. Večanje števila podjetij in predvsem samozaposlenih ter številne prekarne oblike zaposlitve nam omogočajo razumevanje prepletanja strukturnih in kulturnih okvirov neoliberalne hegemonije in delovanje kapitalistične države. Socialno podjetništvo, ki se kaže kot inovativni način vključevanja izključenih družbenih skupin, je orodje za vključevanje na trg delovne sile, vendar ni orodje za vključevanje izključenih skupin v družbo, saj se družbo vse bolj razbija, pa tudi ne za vključevanje v politično ljudstvo, ki se ga politično odpravlja in depolitizira. Socialno podjetništvo predvsem omogoča neoliberalni kapitalistični državi, da deluje kot podjetje in da se vse manj vključuje (prek socialnih politik) v urejanje družbenih odnosov in »popravljanje« posledic razrednega izkoriščanja. To omogoča, da se neoliberalna kapitalistična država vede kot podjetje in deluje na podlagi analize stroškov in koristi.

Odvisnost kapitalistične države od reprodukcije kapitalizma jo sili k širjenju podjetniške forme. V sferi produkcije širitev blagovne forme ni več zagotovitev, da bi prišlo do menjalnih odnosov. Menjalni odnosi na trgu se tako vzpostavljajo bolj kot odnosi med podjetniki in ne več med delom in kapitalom. Ob tem zaradi zagotavljanja stabilnosti reprodukcije kapitalistične družbe neoliberalna kapitalistična država vse bolj odpira prostor za vstop kapitala na področja, ki so pred tem bila izvzeta iz kapitalistične profitne logike. Na takšen način se lahko preusmeri iz nedobičkonosnih projektov – sociale, zdravstva, šolstva itd. – v projekte, ki so dobičkonosni, in zmanjša izdatke zaradi strukturnih in kulturnih omejitev neoliberalne kapitalistične

formacije²³⁴. Potrebno je vzpostaviti strukturni in kulturni okvir ter ljudi prepričati, da so si sami krivi, če ne uspejo na trgu. Tako lahko država opusti svojo vlogo v socialni oskrbi ter jo prepusti trgu. Cenejše je subvencionirati podjetništvo kot imeti socialno državo, saj je za državni proračun manj obremenilno enkrat izplačati nepovratna sredstva – in če zgodba ne uspe, si je posameznik kriv sam –, kot pa vseskozi dajati socialno pomoč²³⁵. Najceneje pa je povečati obseg in moč represivnih aparatov države, ki nadomeščajo socialno državo. S tem neoliberalna kapitalistična država ne prispeva k stabilni reprodukciji kapitalistične družbe v celoti, temveč h koncentraciji kapitala v rokah peščice.

V tem okviru zapade neoliberalna kapitalistična država v protislovje na ravni *policy*. Neoliberalna kapitalistična država, ki naj bi bila od družbe neodvisna politična instanca, ki naj bi imela vpliv na regulacijo družbe in kapitala, prek javnih politik širi samo kapitalistično podjetniško formo, ki je sama vzrok za krizo kapitalizma: »Katerikoli režim, ki bi poskušal zasledovati drugačno smer, je soočen s fiskalno krizo, znižanjem bonitetne /.../ ocene ter vsaj z izgubo legitimnosti« (Brown, 2015, str. 22). Na takšen način se znova bližamo temu, kar je Engels opazil ob koncu 19. stoletja, ko je opozoril, da ni več kapitalistična država tista, ki »pogojuje in regulira civilno družbo, temveč civilna družba pogojuje in regulira državo, in posledično, politike [*policy*] in njihova zgodovina morajo biti razložene iz ekonomskih odnosov in njihovega razvoja in ne obratno«²³⁶ (Engels, 1885). Gre v bistvu za izgradnjo novega zgodovinskega bloka ter za novo konfiguracijo integralne kapitalistične države (Gramsci, 1977), v kateri tako kapitalistična država kot tudi civilna družba postajata zavezani podjetništvu kot temelju kapitalistične reprodukcije, kar je podlaga za vzpostavljanje nove hegemonije vladajočega razreda.

Tretjič, liberalnodemokratska kapitalistična država v času neoliberalne hegemonije sama ustvarja razmere za krizo liberalne demokracije, saj na eni strani omogoča kopičenje bogastva v rokah peščice, kar ima za posledico povečevanje neenakosti in revščine ter zaostrovanje razrednih protislovij. Sicer je treba spet poudariti, da je bila liberalna demokracija vedno in od

²³⁴ Emmanuel Macron je 15. junija 2017, malo po izvolitvi, v svojem govoru poudaril, da stremi k temu, da iz Francije naredi »start-up nacijo«, ter da je cilj njegovega mandata, da se Francija kot država začne obnašati kot start-up podjetje (Bloomberg, 2017).

²³⁵ Javni interes več ni zastopan v javnih politikah ali pa ga je čedalje manj, hkrati pa v ospredje stopata »kalkulacija in distribucija tveganj« (Considine, 2001, str. 2).

²³⁶ Civilna družba v tem primeru pomeni sfero produkcije, občansko družbo – *bürgerliche Gesellschaft*, ki ne pomeni civilne družbe v današnjem pomenu besede.

nekdaj razredna demokracija, ki je razredno izkoriščanje puščala ob strani. Pa vendarle, po drugi svetovni vojni se je liberalna demokracija zares razcvetela zaradi specifičnih razrednih razmerij moči, hladne vojne ter strahu pred revolucijami na Zahodu (Streeck, 2017a). V teh okvirih je tudi to ljudstvo bilo še vedno razredno razdeljeno, a je hkrati prišlo do velikih koncesij s strani kapitala, kar je odprlo prostor za množično udeležbo ljudstva v liberalnodemokratskih institucijah in procedurah.

Od 80. let prejšnjega stoletja pa je to liberalnodemokratsko ljudstvo vse bolj razredno polarizirano, vse bolj izkoriščano in konec koncev, kot smo pokazali konkretno na primeru Slovenije, vse bolj podjetizirano. Namesto državljanov v ospredje vse bolj stopajo deležniki, politika se tehnokratizira, kar vpliva na transformacijo in krizo liberalne demokracije. Od političnega ljudstva je ostalo bore malo. Politično ljudstvo, ki je sicer bilo vedno razredno razdeljeno, se postopoma spreminja v podjetniško ljudstvo, ki gleda na demokracijo kot na obliko podjetniških priložnosti na trgu. V ospredje prihajajo vprašanja morale in korupcije, o ekonomskih in socialnih vprašanjih pa se le malo razpravlja. Pod vplivom neoliberalizma lahko opazamo dodatne procese depolitizacije liberalne demokracije in »specifično formo njene privatizacije« (Hirsch, 2014, str. 157).

Tako se v bistvu dodatno zaostri protislovje, ki je inherentno liberalnodemokratski kapitalistični državi: socialne in politične pravice na eni strani in imperativ trga in akumulacije na drugi (glej: Streeck, 2011). Ravno v tem okviru spreminjanja razredne kompozicije družbe in – še bolj pomembno – razrednih razmerij moči je treba iskati tudi vzroke za padec volilne udeležbe in krizo liberalne demokracije, ki jo (re)producira liberalnodemokratska kapitalistična država sama v poskusih iskanja načinov stabilizacije kapitalistične akumulacije prek širitve podjetniške forme. Liberalna demokracija se v teh spremenjenih okvirih poskusa kapitalistične države zagotavljanja kapitalistične reprodukcije kaže vse bolj zgolj kot forma brez kakršnekoli vsebine.

Tri razložena protislovja sovpadajo s procesi pospešene koncentracije in centralizacije kapitala v centralnih državah kapitalističnega svetovnega sistema. Ti procesi, kot je Marx predvidel, spodkopavajo stabilno reprodukcijo kapitalističnega sistema kot celote, kar se vse pogosteje kaže v izbruhu nasilnih demonstracij in še bolj v nasilnem odzivu kapitalističnih držav pri poskusu discipliniranja in podrejanja neposlušnih pri poskusu zagotavljanja reprodukcije

kapitalističnih odnosov. »Prva kriza globalne dobe« (Tooze, 2018b) je prispevala k stabilizaciji in reprodukciji neoliberalizma, vendar neoliberalna kapitalistična država sama prispeva k destabilizaciji in k spodkopavanju reprodukcije kapitalističnega sistema kot celote, saj prek konsolidacije in širitve podjetniške forme ter podjetizacije liberalne demokracije odpira prostor za zaostrovanje razrednega konflikta. Zaradi koncentracije kapitala v rokah podjetij in kapitalistov v centralnih kapitalističnih državah se zaostčujejo razredni konflikt znotraj držav in konflikti med državami, od česar imajo profit samo kompradorske buržoazije v posamičnih (pol)perifernih kapitalističnih državah in globalni velekapital, lokalno prebivalstvo pa je prepuščeno na milost in nemilost trgu; represivni državni aparati vsak upor strogo in grobo sankcionirajo.

Liberalna demokracija je v teh okvirih transformacije kapitalistične države znova vse bolj razredna demokracija. Na formalni in proceduralni ravni so še vedno prisotne vse prvine idealnega tipa liberalne demokracije, volitve in svoboščine so načeloma zagotovljene. Vendar se vsebina liberalne demokracije spreminja, postaja vse bolj izpraznjena, demokratičnih praks, ki so v času keynesianizma pomenile možnost spreminjanja ekonomskih in političnih pogojev lastnega bivanja in možnost spreminjanja razrednih pozicij v družbi (sicer znotraj kapitalističnih odnosov), ni več, moment občega izginja, partikularni kapitalski interesi pa so neprikrito postavljeni na prvo mesto.

EKSKURZ II: POPULIZEM, DEMOKRACIJA, KAPITALIZEM

Analiza delovanja in transformacije kapitalistične države in krize liberalne demokracije ne more biti zadostna, če ne naslovi populizma. *Mainstream* liberalni mediji, politične stranke ter politiki so označili Donalda Trumpa, Marine Le Pen, Orbána, Putina, Johnsona, Ciprasa, Crobyna, Sandersa itn. za populiste, hkrati pa se jih tako omenja tudi v znanstveni literaturi²³⁷ (Adam, 2017; Mouffe, 2018; Mounk, 2018). Populizem je na splošno označevalec za politične stranke in gibanja, ki se upirajo *statusu quo*, pri čemer se zanemarjajo politične in ekonomske razlike med politiki in strankami, ki se jih označuje za populistične.

Označevalce, kot so »populizem«, »populist«, »populistična stranka/gibanje«, se v evropskem in severnoameriškem kontekstu uporablja kot nekaj slabega in zelo pogosto služijo za diskreditacijo političnih nasprotnikov. Na ta seznam *mainstream* mediji in politologi uvrščajo izjemno heterogene politične stranke in gibanja, tako po vsebini kot po formi – od ekstremne desnice do radikalne levice –, kar je izjemno problematično in analitično napačno. Izenačevanje Trumpa ali Le Pen s Corbynom ali Sandersom je nesmiselno in tudi teoretsko in empirično napačno, saj Trump in Le Pen predstavljata ekstremno desnico v ZDA in Franciji, Corbyn in Sanders pa socialdemokratsko usmeritev emancipacijskih in demokratičnih gibanj v Združenem kraljestvu in ZDA. Zaradi takšne zmede je treba sam koncept populizma podvreči analizi.

Poznamo veliko različnih definicij in opredelitev populizma. V grobem lahko razlikujemo med različnimi teoretskimi razumevanji populizma: populizem kot sredstvo demokratizacije (»*popular agency approach*«); Laclaujev teoretski pristop k populizmu; družbeno-ekonomski pristop, ki je vezan na družbena gibanja v Latinski Ameriki; populizem kot gibanje, ki je osredotočeno okrog močnega vodje; populizem kot folklor in sredstvo za mobilizacijo (medijske študije) – politika spektakla; populizem kot ideologija/diskurz/svetovni nazor (Mudde in Rovira Kaltwasser, 2017, str. 2–8).

²³⁷ Za študije primera populizma glej npr.: Wodak, KhosraviNik, Mral, 2013; Donato in Lovec, 2019; Bojinović Fenko, Požgan in Lovec, 2019; Lovec, 2019. Za obravnavo populizma in medijev glej: Pajnik in Sauer, 2018.

Populizem naslavlja problem, ki nastane zaradi neskladja med volilno podporo ljudstva in delovanjem političnih elit, ki niso v skladu z željami, interesi in potrebami navadnih ljudi. Pri vseh je v ospredju antagonistični odnos med elito in navadnim ljudstvom in delitev na »nas« in »njih« (Donato in Lovec, 2019, str. 14). Populisti poudarjajo vertikalni konflikt med elito in ljudstvom, pri čemer pa je ključno, da so za desne populiste krivci za slabo življenje »pravega« ljudstva – poleg elit – še migranti, begunci in druge marginalizirane skupine (Donato in Lovec, 2019, str. 15). V teh okvirih populizem najbolj pogosto opredeljujejo in razumejo kot ideologijo, ki »razume družbo kot v temelju ločeno na dva homogena in antagonistična tabora, 'čisto ljudstvo' zoper 'skorumpirano elito', in ki trdi, da bi politika morala biti odraz *volonté générale* [obče volje] ljudstva« (Mudde in Rovira Kaltwasser, 2017, str. 6).

Politična gibanja in/ali voditelji uporabljajo populizem kot strategijo za pridobivanje podpore nezadovoljnih ljudi (Taggart, 2000). Na splošno populisti utemeljujejo svoje politično delovanje v okvirih nasprotovanja establišmentu, kapitalizmu, intelektualcem in beguncem/migrantom. Populisti načeloma jasno izražajo antipluralistična stališča, pri čemer je poudarek na tem, da so le oni pravi predstavniki in zastopniki čistega ljudstva. Vsekakor drži, da populisti zagovarjajo več demokracije in pogosto tudi več neposredne participacije »pravega« in »čistega« ljudstva, vendar sočasno oblikujejo močno centralizirane stranke, ki temeljijo na močnih voditeljih in personifikaciji politike. V tem kontekstu so ena izmed ključnih tarč populistov uveljavljene politične stranke/politične elite, ki naj bi bile korumpirane in naj ne bi predstavljale pravih interesov ljudstva. Edini pravi zastopniki ljudstva naj bi bili ravno populisti. Zaradi tega je treba odpraviti institucionalne ovire, ki onemogočajo, da se sliši in upošteva glas »pravega« ljudstva (Mudde, 2004; Adam, 2017; Akkerman, Mudde in Zaslove, 2014; Mudde in Rovira Kaltwasser, 2017; Mouffe, 2018; Mounk, 2018).

Populizem je v bistvu manifestacija protislovij, ki so posledica neoliberalne globalizacije, trgovine, migracij, naraščanja moči transnacionalnih korporacij, kar prispeva h krizi političnega in interesnega predstavništva: »Jasno je, da kriza reprezentativne (parlamentarne) demokracije pospešuje naklonjenost močnim voditeljem, kar predstavlja plodna tla za populistične težnje« (Adam, 2017, str. 1065). Populisti izražajo splošno nezadovoljstvo z liberalno demokracijo (Mounk, 2018, str. 2). Za Mounka je populizem izenačen z neliberalno demokracijo desnih populistov, ki pridobivajo moč zaradi nezadovoljstva in realnih eksistenčnih problemov ljudi v državah, hkrati je tudi odgovor na nedemokratični liberalizem oziroma tehnokratsko vladavino,

ki ga vsiljujejo nadsacionalne institucije na evropski periferiji (Grčija in Siriza sta primer tega »levega populizma«) (Mounk, 2018). Populizem naj bi bil torej »neliberalni demokratični odgovor na nedemokratični liberalizem« (Mudde, 2015).

V opredeljenem širšem kontekstu lahko dodamo tudi sedem tez o populizmu, ki jih izpostavi Werner Müller (2016):

1. Populizem ne pomeni patologije ali iracionalnosti. Populizem je »permanentna senca predstavniške politike«, saj vedno obstaja možnost, da se politiki sklicujejo na »pravo« ljudstvo, ki ga politična elita ne predstavlja. Populisti niso proti političnemu predstavnštvu, temveč trdijo, da le oni predstavljajo pravo ljudstvo.
2. Niso vsi, ki kritizirajo elito, že populisti. Populisti so usmerjeni zoper elitam in zoper pluralizem ter vztrajajo, da le oni predstavljajo avtentično ljudstvo, vse druge politične opcije pa so nelegitimne.
3. Simbolno predstavljanje in nedemokratično oblikovanje politične volje sta značilna za populizem. Populisti utemeljujejo lastne politike in ukrepe na simbolnem predstavljanju pravega ljudstva.
4. Četudi populisti poudarjajo pomen vključevanja ljudstva v politiko, populizem ni pot k večji participaciji v politiki. Referendumi in neposredna participacija služijo predvsem za potrjevanje že prej določenega pravnega stališča populističnih politikov.
5. Populisti vladajo v skladu z idejo, da le oni predstavljajo pravo ljudstvo. Vladavina populistov pa je večinoma zaznamovana s korupcijo in klientelizmom ter zatiranjem civilne družbe.
6. Populisti so nevarnost za demokracijo, ne samo za liberalizem.
7. Populizem ni korektiv liberalni demokraciji. Populizem ne odpira prostora za večjo moč ljudstva in krepitev suverenosti ljudstva. Vendar lahko odpre prostor za predstavljanje izključenih. Populizem bi moral okrepiti prevpraševanje zagovornikov liberalne demokracije o pomanjkljivostih obstoječih političnih institucij.

Poleg tega lahko identificiramo teorije, ki na populizem gledajo kot na novo inkarnacijo vzpona fašizma. Badiou celo piše o »demokratičnem fašizmu« v kontekstu populizma (Badiou, 2016–17). Najbolj jasno kontraargumentacijo najdemo pri Mastnaku (2016–17), ki neoliberalizem označi kot novo emanacijo fašistične politike (glej: Mastnak, 2015), populizem pa umesti v

okvir nasprotovanja neoliberalizmu in dejansko postavi enačaj med populizmom in demokracijo²³⁸: »Nasprotovanje populizmu pomeni nasprotovanje demokraciji. Politična izbira, ki nam je trenutno dana, je izbira med liberalizmom in demokracijo. V dani situaciji velja: neoliberalizem ali populizem« (Mastnak, 2016–17, str. 47). Mudde in Rovira Kaltwasser (2017, str. 79) zapišeta, da ima populizem lahko dober ali slab vpliv na demokracijo. Populizem ni ne »nevarnost ne korektiv za demokracijo. To pomeni, da populizem *per se* ni ne dober ne slab za demokratični sistem« (Mudde in Rovira Kaltwasser, 2017, str. 79). Vse je odvisno od vsebine politik, ki jih zastopajo populist, ki so lahko v temelju antidemokratske, lahko pa so usmerjene v poglobljanje demokracije²³⁹.

Ta pozicija je blizu teoretsko razdelanem zagovoru »levega populizma«, ki ga najdemo pri Chantal Mouffe in ki ga bomo podrobneje analizirali, saj se kaže kot leva radikalna alternativa neoliberalni hegemoniji. Mouffe ugotavlja, da je kriza neoliberalizma prinesla številne kritike in širitev populizma. Neoliberalni finančni kapitalizem, ki je omogočil vznik postpolitike in postdemokracije ter brisanje razlik med politično desnico in levico, naj bi bil vzrok za »populistični trenutek« (Mouffe, 2018, str. 16). »Populistični trenutek« je za Mouffe znamenje vrnitve »političnega po letih postpolitike« (Mouffe, 2018, str. 6) in pomeni možnost, da se v središču demokracije znova znajde konflikt, in ne konsenz (Cipek, 2013, str. 88).

Celotna teorija levega populizma je pri Mouffe tesno povezana z njeno teorije agonistične demokracije in agonističnega pluralizma. Že samo izhodišče njene teorije je zelo sporno in zelo problematično, ker le-ta temelji na teoriji Carla Schmitta, »kronskega jurista tretjega rajha« in ključnega nacističnega političnega teoretika. Schmitt je bil v 20. in 30. letih najbolj »prodoren« nemški pravnik in politolog, pri čemer je s svojo pravno in politično teorijo utemeljeval nacistično politiko. Med drugim je vpeljal koncept totalne države, ki je v tesni povezavi z

²³⁸ Kar ga sicer zelo približa poziciji Chantal Mouffe (glej: Mouffe, 2018), ki jo močno kritizira zaradi rehabilitacije Carla Schmitta, ki je bil ključni nacistični politični teoret in kronski jurist tretjega rajha (glej: Mastnak, 2015).

²³⁹ William Kornhauser (1959, str. 131) je v zelo negativni konotaciji izenačil populistično demokracijo z neposredno demokracijo: »Populistična demokracija vključuje neposredno delovanje velikega števila ljudi, kar pogosto povzroči izogibanje institucionalnim kanalom in *ad hoc* vdor v zasebnost posameznikov. Liberalna demokracija vključuje politično delovanje, ki je posredovano prek institucionalnih pravil, zato omejuje uporabo moči tako večine kot manjšin. Razlika med liberalno demokracijo in populistično demokracijo se torej ne nanaša na to, kdo naj bi imel dostop do oblasti (v obeh primerih obstaja predstavniško pravilo); prej gre za to, kako je treba iskati moč, način dostopa. V liberalni demokraciji je način dostopa navadno pod nadzorom institucionalnih postopkov in vmesnih združenj, medtem ko je v populistični demokraciji način dostopa bolj neposreden in neomejen«.

njegovim ključnim konceptom – konceptom političnega. Schmitt je želel definirati osnovo politike, saj se druge sfere človeškega delovanja definirajo kot negacija politike. S tem namenom je prek kritike liberalizma opredelil koncept političnega kot boj na življenje in smrt med prijatelji in sovražniki, ki navzven pomeni vojno, navznoter pa državljansko vojno z grožnjo fizičnega uničenja, pri čemer je bil Schmitt zelo ekspliciten, da ne gre za metafizično konceptualizacijo, temveč za konkretno in eksistenčno razumevanje tega boja (Schmitt, 2007).

Ta koncepcija predstavlja izhodišče za Mouffe, ki – izhajajoč iz Schmitta – vpelje razlikovanje med političnim in politiko. Politično označuje antagonistično naravo človeške družbe, ki lahko obstaja na različne načine. Politika pa za Mouffe predstavlja skupek »praksa, diskurzov in institucij, ki stremijo k oblikovanju določenega reda in organiziranja človeškega sobivanja v pogojih, ki so vedno potencialno konfliktni, saj so pod vplivom dimenzije 'političnega'« (Mouffe, 1999, str. 754). K temu doda razlikovanje med antagonizmom in agonizmom. Antagonizem povezuje s Schmittovo teorijo, pri čemer gre za boj med sovražniki. Za agonistično demokracijo je temelj politike kategorija nasprotnika v družbi, v kateri prevladuje princip upoštevanja in spoštovanja načela svobode in enakosti za vse, pri čemer pa obstajata spor in nestrinjanje o interpretaciji konceptov svobode in enakosti. V tem kontekstu je za agonizem značilen politični boj med nasprotniki, in ne med sovražniki, saj se nasprotniki borijo, da njihova lastna interpretacija postane hegemonika, ne oporekajoč nasprotnikom legitimnost njihove pozicije. Agonistična demokracija temelji na »poštenem boju med enakopravnimi nasprotniki, ki sprejemajo temeljne liberalnodemokratske vrednote« (Cipek, 2013, str. 89). Zaradi tega pravi Mouffe, da je agonistični boj, torej boj med nasprotniki, temelj »živahne demokracije« (Mouffe, 2013) in »pogoj za obstoj« demokracije (Mouffe, 1999, str. 756).

V tem kontekstu Mouffe ugotavlja, da je ključni vzrok krize liberalne demokracije »idealiziranje konsenza kot končnega cilja demokratičnega delovanja« (Cipek, 2013, str. 88). V okvirih konstrukcije agonistične politike in demokracije se Mouffe zavzema za »levi populizem« (Mouffe, 2018), ki naj bi edini predstavljal reafirmacijo politike in demokracije. Mouffe, izpostavi, da »je za posredovanje v hegemoniki krizi treba vzpostaviti politično fronto in da levi populizem, ki ga razumemo kot diskurzivno strategijo gradnje politične meje med 'ljudstvom' in 'oligarhijo', predstavlja v sedanji konjunkturi vrsto politike, ki je potrebna za obnovo in poglobljanje demokracije« (Mouffe, 2018, str. 5).

Mouffe se zavzema za levi populizem, ki temelji na enakosti in socialni pravičnosti in ki se razlikuje od ksenofobnih in nacionalističnih desnih populističnih gibanj (Mouffe, 2018, str. 6). Nujno je oblikovanje »leve populistične strategije, ki je usmerjena v konstrukcijo 'ljudstva' /.../«, kar bo zahtevalo »kreacijo novih demokratičnih praks«, to pa ne pomeni tudi »'revolucionarnega' reza z liberalnodemokratičnim režimom« (Mouffe, 2018, str. 36). Po drugi strani Mouffe poudarja, da ta populistični trenutek lahko odpre možnost za vzpon avtoritarnih režimov, ki bodo slabili liberalno demokracijo, vendar hkrati lahko vodi tudi v reafirmacijo »demokratičnih vrednot«. V teh okvirih boja zoper *status quo*, Mouffe izpostavlja, je zelo veliko odvisno od tega, kateri populizem bo prevladal v »boju zoper postpolitiko« (Mouffe, 2018, str. 7).

Mouffe konkretizira strategijo levega populizma na primeru Corbyna in njegove politike, ki zanjo predstavljata poskus oblikovanja in »implementacije levega populizma. Corbynova politika naj bi ustrezala »levi populistični strategiji«, saj poskuša destabilizirati neoliberalni politični konsenz, ki je nastopil s tretjo potjo Tonyja Blaira, tako da poskuša vzpostaviti jasno ločnico med elito in ljudstvom²⁴⁰ (Mouffe, 2018, str. 38). Populizem je za Mouffe uporabna politična strategija, saj konstruira nasprotnika, ki je zanjo bistvo politike in demokracije (Mouffe, 2018; Mouffe, 2013). Leva populistična strategija naj bi temeljila na redemokratizaciji in repolitizaciji demokracije in politike. V tem kontekstu Mouffe izpostavlja levi populizem kot emanacijo agonistične demokracije, ki še vedno ostaja v okvirih liberalne demokracije. Gre za »radikalizacijo« liberalne demokracije (Mouffe, 2018):

Strategija levega populizma želi vzpostaviti nov hegemonski red znotraj ustavno liberalnodemokratičnega okvira in nima za cilj radikalnega razkola s pluralistično liberalno demokracijo in vzpostavitve popolnoma novega političnega reda. Njegov cilj je gradnja kolektivne volje, 'ljudstva', ki bo primerno za vzpostavitev nove hegemonске formacije, ki bo ponovno vzpostavila artikuliracijo med liberalizmom in demokracijo, ki jo je neoliberalizem onemogočil, pri čemer bodo demokratične vrednote imele vodilno vlogo. Proces okrevanja in radikalizacije demokratične institucije bodo nedvomno vključevale trenutke rušenja in spopad s prevladujočimi gospodarskimi interesi, vendar to ne zahteva odpovedi liberalnodemokratičnih načel legitimnosti (Mouffe, 2018, str. 45).

Mouffe poudarja, da alternativa, ki jo prinaša levi populizem, dolgoročno meri na antikapitalizem. Vendar celotno levopopulistično zgodbo postavlja v okvir liberalne

²⁴⁰ Temu se je sicer včasih reklo socialna demokracija, danes pa Mouffe pravi temu levi populizem.

demokracije, pri čemer spregleda, da je liberalna demokracija sploh mogoča, ker zanemarija vprašanje lastninskih odnosov in jih izpušča iz okvira demokratičnega proceduralizma. Nikakor ne trdimo, da je liberalna demokracija avtomatično superstruktura kapitalizma, to je poenostavljanje. Vendar ločitev političnega od ekonomskega gospostva omogoča, da sploh imamo liberalno demokracijo, ki je omejena na politiko. Univerzalizacija volilne pravice je nastala kot posledica bojev, ko in če je ljudstvo sprejelo omejitvev izpuščanja lastninskega vprašanja iz politike. Zaradi tega strategija levega populizma, kot ga predlaga Mouffe in kot sama to izpostavlja, pomeni poskus oblikovanja prave pluralistične družbe – prek agonistične demokracije – znotraj mehanizmov liberalne demokracije. V tem pa spregleda dialektično enotnost/protislovnost liberalne demokracije in kapitalizma oziroma forme in vsebine²⁴¹ ter se ne sprašuje o predrugačenju same forme demokracije kot posledice drugačne družbene in ekonomske vsebine.

Kaj nam strnjeni pregled koncepcij in razumevanj populizma lahko pove o odnosu med populizmom in liberalno demokracijo? Populizem je s strani *mainstream* liberalne politike razumljen kot nekaj slabšalnega in se v evropskem in ameriškem kontekstu uporablja predvsem kot zmerljivka. Populizem je zelo ohlapen in izjemno protisloven označevalec in pogostokrat zelo zavajajoč ter služi kot politična psovka in kot način diskreditacije. Pod okrilje populizma avtorji štejejo vse politične struje, ki le malo odstopajo od *statusa quo*, in sicer ne glede na to, ali gre za neofašiste ali za socialdemokrate. Od ekstremne desnice do radikalne levice – vse se danes lahko uvrsti v populizem, kar je napačno in izniči analitično in razlagalno moč tega koncepta, tem bolj pa postaja uporaben za politikantstvo in medije. Tako ohlapen označevalec v konkretnih analizah ni uporaben, saj zamegli vsebinske razlike med različnimi političnimi gibanji in strankami ter vse diskreditira kot iracionalne in nerealistične. Če je populizem vse, potemtakem ni nič.

Gradnja alternativne politike, ki ima emancipacijski potencial, je v Evropi verjetno nemogoča okrog populizma. Edini populist v Evropi, ki so uspešni, so desni populist. Ampak to niso »populisti«, temveč desne stranke, ki združujejo ksenofobne in (napol) rasistične politike skupaj z zaščito in/ali izgradnjo novih kapitalskih elit znotraj lastnih držav. Gre za identitetno/kulturno izgradnjo ljudstva okoli vprašanja zaščite pred tujci, begunci, migranti,

²⁴¹ Znotraj tega okvira se načeloma lahko odpravijo vsa protislovja, edino kapitalistično izkoriščanje ne, saj je bila zaščita zasebne lastnine v samih temeljih oblikovanja tega institucionalnega modela.

drugačnimi, kar se jih servira kot razloge za slab ekonomski položaj, ne prevprašuje pa se samega kapitalizma. Na populizem, torej desni populizem, lahko gledamo v kapitalističnih okvirih kot na protekcionistično pojmovanje kapitalistične trgovine zaradi zaščite parcialnih kapitalskih interesov. Levi populizem, kot ga opredeli Mouffe, ne pomeni ničesar novega, temveč je poskus reafirmacije evrokomunistične in socialdemokratske politike iz časa fordistične države blaginje, ki spregleda drugačne mehanizme reprodukcije kapitalistične akumulacije v času neoliberalne hegemonije.

9 ZAKLJUČEK

[S]veta ne anticipiramo dogmatično, ampak hočemo šele v kritiki starega sveta najti novega. (...) Če konstrukcija prihodnosti in gotovost za vse čase ni naša stvar, je toliko bolj jasno, kaj moramo storiti v tem trenutku: brezobzirna kritika vsega obstoječega, brezobzirna v smislu, da se ne boji svojih rezultatov in prav tako ne konflikta s vsakokratnimi oblastniki. (Marx, 1843)

Pričujoče delo, ki je temeljilo na marksističnem teoretskem in metodološkem okviru, ki smo ga dopolnjevali s Foucaultovo teorijo in metodologijo, predstavlja delček v mozaiku razumevanja prepletanja neoliberalnega kapitalističnega *Leviatana* in *Behemota*. Neoliberalizem in neoliberalna hegemonija sta odgovor na krizo kapitalizma v 70. letih prejšnjega stoletja. Gre za projekt obnove razredne moči kapitalističnega razreda, ki ima za posledico pospešeno koncentracijo kapitala na globalni ravni »v 'močnih' državah kapitalistične triade« (Hirsch, 2014, str. 120) – ZDA, EU in vzhodna Azija. Liberalna demokracija je sredstvo legitimiranja odločitev, ki jih narekujejo bonitetne agencije, SB, MDS, EU in centralne države kapitalističnega svetovnega sistema in ki vse bolj nadzirajo in usmerjajo globalne procese koncentracije kapitala²⁴².

V analizi smo kombinirali uvide iz politične teorije s spoznanji iz politične ekonomije, pri čemer smo se gibalni od abstraktne h konkretni analizi. Regulacija kapitalistične države in širitev menjalnih odnosov prek vpeljevanja trga se v neoliberalizmu ne izključujeta, temveč se podpirata. Centralne države kapitalističnega svetovnega sistema podpirajo koncentracijo kapitala znotraj lastnih meja, še posebej znotraj specifičnih regij, polperiferne in periferne države pa so v obliki novodobnih kolonij in ob pomoči lastne kompradorske buržoazije zavezane razprodaji državnega premoženja in privatizacijam. To ima za posledico »utrjevanje trga kot ključnega mehanizma distribucije življenjskih priložnosti«, kar v bistvu pomeni »dokončanje neoliberalnega programa za preoblikovanje in razkroj povojne države blaginje« (Streeck, 2017a, str. 119). Na (pol)periferiji se vse bolj uveljavlja trg, neoliberalna kapitalistična

²⁴² Pričujoča raziskava predstavlja le del zgodbe o spreminjanju kapitalizma in razkranjanju demokratične politike zaradi reprodukcije koncentracije kapitala. V raziskavi smo zajeli samo določena protislovja, pri čemer ostaja veliko nenaslovljenih ali le delno naslovljenih problemov: položaj žensk, transformacija pomena dela, vprašanje alternativ ipd.

država pa omogoča koncentracijo kapitala v centralnih kapitalističnih državah. S poglobljanjem neoliberalizma in vse večje globalne koncentracije kapitala postaja vse bolj očitno, da obstaja problem: liberalna demokracija je »*the only game in town*«, vendar si jo »vse manj ljudi želi igrati« (Cipek, 2013, str. 75).

9.1 Ključne ugotovitve raziskave

Na podlagi analize in identificiranih treh temeljnih protislovij neoliberalne kapitalistične države lahko odgovorimo na raziskovalna vprašanja, ki smo si jih zastavili v uvodu; pri tem bomo najprej odgovorili na raziskovalna vprašanja, ki so usmerjena na delovanje kapitalistične države in krizo liberalne demokracije, na koncu pa bomo odgovorili na prvo, krovno raziskovalno vprašanje, ki povezuje transformacijo kapitalistične države v času neoliberalizma s krizo liberalne demokracije.

Drugo raziskovalno vprašanje je naslavljalo transformacijo delovanja državnih aparatov. Pokazali smo, da je temeljna logika v delovanju kapitalistične države v bistvu podjetniška logika, ki se jo vpeljuje prek NJM-ja. Neoliberalna kapitalistična država je razumljena vse bolj kot podjetje, ki mora delovati na podlagi analize stroškov in koristi, državni aparati morajo biti predvsem servis podjetniškemu sektorju in kapitalu. Kriterij za povečevanje konkurenčnosti je »prijaznost« državnih aparatov, kar v bistvu pomeni odpravljanje administrativnih ovir in predvsem učinkovito delovanje, ki ga spremljajo konstantni pritiski na zaposlene ter uvajanje številnih izobraževanj za povečevanje človeškega kapitala zaposlenih.

Te procese lahko zaznamo tudi v Sloveniji. Osnovo za spremembo delovanja slovenskih državnih aparatov tvori ravno NJM, ki se ga vpeljuje od začetka pristopnih pogajanj z EU. Vse reforme slovenske javne uprave do danes so izhajale iz koncepta in praks NJM-ja. Logika v ozadju je, da mora tudi država delovati čim bolj učinkovito zaradi varčevanja in zaradi prenašanja podjetniške logike na raven same države, ki se mora obnašati čim bolj konkurenčno na trgu držav, če hoče privabiti tuj kapital. Zato se neoliberalna kapitalistična država obnaša čedalje bolj kot podjetje, ki ji različne zasebne kapitalske organizacije dodeljujejo bonitetne ocene, s čimer postaja vse bolj podvržena neposrednim interesom kapitala.

Tretje raziskovalno vprašanje je bilo usmerjeno v raziskovanje usmerjenosti javnih politik in vsebine regulacije državne oblasti v času neoliberalne hegemonije. V teoretski izpeljavi smo pokazali, da so državne politike predvsem usmerjene v povečevanje konkurenčnosti, zagotavljanje konsolidacije javnih financ ter širjenje podjetniške forme. Tako neoliberalna kapitalistična država varčuje na določenih področjih, znotraj drugih pa povečuje posredne in neposredne spodbude za širitve podjetniške forme. Kapitalistična država sama ne zagotavlja več socialne varnosti, temveč usmerja družbo v podjetizacijo in samoodgovornost za lastno blaginjo, pri čemer se krepi prisilna vloga kapitalistične države v zagotavljanju reprodukcije kapitalizma. Ker je vloga države v zagotavljanju kapitalistične reprodukcije razumljena predvsem prek zagotavljanja ugodnih razmer za kapitalske investicije ter pospešeno širitev podjetniške forme, so javne politike države v bistvu načrtno usmerjene v individualizacijo in podjetizacijo posameznikov in družbe v celoti.

V slovenski neoliberalni kapitalistični državi je to jasno izraženo prek usmerjanja javnih politik v skladu s konceptom povečevanja konkurenčnosti prek konsolidacije in podjetizacije. Velik del socialnih politik vedno bolj poudarja aktivne politike zaposlovanja in širitev socialnega podjetništva, kar v bistvu pomeni podjetizacijo sebstva zaradi krčenja državnih izdatkov za socialo; socialno podjetništvo je celo vpeljano z namero, da se najbolj izključeni prek nove podjetniške forme vključijo v kapitalistično izkoriščanje. Smoter državnih politik je tako v bistvu širitev podjetniške forme prek javnih politik in ukrepov, saj je v skladu z neoliberalno racionalnostjo vsak v bistvu podjetnik samega sebe in je zaradi tega tudi odgovoren za lastno blaginjo.

Četrto in peto raziskovalno vprašanje sta bila usmerjena v analizo transformacije in krize liberalne demokracije. Zanimalo nas je, kaj se zgodi z ljudstvom/subjektom liberalne demokracije ter kako se spreminja koncept suverenosti v neoliberalni kapitalistični državi. Ljudstvo, kot smo pokazali, je vse bolj izginjajoč koncept v sodobni neoliberalni emanaciji liberalne demokracije, nadomeščajo pa ga trgi, kapital in deležniki. Namesto političnega odločanja razredno razdeljenega ljudstva imamo vznik tržnega in podjetniškega ljudstva, ki je politično razbito, depolitizirano ter podjetizirano. Aktivno državljanstvo je izenačeno s prevzemanjem odgovornosti in podjetniškim delovanjem na trgu. Moč ljudstva nadomešča vzpon nadzornih tehnokratskih institucij, ki širijo nepolitično demokracijo in premeščajo razredni konflikt na polje prava in morale. Kapitalistična država naslavlja deležnike namesto

ljudstva ali državljanov in s tem sama ustvarja pogoje za krizo liberalne demokracije, saj na politični ravni razbija sam subjekt liberalne demokracije. Če se ozremo na vprašanje suverenosti v neoliberalni kapitalistični državi, lahko rečemo, da procesi konkurenčnosti, konsolidacije in podjetizacije zelo močno spreminjajo koncept suverenosti v okvirih liberalne demokracije. Suvereni so trgi, kapital in v novem podjetniškem narativu tržno in podjetniško ljudstvo, ki nadomešča in sumsumira politično ljudstvo.

Transformacija kapitalistične države ima velik vpliv na krizo liberalne demokracije tudi v Sloveniji, saj se podjetizacija države preslikava in je možna le prek podjetizacije družbe in tudi same liberalne demokracije. Politični programi strank so si zelo podobni, v strateških dokumentih ni zaslediti nikakršne omembe ljudstva. Namesto političnega odločanja o vsebini se demokracija reducira na nadzorno funkcijo tehnokratskih organov in preganjanje korupcije. Kot argumentacija za javne politike se navajajo zahteve in interesi trgov, kapitala in pritiski EU ter zasledovanje konkurenčnosti na ravni nacionalne kapitalistične države. Posledično je tudi liberalna demokracija podvržena podjetizaciji, kar ima za posledico transformacijo in krizo liberalne demokracije v Sloveniji. Suverenost se je preselila na trge in na velekapital v centralnih kapitalističnih državah, politično ljudstvo pa je razbito s ciljem, da se oblikuje neoliberalno podjetniško ljudstvo. Slovenska neoliberalna kapitalistična država usmerja svoje delovanje v specifičen način reprodukcije kapitalizma, kar v bistvu ustvarja pogoje za krizo liberalne demokracije.

Teoretska in empirična analiza nam na tej točki omogočata, da odgovorimo na v uvodu zastavljeno krovno raziskovalno vprašanje, ki je bilo usmerjeno v raziskavo odnosa med spremembo kapitalistične države, tako državnega aparata kot državne oblasti, in krizo liberalne demokracije v kontekstu krize kapitalistične akumulacije in sprememb razrednih razmerij moči v času neoliberalne hegemonije. Iz analize lahko sklenemo, da kapitalistična država sama – pod vplivom spremenjenih razrednih razmerij moči, ki so pripeljale do vznika in stabilizacije neoliberalnih politik, prek državnih aparatov in predvsem specifičnih javnih politik – (re)producira razmere, ki ustvarjajo pogoje za krizo liberalne demokracije. V tem okviru so kapitalistične države izpostavljene strukturnim in kulturnim pritiskom, da delujejo kot konkurenčna podjetja pri privabljanju ali ohranjanju kapitalskih investicij, pri čemer morajo delovati na način, da ne pride do znižanja bonitetnih ocen. Gre za komplementarna procesa oblikovanja konkurenčne in konsolidirajoče se države, pri čemer je varčevanje postavljeno kot temelj konkurenčnosti. Te procese spremlja proces oblikovanja podjetniške države prek

poudarjanja podjetništva in podjetniške logike, ki se prenaša v samo delovanje države prek praks NJM-ja in prek specifično usmerjenih socialnih in zaposlitvenih politik, ki so usmerjene v širitev podjetniške forme. Na ta način neoliberalna kapitalistična država oblikuje pogoje za to, da je prakticiranje liberalne demokracije razumljeno kot nepomembno, volitve pa kot prakse, ki ne spremenijo ničesar, saj velika večina strank ponuja zelo podobne rešitve na pereča politična in ekonomska vprašanja, ključne odločitve pa se sprejemajo na ravni EU in pod pritiskom (tujega) kapitala. Podjetizacija države in liberalne demokracije izbriše iz same liberalne demokracije njen subjekt – politično ljudstvo ter v središče postavi podjetnika in kapital. Tako je politično delovanje in politično ljudstvo nadomeščeno s podjetniškim delovanjem na trgu. Na takšen način se liberalna demokracije politično depolitizira.

Na primeru Slovenije smo konkretno pokazali, kako se pod strukturnimi pritiski EU, mednarodnih finančnih trgov ter prek delovanja slovenskih političnih akterjev spreminja sama kapitalistična država v konkurenčno, konsolidirajočo se in podjetniško kapitalistično državo. Različne vlade so pred krizo 2008, med in po njej oblikovale ukrepe za povečevanje konkurenčnosti in konsolidacije, hkrati pa so poudarjale pomen podjetizacije države prek NJM-ja in zasledovanja aktivnih politik zaposlovanja in socialnega podjetništva, pri čemer gre za uvajanja podjetništva v sfero sociale. Oblikovanje podjetniške in konsolidirajoče se države je v Sloveniji imelo za posledico radikalno spremembo razredne kompozicije družbe, saj se je širila prekarnost, tako da sedaj skoraj 40 % zaposlenih lahko štejemo kot prekariat, ob hkratnem astronomskem povečevanju dobičkov gospodarskih družb. V istem času pa imamo v Sloveniji drastičen padec volilne udeležbe na vseh volitvah, pojav novih akterjev v ključnih strateških dokumentih – deležnikov ter poudarjanje pomena zaupanja finančnih trgov, s čimer se politično delegatimira liberalnodemokratska politika. Programi političnih strank so si izjemno podobni, teža pa je usmerjena v zagotavljanje izpolnjevanja interesov tujega kapitala in EU, pri čemer je delavski razred politično razbit prek prekarizacije. Ljudstvo, ključna kategorija liberalne demokracije, umanjka v vseh razpravah o liberalni demokraciji, ki je izenačena s človekovimi pravicami, nevladnimi organizacijami, tehnokratskimi institucijami. Zaradi tega ne preseneča kriza liberalne demokracije v Sloveniji.

Izhajajoč iz celotne raziskave lahko izpostavimo štiri ključne znanstvene doprinose pričujočega dela. Prvi je povezovanje politične teorije s politično ekonomijo in uporaba morfogenetskega pristopa za analizo neoliberalizma, transformacijo kapitalistične države in krizo liberalne

demokracije. Neoliberalizem in neoliberalno hegemonijo smo razčlenili na strukturne (globalizacija, prehod iz fordizma v postfordizem, financializacija) in kulturne elemente (specifična neoliberalna vednost) ter delovanje. V analizo transformacije kapitalistične države smo vpeljali razlikovanje struktura-kultura-delovanje, tako na ravni teoretske izpeljave koncepta podjetniška država kot tudi v sami konkretni študiji primera transformacije slovenske kapitalistične države ter tudi vzrokov in razlogov za krizo liberalne demokracije. Specifični teoretskometodološki okvir in uporaba le-tega za raziskovanje transformacij na ravni kapitalistične države in liberalne demokracije, skupaj s prepletanjem politične teorije in politične ekonomije, predstavlja temeljni doprinos k znanosti.

Drugi znanstveni doprinos je teoretski razvoj marksistične teorije kapitalistične države, ki smo jo s pomočjo foucaultovske analize neoliberalizma dopolnili in nadgradili. Sledeč Mirowskemu, ki trdi, da je za neoliberalni projekt značilno »*redefiniranje oblike in funkcij države, ne pa njeno uničenje*« (Mirowski 2015, str. 436), ter izhajajoč iz teorij konkurenčne države in konsolidirajoče se države smo razvili koncept kapitalistične podjetniške države. Ta koncept temelji na tem, da se v 21. stoletju podjetniška forma nezadržno širi v družbi, saj se na takšen način individualizira odgovornost za vse probleme, ki jih povzroča razredni antagonizem v kapitalistični družbi, ki se po svoji formi ne kaže več kot razredni antagonizem, temveč kot partnersko in enakopravno sodelovanje podjetnikov na trgu. S tem se zakrije razredna struktura kapitalistične družbe, medtem ko se kapitalistični lastninski odnosi ne spremenijo. Koncept podjetniške države temelji na treh elementih: uvajanju praks NJM-ja v javno upravo – raven *polity*; uvajanju praks APZ-ja in podjetizacije sebstva v socialno in zaposlitveno politiko; uvajanje socialnega podjetništva namesto socialne države. Obstoj teh elementov nam omogoča, da govorimo o procesih podjetizacije države, ki seveda nikoli ni dokončen, saj se nenehno spreminja sama vloga kapitalistične države v regulaciji kapitalističnega gospodarstva in družbe.

Tretji znanstveni doprinos je povezan z drugačno razlago krize liberalne demokracije, ki je izhajala predvsem iz analize in razlage drugačnega delovanja neoliberalne kapitalistične države. V tem okviru smo naslovili razredno transformacijo družbe in podjetizacijo subjekta demokracije, ki je tesno povezano s preoblikovanjem delovanja kapitalistične države in samega kapitalizma. Neoliberalna kapitalistična država v novih razmerah – zaradi strukturnih in kulturnih pritiskov – deluje v smeri zagotavljanja kapitalistične reprodukcije prek širitve podjetniške forme, kar v končni fazi pomeni drugačno regulacijo družbe. Tako nastane iz

političnega ljudstva, ki je sicer v liberalni demokraciji vedno vsaj razredno razdeljeno, podjetniško ljudstvo, podjetniki in deležniki pa nastopajo namesto javnosti in državljanov. Suverenost se prenese na trge in na kapital, kar v (pol)perifernih kapitalističnih državah procedure liberalne demokracije naredi za nepomembne. S tem smo poglobili politološko razumevanje razmerja med neoliberalno emanacijo kapitalistične države in transformacijo ter krizo liberalne demokracije.

Četrty znanstveni doprinos je konkretizacija konceptualne in teoretske izpeljave in splošne analize na primeru Slovenije. Analizirali smo skoraj dve desetletji političnih in ekonomskih procesov v Sloveniji. Prek analize strateških dokumentov, zakonov, koalicijskih pogodb in konkretnih javnih politik in ukrepov ter s pomočjo statističnih podatkov smo razložili nastanek slovenske države dolga, konsolidirajoče se države in vzpostavljanje konkurenčne države. Orisali smo tudi kontekst podjetizacije slovenske kapitalistične države v okviru vstopa v EU, krize 2008 in reševanja le-te v strukturnih in kulturnih okvirih neoliberalne hegemonije. Slovenska neoliberalna kapitalistična država je v teh procesih postala servilna v odnosu do EU in centralnih kapitalističnih držav, kar se najbolj jasno kaže v razprodaji državnih podjetij. Prek analize vpeljevanja NJM-ja, APZ-ja in socialnega podjetništva v Sloveniji smo razložili, kako vpliva vpeljevanje podjetništva in spremenjena regulacije družbe na krizo liberalne demokracije v Sloveniji, saj kapitalistična država ter drugi pomembni politični in ekonomski akterji konstruirajo podjetniško ljudstvo, ki je depolitizirano. Pojavljajo se nove nadzorne in tehnokratske institucije, razredni element pa je popolnoma izključen iz politike. V ta okvir smo umestili nižanje volilne udeležbe in na splošno nezaupanje v demokracijo in politiko. Na takšen način smo prispevali k politološkemu razumevanju tranzicije Slovenije in tudi posttranzicijskega obdobja v kontekstu transformacije slovenske kapitalistične države in liberalne demokracije.

9.2 Sklepne misli

Vzpostavljanje države dolga, konsolidirajoče se države in podjetniške države na (pol)periferiji kapitalističnega svetovnega sistema in EU predstavlja orodje za podrejanje interesom mednarodnih finančnih trgov in mednarodnega kapitala. Edino močna neoliberalna kapitalistična država, ki vse bolj postaja tudi represivna zaradi zaščite koncentracije kapitala v centralnih in (pol)perifernih državah, lahko zagotovi stabilno reprodukcijo kapitalistične

akumulacije v razmerah razkrajanja družbene podstati. Ne gre spregledati, da je kapitalistična država prevzela dolgove zasebnega sektorja v krizi 2008. Na ta način se je oblikovala država dolga, ki je omogočila reprodukcijo kapitalistične akumulacije in koncentracije kapitala na globalni ravni. To je najbolj jasno razvidno na primeru Grčije, kjer je šel največji del denarja za reševanje te države v nemške in francoske banke – »Pomoč Grčiji je bila namenjena izključno reševanju tujih bank« (Damijan, 2016).

Vzpon konsolidirajoče se države je povezan z močjo bonitetnih agencij in močnih kapitalističnih držav, ki so pritiskali na (pol)periferne kapitalistične države, da morajo začeti konsolidacijo javnih financ in privatizacijo. To je omogočilo dodatno koncentracijo kapitala v centralnih kapitalističnih državah. Dodatni element je podjetizacija kapitalistične države, ki deluje vse bolj kot podjetje in ki širi podjetniško formo v družbi, s katero premešča razredni konflikt v odnose med podjetniki na trgu. Prakse podjetizacije so razumljene kot ključne za zagotavljanje zaupanja kapitalističnega razreda v zmožnost države, da odplačuje dolgove (konsolidirajoča se država) in kot osnova za konkurenčnost države. Liberalna demokracija postaja v teh okvirih vse bolj omejena. Ljudstvo se izriva iz politike, koncept suverenosti se spremeni. Namesto ljudstva in državljanov so v ospredju trgi, kapital in deležniki.

Lokalno manifestacijo transformacije kapitalistične države in krize liberalne demokracije v Sloveniji je treba umestiti v kontekst slovenske posebne poti v kapitalizem, ki s procesom vstopanja v EU počasi začne izgubljati svoj posebni značaj v primerjavi z drugimi postsocialističnimi državami, ko se pod strukturnimi pritiski začne vpeljevati logiko notranje devalvacije za ohranjanje konkurenčnosti v EU. Med letoma 2004 in 2008 so bili postavljeni temelji za oblikovanje države dolga, saj je v tem obdobju začela nastajati bančna luknja, ki se je pokazala v trenutku, ko so propadli menedžerski prevzemi in se je zgodila kriza 2008. V tem obdobju je prva Janševa vlada dala številna davčna darila najbogatejšim. Po izbruhu krize 2008 in pod pritiski mednarodnih institucij, EU in mednarodnega kapitala pride do novega položaja, ko je morala država reševati bančni sektor in začeti s strogim varčevanjem, če se je želela izogniti Trojki. To varčevanje je potekalo predvsem prek dviga posrednih davkov, strogih varčevalnih ukrepov in privatizacije.

Prek poglobljene analize ter izhajajoč iz strateško-odnosnega modela smo razložili podjetizacijo slovenske kapitalistične države. Prvič, razložili smo procese uvajanja praks NJM-

ja v delovanje državnih aparatov, pri čemer je jasno, da se je NJM začel uvajati v času vstopanja v EU. Drugič, razložili smo in tudi s številkami podprli razlago, da slovenska socialna in zaposlitvena politika temeljita na APZ-ju, pri čemer pa gre v bistvu za prakse širjenja podjetništva in podjetizacije sebstva, ki v veliki meri temeljijo na sredstvih, ki jih za to namenja EU. Tretjič, analizirali smo postopno uvajanje in širjenje praks socialnega podjetništva, pri čemer se je pokazalo, da je socialno podjetništvo namenjeno predvsem nadomeščanju socialne države in širjenju podjetniške forme v družbi. V tem kontekstu smo pokazali, da procesi podjetizacije države ne bi bili mogoči brez podjetizacije družbe, strukturnih pritiskov kapitala in delovanja političnih akterjev v državi.

Vzpon slovenske neoliberalne kapitalistične države zaznamujejo tudi kriza liberalne demokracije, padec volilne udeležbe in porast nezaupanja v politične stranke in demokracijo. Slovenska država prek ukrepov in politik oblikuje ustrezne pogoje, da pride do krize liberalne demokracije. Fiskalno pravilo, naraščanje neenakosti, prekarizacija družbe, vzpon tehnokratskih nepolitičnih institucij predstavljajo okvir za razumevanje krize liberalne demokracije v Sloveniji. Prihaja do vzpona novih nadzornih institucij, ki premeščajo razredni konflikt na polje prava in morale, protislovja kapitalistične produkcije pa se ne problematizira. Fiskalno pravilo omejujejo moč odločanja ljudstva, kapital je postavljen na pozicijo suverena. Subjekt liberalne demokracije vse bolj postajajo deležniki, in ne ljudstvo.

Procese poglobljanja neoliberalizma, vzpona konsolidirajoče se in podjetniške države spremljajo procesi akumulacije prek razlaščenja, ki potekajo v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih, pri čemer je opaziti pomembno razliko. V času prve Janševe vlade je obstajal poskus oblikovanja desne nacionalne buržoazije, ki propade z izbruhom finančne krize 2008, ki je rezultirala v polomu menedžerskih prevzemov in odkupov. Po tem pride do vzpona kompradorske buržoazije in procesov akumulacije prek razlaščenja, ki omogoči odtekanje kapitala iz Slovenije in koncentracijo le-tega v centralnih kapitalističnih državah. Domače politične in ekonomske elite so reducirane na vlogo lobistov in posrednikov tujega kapitala. Nova ureditev »računa z močnejšim državnim intervencionizmom, ki v jedru seveda ni več usmerjen v socialno politiko« (Hirsch, 2014, str. 121), temveč v podporo procesom koncentracije kapitala, pri čemer (pol)periferne kapitalistične države, kamor spada tudi Slovenija, prek podjetizacije in fiskalne konsolidacije podpirajo procese odtekanja kapitala v centralne države kapitalističnega svetovnega sistema.

Nova ekonomska kriza zaradi pandemije koronavirusa covid-19 lahko odpre možnosti za spremembo kapitalizma in kapitalistične države²⁴³. Večina ekonomistov je enotnega mnenja, da mora kapitalistična država odigrati ključno vlogo v stabilizaciji kapitalizma in reprodukciji kapitalistične akumulacije. Zaradi tega so se kapitalistične države začele zadolževati, kar lahko odigra pomembno vlogo v času po krizi, ko lahko kapital prek pritiskov bonitetnih agencij in mednarodnih finančnih institucij znova izsili, zlasti (pol)periferne kapitalistične države, da privatizirajo še neprivatizirana podjetja in storitve. Poleg tega bo po vsej verjetnosti sledil vnovični pritisk na nižanje plač v pogojih mobilnosti in fleksibilnosti kapitala, kar bo še dodatno zaostri razredni konflikt. Nova kriza prinaša možnost, da se razredna razmerja moči spremenijo ter da pride do nove konstelacije odnosa med delom in kapitalom. V obdobju vse večje »fluidnosti« (Bauman) in odsotnosti revolucionarnega subjekta se UTD kaže kot sredstvo za stabilizacijo kapitalizma, ne pa kot alternativa kapitalizmu (Hočevar, 2019). Zaradi tega je ta nova kriza hkrati priložnosti za spremembe in tudi nevarnost za poglobljanje razrednega izkoriščanje in še večje akumulacije in koncentracije kapitala, ki bo šla skupaj s poglobljanjem podjetizacije in konsolidacije kapitalistične države.

V tej luči je neoliberalna kapitalistična država znova vse bolj »posebna sila za zatiranje« (Lenin, 2017, str. 44), pri čemer je vse bolj odkrito represivna zaradi popolne destabilizacije reprodukcije kapitalistične akumulacije. V teh procesih igra pomembno vlogo tudi sama neoliberalna kapitalistična država, saj ne vzpostavlja pogojev za stabilno reprodukcijo celotne kapitalistične formacije, temveč vse bolj deluje kot orodje kapitalističnega razreda. V teh procesih prihaja do kriminalizacije revščine (Wacquant, 2008; 2012) in tudi do množičnega zapiranja ljudi. Represija je mnogokrat privatizirana, zapori so v zasebnih rokah, zaporniki pa so pogostokrat brezplačna ali minimalno plačana delovna sila za kapital (Elsen, 2017). Diskurz o svobodi in človekovih pravicah nadomešča socialno državo, represija pa zagotavlja reprodukcijo kapitalistične formacije.

Neoliberalna kapitalistična država podpira koncentracijo kapitala, pri čemer je delovanje konkretne države odvisno od položaja le-te v kapitalističnem svetovnem sistemu: centralne države omogočajo tudi vojaško podporo kapitalu za koncentracijo, (pol)periferne države pa so

²⁴³ Pandemija koronavirusa covid-19 je razkrila kolaps socialnega in zdravstvenega sistema v ZDA in Združenem kraljestvu, ki najbolj podpirata koncentracijo kapitala na svojih ozemljih. Ob tem velja opozoriti še na to, da se od leta 2014 pričakovana življenjska doba v ZDA vsako leto niža (Svetovna banka, 2020), kar priča o popolni družbeni destrukciji nove faze kapitalistične akumulacije v centralni državi kapitalističnega svetovnega sistema.

v servilnem položaju do centralnih držav in do mednarodnega velekapitala. Pri tem velja opomniti, da je v centralnih kapitalističnih državah veliko protislovij, saj se kapital koncentrira v rokah 1 % znotraj specifičnih regij, medtem ko je ljudstvo prepuščeno »svobodi« trga. Politične in ekonomske procese »vse bolj določajo drugi, formalno 'zasebni' akterji« (Hirsch, 2014, str. 115). Soočamo se z vzponom tržne demokracije, ki predstavlja totaliziranje kapitalistične svobode. Gre za institucionalno in politično rekonfiguracijo demokracije, ki deluje v interesu kapitala in ne ljudstva. Prišlo je do »kronanja nove politično-ekonomske paradigme: hayekovska formula ekonomskega napredka prek redistribucije od spodaj navzgor« (Streeck, 2016, str. 191). Danes se razredna demokracija, kar liberalna demokracija vedno je, še dodatno krči v podobi hayekovske »demarhije«, v kateri se na »volitvah lahko zamenjajo vladajoči politiki, vendar se ne more zamenjati [vladajoča] politika« (Cipek, 2013, str. 77).

Iskati in si želeli neko idealno liberalno demokracijo, ki naj bi si jo zamislili liberalci v ZDA v 18. stoletju, je napačno, saj se niso imeli za demokrate, temveč so iskali načine, kako ohraniti razredne privilegije. Zaradi tega so uvedli republikanski sistem, ki ga danes vsi razumemo kot demokracijo, v bistvu pa je republikanski substitut za demokracijo, ki ima vgrajena varovala, ki ščitijo kapitalistično zasebno lastnino. Liberalna demokracija ni alternativa izkoriščanju in razrednemu boju, ki ga trenutno vodi samo kapitalistični razred, temveč je nastala kot omejena razredna demokracija, ki je postala bolj univerzalna zaradi številnih bojev in groženj revolucij. Liberalna demokracija kot specifična proceduralna shema je vezana izključno na politično sfero in ne more preseči ali razrešiti razrednega protislovja kapitalistične družbe, saj celotna praksa liberalne demokracije temelji na nemožnosti poseganja v zasebno lastnino. Zaradi spremembe razmerij moči se liberalna demokracija vrača k svojemu izvornemu namenu in smotru, le da v spremenjeni obliki – kot razredna demokracija, v kateri politične odločitve sprejema ozek krog ljudi, pri čemer je pomembna modifikacija ta, da obstajajo univerzalna volilna pravica in poudarjanje človekovih pravic ter svoboda medijev.

O politični moči ljudstva, celo razredno razdeljenega ljudstva, se ne govori, ker liberalna demokracija ni nikoli bila mišljena kot praksa za politično opolnomočenje ljudstva, temveč kot način pacifikacije razredno razdeljenega ljudstva in kot oblika vladavine, ki omogoča, vendar ne zagotavlja, blaženje razrednega konflikta, ne odpravlja pa razredne družbe. Tako imamo tudi danes liberalno demokracijo kot na videz univerzalistično lupino znotraj neoliberalnega kapitalističnega *Behemota*, znotraj katere je razredno razdeljeno ljudstvo politično poraženo.

Liberalna demokracija je v samem bistvu zavezana kapitalistični politični formi in stabilizaciji kapitalističnih lastninskih odnosov, saj izhaja iz stabilizacije in pacifikacije razrednih protislovij kapitalistične formacije, ki se jih ne more razrešiti znotraj tega sistema. Podjetniška forma je le nova etapa in nova forma v poskusu pacifikacije razrednih protislovij v kapitalizmu. Civilizacija ali barbarstvo – znotraj kapitalizma je odgovor že znan.

10 VIRI

1. Adam, F. (2017). Populizem in identitetna politika proti globalizaciji in neoliberalizmu. *Teorija in praksa*, 54(6), 1064–1075.
2. Agencija Republike Slovenije za javnopravne evidence in storitve [AJPES]. (2020). *Poslovanje gospodarskih družb, letna poročila*. Dostopno prek https://www.ajpes.si/novica/Poslovanje_gospodarskih_druz_b_v_letu_2018?id=396
3. Aglietta, M (2015). *A theory of capitalist regulation: the US experience*. London, New York: Verso.
4. Akkerman, A. Mudde, C. in Zaslove, A. (2014). How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters. *Comparative Political Studies*, 47(9), 1–30.
5. Albo, G., Gindin, S. in Panitch, L. (2010). *In and Out of Crisis: The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*. Oakland: PM Press.
6. Althusser, L (2000). *Izbrani spisi*. Ljubljana: založba /*cf.
7. Amin, A. (1994). Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition. V A. Amin. (ur.), *Post-fordism – A Reader* (str. 1–39). Oxford, Malden: Blackwell Publishers Ltd.
8. Anderson, B. (2003). *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
9. Anderson, P. (1976). The Antinomies of Antonio Gramsci. *New Left Review I*, 17 (100), 5–78.
10. Anderson, P. (1992). *Rodovniki absolutistične države*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
11. Anderson, P (2000). Renewals. *New Left Review*, 1 (januar–februar), 1–20.
12. Archer, M. (1995). *Realist Social Theory. The Morphogenetic Approach*. Cambridge University Press.
13. Archer, M. (1996). *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge University Press.
14. Archer, M. (2001). *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge University Press.
15. Archer, M. (2013). Social Morphogenesis and the Prospects of Morphogenic Society. V M. Archer (ur.), *Social Morphogenesis* (str. 1–22). Cham: Springer.
16. Aristotel. 2010. *Politika*. Ljubljana: GV založba.

17. Arrighi G. (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. London and New York, NY: Verso.
18. Babič, K. in Dabič Perica, S. (2018). *Aplikativna analiza stanja na področju socialne ekonomije v republiki sloveniji*. Ljubljana: Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo.
19. Badiou, A. (2016/17). »Bilo je v grozi globoke noči«. *Mladina alternative*: Posebna številka – Prispevki k razumevanju časa.
20. Baptist, E. E. (2014). *The Half Has Never Been Told: Slavery and the Making of American Capitalism*. New York: Basic Books.
21. Barber, B. R. (1996). *Jihad vs. McWorld*. New York: Ballantine.
22. Bauman, Z. (2018). *Retrotopija*. Ljubljana: založba /*cf.
23. Beard, C. A. (1986). *An economic interpretation of the Constitution of the United States*. New York: The Free press.
24. Beck, U. (2003). *Kaj je globalizacija? Zmote globalizma – odgovori na globalizacijo*. Ljubljana: Krtina.
25. Beck, U. (2008). *The brave new world of work*. Cambridge, Malden: Polity.
26. Becker, J. (2016). Europe's other periphery. *New Left Review*, 99 (maj–junij), 39–64.
27. Beetham, David. 1994. Liberal Democracy and the Limits of Democratization. V D. Held (ur.), *Prospects for Democracy* (str. 55–73). Cambridge: Polity Press.
28. Bell, D., Brown, D. Jayasuriya, K. in Jones, D. (1995). *Towards Illiberal Democracy*. London: Palgrave Macmillan.
29. Bellamy Foster, J. (2007). The financialization of capitalism. *Monthly Review*. Dostopno prek <https://monthlyreview.org/2007/04/01/the-financialization-of-capitalism/>
30. Bellamy Foster, J. (2010). The Financialization of Accumulation. *Monthly Review*. Dostopno prek <https://monthlyreview.org/2010/10/01/the-financialization-of-accumulation/>
31. Bembič, B. (2013). Kolikšna je bojna pripravljenost socialnih partnerjev? V. B. Bembič in drugi (ur.), *Prvotna akumulacija med zgodovino in konceptom* (str. 82–95). Ljubljana: Inštitut za delavske študije.
32. Berlin, I. (1998). *Many thousands gone: the first two centuries of slavery in North America*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.

33. Bhaskar, R. (1979). *The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences*. Brighton: Harvester.
34. Bhaskar, R. (2008). *A Realist Theory of Science*. London, New York: Routledge.
35. Bibič, A. (1981). *Interesi in politika. Od kritike politične države k samoupravnemu pluralizmu*. Delavska enotnost, Ljubljana.
36. Bibič, A. (1987). Civilna družba in država pri Gramsciju. V A. Bibič (ur.), *Gramsci, civilna družba in država: izbor Gramscijevih besedil in zapisov o njem* (str. 19–47). Ljubljana: Komunist.
37. Birch, A. H. (1995). *The concepts and theories of modern democracy*. London; New York: Routledge,
38. Bíró-Nagy, A. (2017). Illiberal democracy in Hungary. The social background and practical steps of building an illiberal state. V P. Morillas (ur.), *Illiberal democracies in the EU. The Visegrad Group and the risk of disintegration* (str. 31–44). CIDOB: Barcelona.
39. Blackburn, R. (2011). *The American crucible: slavery, emancipation and human rights*. London: Verso.
40. Block, F. L. (1987). *Revising state theory: Essays in politics and postindustrialism*. Philadelphia: Temple University Press.
41. Bloomberg (2017, 15. junij). Macron says he wants France to be a 'Startup Nation'. *Bloomberg.com*. Dostopno prek <https://www.bloomberg.com/news/videos/2017-06-15/macron-wants-france-to-be-a-startup-nation-video>
42. Bohle, D. in Greskovits, B. (2012). *Capitalist diversity on Europe's periphery*. Ithaca, London: Cornell University Press.
43. Bojinović Fenko, A., Požgan, J. in Lovec, M. (2019). Crises of the EU and the rise of populism and Euroscepticism in CEE. V M. Lovec (ur.), *Populism and attitudes towards the EU in Central Europe* (str. 41–69). Ljubljana: Faculty of Social Sciences.
44. Bole, V. (2008). Prvo leto evra – pregled gospodarskih dosežkov. *Gospodarska gibanja*, (399), 6–44.
45. Bole, V. (2012). Ekonomsko-politični videz in stvarnost. *Gospodarska gibanja*, (449), 6–21.
46. Boltanski, L. in Chiapello, E. (2007). *The new spirit of capitalism*. London, New York: Verso.

47. Bonefeld, W. (2017). *The Strong State and the Free Economy*. London, New York: Rowman & Littlefield International.
48. Bourdieu, P. (1988). Vive la Crise!: For Heterodoxy in Social Science. *Theory and Society*, 17(5), 773–787.
49. Boyer, R. (2000). Is a finance-led growth regime a viable alternative to Fordism? A preliminary analysis. *Economy and Society*, 29(1), 111–145.
50. Brenner, R. (1977). The Origins of Capitalist Development: a critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review*, 104(julij-avgust), 25–92.
51. Brenner, R. (1985). The Agrarian Roots of European Capitalism. V T. H. Aston in C.H.E. Philipin (ur). *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
52. Brenner, R. (2002). *The Boom and the Bubble: The US in the World Economy*. London, New York: Verso.
53. Brenner, R. (2006). *The Economics of Global Turbulence*. London, New York: Verso.
54. Breznik, M. in Furlan, S. (2015). Kje je Slovenija v mednarodni dolžniški krizi? V M. Breznik in R. Močnik (ur.), *Javni dolg. Kdo komu dolguje* (str. 169–215). Ljubljana: založba */ cf.
55. Brezovšek, M. (2000). Kako do zanesljive uprave? *Teorija in praksa*, 37(2), 264–278
56. Brezovšek, M., Haček, M. in Kukovič, S. (2014). *Javna uprava*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
57. Brezovšek, M. Haček, M in Kukovič, S. (2016). *Slovenska država in politika*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
58. Brockling, U. (2016). *The entrepreneurial self: Fabricating a new type of subject*. London: Sage.
59. Brown, W. (2005). *Edgework. Critical Essays on Knowledge and Politics*. Princeton: Princeton University Press.
60. Brown, W. (2006). American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De Democratization. *Political Theory*, 34(6), 690–714.
61. Brown, W (2010). *Walled States, Waning Sovereignty*. New York: Zone Books.
62. Brown, W. (2015). *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books.

63. Bršičič, B. (2010). Bogastvo narodov – politična ekonomija klasičnega liberalizma. V A. Smith, *Bogastvo narodov: raziskava o naravi in vzrokih bogastva narodov* (str. 641–690). Ljubljana: Studia Humanitatis.
64. Cable, V. (1995). What Future for the State? *Daedalus*, 124(2), 23–53.
65. Callinicos, A (2004). *Making History. Agency, Structure, and Change in Social Theory*. Leiden, Boston: Brill.
66. Callinicos A. (2010). *Bonfire of Illusions*. New York, NY: Wiley.
67. Callison, W. in Manfredi, Z. (2020). Introduction: Theorizing Mutant Neoliberalism. V W. Callison in Z. Manfredi (ur.), *Mutant Neoliberalism. Market Rule and Political Rupture* (str. 1–38). New York: Fordham University Press.
68. Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Cambridge (Mass.); Oxford: Blackwell.
69. Cerny, P. (1990). *The Changing Architecture of Politics: Structure, Agency, and the Future of the State*. London; Newbury Park; New Delhi: Sage
70. Cerny, P. (1997). Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalization. *Government and Opposition*, 32(2), 251–274.
71. Cerny, P. (1999). Globalization and the erosion of democracy. *European Journal of Political Research*, (36), 1–26.
72. Cerny, P. (2000). Political Agency in a Globalizing World: Toward a Structural Approach. *European Journal of International Relations*, 6(4), 435–463.
73. Cerny, P. (2008). Embedding Neoliberalism: The Evolution of a Hegemonic Paradigm. *The Journal of International Trade and Diplomacy*, 2(1), 1–46.
74. Cerny, P. (2010a). The competition state today: from raison d'Etat to raison du Monde. *Policy Studies*, 31(1), 5–22.
75. Cerny, P. (2010b). *Rethinking world politics: a theory of transnational neopluralism*. Oxford: Oxford University Press.
76. Cerny, P. in Evans, M. (1999). *New Labour, Globalization, and the Competition State*. CES Working Papers Series 70.
77. Cerny, P. in Evans, M. (2003). Globalization and Social Policy. V N. Ellison, N. in C. Pierson (ur.), *Developments in British Social policy 2*. Basingstoke: Palgrave Macmillan Press.
78. Cerny, P. in Evans, M. (2004). Globalisation and Public Policy Under New Labour. *Policy Studies*, 25(1), 51–65.

79. Chan, S. (2004). *Liberalism, Democracy and Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
80. Chang, H. J. (2003). The Market, the State and Institutions in Economic Development. V H. J. Chang (ur.), *Rethinking Development Economics* (str. 42–60). London, New York: Anthem Press.
81. Chomsky, N. in Barsamian, D. (1994). *Secrets, Lies and Democracy*. Monroe: Odonian Press.
82. Chomsky, N. (1999). *Profit over people. Neoliberalism and Global Order*. New York, Toronto, London: Seven Stories Press.
83. Chomsky, N. in Herman, E. S. (2008). *Manufacturing Consent. The Political Economy of the Mass Media*. London: The Bodley Head.
84. Cipek, T. (2013). Teorija agonističke demokracije Chantal Mouffe: Protiv trećeg puta. V A. Milardović in N. Jožanc (ur.), *Demokracija i postdemokracija* (str. 7–94). Zagreb: Pan liber, Institut za evropske i globalizacijske studije.
85. Cirman, P. (2014, 24. januar). TEŠ 6: Od nesojenega ponosa do matere vseh afer. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042620819>
86. Cirman, P. (2017). *NepoTEŠeni: naložba stoletja ali rop stoletja?* Mengeš: Ciceron.
87. Cirman, P. (intervjuvanec) in Zalaznik, J. (novinar) (2017, 17. oktober) Primož Cirman: Snovalci bloka 6 so danes milijonarji. Dostopno prek <https://www.zurnal24.si/slovenija/primoz-cirman-snovalci-bloka-6-so-danes-milijonarji-298744>
88. Cirman, P. in Vuković, V. (2013a, 13. december). Kako smo izgubili Slovenijo. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042616485>
89. Cirman, P. in Vuković, V. (2013b, 13. junij). Hrvaški kapital osvaja Slovenijo. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042594089/Posel/hrvaski-kapital-osvaja-slovenijo>
90. Cirman, P. in Vuković, V. (2019, 29. avgust). Nova zmaga srbskega tajkuna v Sloveniji. Za kaj je potreboval 100 milijonov s Cipra? *Necenzurirano.si*. Dostopno prek <https://necenzurirano.si/clanek/aktualno/nova-zmaga-srbskega-tajkuna-v-sloveniji-za-kaj-je-potreboval-100-milijonov-s-cipra-752686>
91. Cirman, P. Modic, T. in Vuković, V. (2019, 27. september). Državo prosijo za denar, iz Adrie pa črpajo milijone. *Siol. net*. Dostopno prek <https://siol.net/posel-danes/novice/drzavo-prosijo-za-denar-iz-adrie-pa-%20crpajo-milijone-508166>

92. Cirman, P., Vuković, V. in Polanič, M. (2013, 21. september). Prodajali Mercator in služili z informacijami. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042606792/slovenija/prodajali-mercator-in-sluzili-z-informacijami>
93. Clarke, S. (1990a). The Crisis of Fordism or the Crisis of Social-Democracy? *Telos*, (83), 71–98.
94. Clarke, S. (1990b). New utopias for old: Fordist dreams and Post-Fordist fantasies. *Capital & Class*, 14(3), 131–155.
95. Clegg, J. (2018). How Slavery Shaped American Capitalism. *Jacobin*. Dostopno prek <https://jacobinmag.com/2019/08/how-slavery-shaped-american-capitalism>
96. Considine, M. (2001). *Enterprising States: The Public Management of Welfare-to-Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
97. Crespo Suarez, E. in Serrano Pascual, A. (2007). The government of activation policies by EU institutions. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 27(9-10), 376–386.
98. Crouch, C. (2004). *Post-democracy*. Malden: Polity.
99. Crouch, C. (2009). Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. *The British Journal of Politics and International Relation*, 11(3), 382–399.
100. Crouch, C. (2011). *The Strange Non-Death of Neo-liberalism*. Cambridge: Polity.
101. Crowley, S. in Stanojević, M. (2011). Varieties of Capitalism, Power Resources, and Historical Legacies: Explaining the Slovenian Exception. *Politics & Society*, 39(2), 268–295.
102. Crozier, M., Huntington, S. in Watanuki, (1975). *The Crisis of Democracy: On the Governability of Democracies*. New York: New York University Press.
103. Cudworth, E., Hall, T. in McGovern, J. (2007). *The modern state: theories and ideologies*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
104. Cunningham, F. (2002). *Theories of democracy: a critical introduction*. London; New York: Routledge.
105. Dahl, R. A. (1963). *Who Governs? Democracy and power in an American city*. New Haven; London: Yale University Press.
106. Dahrendorf, R. (2007). *The Crisis of Democracy*. London: Gibson Square Books.

107. Damijan, J. P. (2008, 17. maj). Bavčar in Šrot kot izziv za Kučana in cerkev. *Dnevnik*, priloga Objektiv. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/319943>
108. Damijan, J. P. (2013). Katastrofalni učinki 'varčevanja' v EU in Sloveniji [Blog]. Dostopno prek <https://damijan.org/2013/04/23/katastrofalni-ucinki-varcevanja-v-eu-in-sloveniji/>
109. Damijan, J. P. (2016). Pomoč Grčiji je bila namenjena izključno reševanju tujih bank [Blog]. Dostopno prek <https://damijan.org/2016/05/05/pomoc-grciji-je-bila-namenjena-izkljucno-resevanju-tujih-bank/>
110. Darbellay, A. (2013). *Regulating Credit Rating Agencies*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
111. Dardot, P. in Laval, C. (2013). *The new way of the world: on neo-liberal society*. London, New York: Verso.
112. Davies, W. (2016). The new neoliberalism. *New Left Review*, 101 (september–oktober), 121–134.
113. Debenjak, B (1974). *V alternativi: marksistične študije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
114. Debenjak, B (1981). *Friedrich Engels. Zgodovina in odtujitev*. Maribor: Obzorja.
115. Defourny, J. in Nyssens, M. (2010). Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences. *Journal of Social Entrepreneurship*, 1(1). 32–53.
116. Della Porta, D. (2003). *Temelji politične znanosti*. Ljubljana: Sophia.
117. Democracy Index (2015). *Democracy in an age of anxiety*. Dostopno prek <https://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>
118. Denord, F. (2015). French Neoliberalism and Its Divisions. From the Colloque Walter Lippmann to the Fifth Republic. V P. Mirowski in D. Plehwe (ur.), *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective* (str. 45–67). Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press.
119. Diamond, L. (2015). Facing Up to the Democratic Recession. *Journal of Democracy*, 26(1), 141–155.
120. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion [DGESAI] (2014). *Promoting good governance*. European Social Fund thematic paper.

121. Dogovor o sodelovanju Pozitivne Slovenije, Socialnih demokratov, Državlanske liste in Demokratične stranke upokojencev Slovenije v Vladi Republike Slovenije [Koalicijska pogodba] (2013). Zasebni arhiv avtorja.
122. Dogovor o sodelovanju Pozitivne Slovenije, Socialnih demokratov, Državlanske liste in Demokratične stranke upokojencev Slovenije v Vladi Republike Slovenije za obdobje 2014–2015 [Koalicijska pogodba] (2014). Zasebni arhiv avtorja.
123. Donato, S. in Lovec, M. (2019). »Poor« students or poor students? Institutional quality and economic change as drivers of populism in CEE in a longitudinal perspective. V M. Lovec (ur.), *Populism and attitudes towards the EU in Central Europe* (str. 11–40). Ljubljana: Faculty of Social Sciences.
124. Downs, A. (1992). *An economic theory of democracy*. New York: Harper Collins.
125. Dragoš, S. (2010). Socialna politika = temelj socialne države. V S. Dragoš, A. Hribernik, M. Ignjatović, M. Jaklič, B. Likar, M. Stanojević, U. Vehovar, *Neosocialna Slovenija: smo lahko socialna, obenem pa gospodarsko uspešna družba?* (str. 163–195). Koper: ZRS Koper, Univerzitetna založba Annales.
126. Dragoš, S. in Leskošek, V. (2016). Slovenska smer. V *Oxfamovo poročilo št. 210. Gospodarstvo za 1 %* (str. 87–125). Ljubljana: založba /*cf.
127. Drenovec, F. (2015). Nastanek slovenskega javnega dolga. V M. Breznik in R. Močnik (ur.), *Javni dolg. Kdo komu dolguje* (str. 149–167). Ljubljana: založba cf*.
128. Državna volilna komisija (2020a). Volitve za predsednika RS. Dostopno prek <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/volitve/predsednika-rs>
129. Državna volilna komisija (2020b). Volitve v Državni zbor RS. Dostopno prek <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/volitve/drzavni-zbor-rs>
130. Dumenil, G in Lévy, D. (2004). *Capital Resurgent Roots of the Neoliberal Revolution*. Cambridge (MA), London: Harvard University Press.
131. Dunleavy, P. in O'Leary, B. (1987). *Theories of the state: the politics of liberal democracy*. Basingstoke; London: MacMillan
132. Dupuis-Déri, F. (2001). *The political power of words: 'Democracy' and political strategies in the United States and France (1776–1871)* (doktorska disertacija). Vancouver: The University of British Columbia.

133. Dupuis-Déri, F. (2004). The Political Power of Words: The Birth of Pro-democratic Discourse in the Nineteenth Century in the United States and France. *Political Studies*, (52), 118–134.
134. Ebenau, M. (2012). Varieties of Capitalism or Dependency? A Critique of the VoC Approach for Latin America. *Competition & Change*, 16(3), 206–223.
135. Edgell, S. (2012). *The Sociology of Work*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore in Washington: Sage.
136. Eikinberry, A. (2009). Refusing the Market: A Democratic Discourse for Voluntary and Nonprofit Organizations. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 38(4), 582–596.
137. Elsen, L. B. (2017). *Inside Private Prisons: An American Dilemma in the Age of Mass Incarceration*. New York: Columbia University Press.
138. European Social Survey (2006). European Social Survey Data. Dostopno prek <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/>
139. European Social Survey. (2008). European Social Survey Data. Dostopno prek <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/>
140. European Social Survey. (2010). European Social Survey Data. Dostopno prek <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/>
141. European Social Survey. (2012). European Social Survey Data. Dostopno prek <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/>
142. European Social Survey. (2014). European Social Survey Data. Dostopno prek <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/>
143. European Social Survey. (2016). European Social Survey Data. Dostopno prek <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/>
144. Eurostat. (2019). *General government gross debt - annual data*. Dostopno prek <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=teina225&plugin=1>
145. Eurostat. (2020). *Business Demography*. Dostopno prek <https://ec.europa.eu/eurostat/web/structural-business-statistics/entrepreneurship/business-demography>
146. Evropska komisija [EK]. (2015). *The Social Business Initiative of the European Commission*. Dostopno prek <https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises/>

147. Evropska komisija [EK]. (2011). Social Business Initiative. Dostopno prek <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0682:FIN:EN:PDF>
148. Evropska komisija [EK]. (2012). *Razvoj podjetniške naravnosti in spretnosti v EU*. Luxembourg: Urad za publikacije Evropske unije.
149. Elder-Vass, D. (2010). *The causal power of social structures: emergence, structure and agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
150. Engels, F. (1885). *On The History of the Communist League*. Dostopno prek <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/communist-league/1885hist.htm>
151. Engels, F. (1890). Engels to J. Bloch In Königsberg. Dostopno prek https://www.marxists.org/archive/marx/works/1890/letters/90_09_21.htm
152. Engels, F. (1946). *Anti-Dühring*. Zagreb: Naprijed.
153. Engels, F. (1976). The State of Germany, Letter III, The Northern Star, št. 438, 4. april 1846. V *Karl Marx in Friedrich Engels, Collected works*, 6. zvezek. New York: International Publishers.
154. Feyerabend, P. (1999). *Proti metodi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
155. Fink Hafner, D. (2002). Analiza politik – akterji, modeli in načrtovanje politike skupnosti. V D. Jelovec (ur.), *Jadranje po nemirnih vodah managementa nevladnih organizacij* (str. 105–123). Ljubljana, Koper: Zavod Radio Študent, Visoka šola za management.
156. Fink Hafner, D. (2007). Znanost »o« javnih politikah in »za« javne politike. V D. Fink Hafner (ur.), *Uvod v analizo politik: teorije, koncepti, načela* (str. 9–33). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
157. Fink Hafner, D. (2012). Značilnost razvoja strankarskega sistema v Sloveniji. V J. Prunk in T. Deželan (ur.), *Dvajset let slovenske države* (193–213). Maribor: Aristej; Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Center za politološke raziskave.
158. Fink Hafner, D. (2020). Destabilizacija Slovenskega strankarskega sistema po letu 2000. V A. Krašovec in T. Deželan (ur.), *Volilno leto* (str. 5–36). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
159. Finley, M. (1999). *Antična in moderna demokracija*. Ljubljana: Krtina.
160. Fischer, K. (2015). The Influence of Neoliberals in Chile before, during, and after Pinochet. V P. Mirowski in D. Plehwe (ur.), *The Road from Mont Pèlerin. The*

- Making of the Neoliberal Thought Collective* (str. 305–345). Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press.
161. Fiskalni svet. (2010). Letno poročilo Fiskalnega sveta 2010. Uradni list RS, št. 55, 12. julij 2010. Dostopno prek <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2010-01-3053/letno-porocilo-fiskalnega-sveta-2010>
162. Fiskalni svet (2019). Fiskalni svet Republike Slovenije. Dostopno prek <https://plus.si.cobiss.net/opac7/bib/273000448>
163. Foucault, M. (1984). Nietzsche, Genealogy, History. V P. Rabinow. (ur.), *The Foucault Reader* (str. 76–100). New York: Pantheon.
164. Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–79*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
165. Foucault, M. (2011). *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
166. Foucault, M. (2015). *Rojstvo biopolitike: kurz na Collège de France: 1978–1979*. Ljubljana: Krtina.
167. Freedom House. (2016). *Anxious Dictators, Wavering Democracies: Global Freedom under Pressure*. Dostopno prek <https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom in the World 2016 complete book.pdf>
168. Freedom House. (2018). *Democracy in Crisis. Freedom in the World 2018*. Dostopno prek https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FreedomintheWorld2018COMPLETEBOOK_0.pdf
169. Freedom House. (2019). *Democracy in Retreat. Freedom in the World 2019*. Dostopno prek https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/ABRIDGED_FH_FITW_2019_Report_FINAL.pdf
170. Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: The Free Press; Toronto: Maxwell Macmillan Canada.
171. Furlong, P. in Marsh, D. (2010). A Skin Not a Sweater: Ontology and Epistemology in Political Science. V D. Marsh in G. Stoker (ur.), *Theory and Methods in Political Science* (3 izdaja) (str. 184–211). London: Palgrave Macmillan.
172. Fournier, V. in Grey, C. (1999). Too Much, Too Little and Too Often: A Critique of du Gay's Analysis of Enterprise. *Organisation* 6(1), 107–28
173. Garner, R. (2016). *Introduction to politics*. Oxford: Oxford University Press.
174. Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism..* Ithaca: Cornell University Press.

175. Genschel, P. in Schwarz, P. (2013). Tax Competition and Fiscal Democracy V A. Schäfer in W. Streeck (ur.), *Politics in the age of austerity* (str. 59–83). Cambridge, Malden: Polity Press.
176. George, S. (2015a). *Kdo vas je pa izvolil? Vzpon nelegitimne oblasti korporacij in zaton demokracije*. Mengeš: Ciceron.
177. George, S. (2015b). *Shadow Sovereigns: How Global Corporations are Seizing Power*. Cambridge: Polity.
178. Gerstenberger, H. (2007). *Impersonal Power. History and Theory of the Bourgeois State*. Leiden, Boston: Brill.
179. Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press; Oxford: Basil Blackwell.
180. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
181. Giddens, A. (2000). *Tretja pot: prenova socialne demokracije*. Ljubljana: Orbis.
182. Glyn A. (2006) *Capitalism Unleashed*. Oxford: Oxford University Press.
183. Golding, P. and P. Harris (eds) (1997). *Beyond Cultural Imperialism: Globalization, Communication and the New International Order*. London: Sage.
184. Graeber, D. (2012). *The Democracy Project: A History, a Crisis, a Movement*. London: Allen Lane.
185. Gramsci, A. (1977). *Quaderni del Carcere. Edizione critica dell'Istituto Gramsci*. Torino: Einaudi (2. izdaja).
186. Grubiša, D. (2007). Kriza demokracije u Europi: između nacionalne države i europske vladavine. *Annals of the Croatian Political Science Association*, 3(1), 125–148.
187. Guardiancich, I. (2016). Slovenia: The End of a Success Story? When a Partial Reform Equilibrium Turns Bad. *Europe-Asia Studies*, 68(2), 205–231.
188. Guehenno, J . M. (2000). *The end of Nation State*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
189. Habermas, J. (1973). *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
190. Habermas, J. (1992). *Legitimation Crisis*. Cambridge: Polity Press.
191. Habermas, J. (2015). *The Lure of Technocracy*. Malden, MA: Polity Press.
192. Hajer, M. (2003). Policy without Polity? Policy Analysis and the Institutional Void. *Policy Sciences*, 36(2), 175–195.

193. Hall, A. P. in Soskice D. (ur.) (2001). *Varieties of Capitalism The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford, New York: Oxford Univeristy Press.
194. Hall, S. (1988). Brave new world. *Marxism Today*, October, 24–29.
195. Hammerschmid, G., Van de Walle, S., Andrews, R. in Mostafa, A. M. S. (2018). New Public Management reforms in Europe and their effects: findings from a 20-country top executive survey. *International Review of Administrative Sciences*, 85(3) 399–418.
196. Hartwell, R. M. (1995). *A History of the Mont Pelerin Society*. Indianapolis, IN: Liberty Fund.
197. Harvey, D. (1990). Flexible Accumulation through Urbanization Reflections on »Post-Modernism« in the American City. *Perspecta*, (26), 251–272.
198. Harvey, D. (2003). *The New Imperialism: Accumulation by Disposession*. Oxford: Oxford University Press.
199. Harvey, D. (2012). *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
200. Harvey, D. (2016). *Neoliberalism is a political project*. Dostopno prek <https://www.jacobinmag.com/2016/07/david-harvey-neoliberalism-capitalism-labor-crisis-resistance/>
201. Hay, C. (1995). Structure and Agency. V G. Stoker in D. Marsh (ur.), *Theory and Methods in Political Science*. London: Macmillan.
202. Hayek, F. A. (1990). *New studies in philosophy, politics and the history of ideas*. London, New York: Routledge.
203. Hayek, F. A. (1991). *Pot v hlapčevstvo (socialistom vseh strank)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
204. Hayek, F. A. (2012). *Ustava za svobodo*. Ljubljana: Inštitut Nove revije.
205. Hayek, F. A. (2013). *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy. Volume I–III*. London, New York: Routledge.
206. Hayward, J. E. S. (ur.). (1995). *The Crisis of Representation in Europe*. New York: Frank Cass.
207. Heffernan, N. (2000). *Capital, class and technology in contemporary American culture*. London: Pluto Press.
208. Heinrich, M. (2013). *Kritika politične ekonomije*. Uvod. Ljubljana: Sophia.

209. Held, D. (1989). *Modeli demokracije*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, Knjižnica revolucionarne teorije.
210. Held, D., MacGrew, A., Goldblatt, D. in Perraton, J. (1999). *Global transformations: politics, economics and culture*. Cambridge: Polity.
211. Helman, S. (2019). Turning Welfare-Reliant Women into Entrepreneurs: Employment Readiness Workshops and the Constitution of the Entrepreneurial Self in Israel. *Social Politics*, 26(1), 1–23.
212. Herrigel, G. in Zeitlin, J. (2010). Alternatives to Varieties of Capitalism. *The Business History Review*, 84(4 - Business History and Varieties of Capitalism), 667–674.
213. Hilferding, R. (1980). *Finančni kapital*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
214. Hirsch, J. (1995). *Der nationale Wettbewerbsstaat*. Berlin, Amsterdam: Edition ID-Archiv.
215. Hirsch, J (2014). *Gospodstvo, hegemonija in politične alternative*. Ljubljana: Sophia.
216. Hirst, P. and G. Thompson (1996) 'Globalisation: Ten Frequently Asked Questions and Some Surprising Answers', *Soundings*, 4(jesen), 47–66.
217. Hobsbawm, E. J. (2011). *How to Change the World: Tales of Marx and Marxism*. London: Little Brown.
218. Hočevar, M. (2018). Hayekova teorija demokracije: trg proti ljudstvu. V M. Ignjatović, A. Kanjuo Mrčela in R. Kuhar (ur.), *Družba in družbena gibanja 50 let po 1968* (str. 101–105). Ljubljana: Slovensko sociološko društvo.
219. Hočevar, M. (2019). Univerzalni temeljni dohodek v kontekstu tehnološkega razvoja: alternativa kapitalizma ali njegov korektiv? V M. Ignjatović, A. Kanjuo Mrčela in R. Kuhar (ur.), *Znanost in družbe prihodnosti* (str. 43–47). Ljubljana: Slovensko sociološko društvo.
220. Hočevar, M. in Lukšič, I. (2018). Razmerje med hegemonijo in ideologijo v Gramscijevi politični teoriji. *Teorija in praksa*, 55(1), 6–26.
221. Hood, C. (1995). The 'New Public Management' in the 1980s: Variations on a Theme. *Accounting Organisation and Society*, 20(2/3), 93–109.
222. Horkheimer, M. in Adorno, T. (2002). *Dialektika razsvetljenstva. Filozofski fragmenti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

223. Huntington, S. (1993). *The third wave: democratization in the late twentieth century*. Norman: University of Oklahoma Press.
224. Huntington, S. (2002). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. London: The Free Press.
225. Husson, M. (2011). *Čisti kapitalizem*. Ljubljana: Sophia.
226. Hutton, W. in Giddens, A. (ur.). (2000). Editor's Preface. V *On the Edge: Living With Global Capitalism* (str. vii–xi). London: Jonathan Cape.
227. Ingraham, C. (2020). U.S. spends twice as much on law and order as it does on cash welfare, data show. *The Washington Post*. Dostopno prek: <https://www.washingtonpost.com/business/2020/06/04/us-spends-twice-much-law-order-it-does-social-welfare-data-show/>
228. Inicijativa za demokratični socializem. (2016). *ZL: Zahtevamo revizijo privatizacije Heliosa!* Dostopno prek <http://www.democraticni-socializem.si/zahtevamo-revizijo-privatizacije-heliosa/>
229. International Institute for Democracy and Electoral Assistance [IDEA]. (2020a). Volilna udeležba na parlamentarnih volitvah v Franciji. Dostopno prek <https://www.idea.int/data-tools/data/voter-turnout>
230. International Institute for Democracy and Electoral Assistance [IDEA]. (2020b). Volilna udeležba na parlamentarnih volitvah v Italiji. Dostopno prek <https://www.idea.int/data-tools/data/voter-turnout>
231. International Institute for Democracy and Electoral Assistance [IDEA]. (2020c). Volilna udeležba na parlamentarnih volitvah na Slovaškem. Dostopno prek <https://www.idea.int/data-tools/data/voter-turnout>
232. Jessop, B. (1982). *The capitalist state: Marxist theories and methods*. Oxford: Martin Robertson.
233. Jessop, B. (1992a). Fordism and post-Fordism: critique and reformulation. V M. Storper and A. J. Scott (ur.), *Pathways to Industrialisation and Regional Development*. London: Routledge.
234. Jessop, B. (1992b). Post-Fordism and flexible specialisation: incommensurable, contradictory, complementary, or just plain different perspectives? V H. Ernste and V. Meier (ur.), *Regional Development and Contemporary Industrial Response: Extending Flexible Specialisation*. London: Belhaven.

235. Jessop, B. (1996). Post-fordism and the State. V B. Greve (ur.), *Comparative welfare systems* (str. 165–184). Basingstoke: Macmillan.
236. Jessop, B. (2002). *The Future of the Capitalist State*. Cambridge; Oxford, Malden: Polity press.
237. Jessop, B. (2004). From the Welfare State to the Competition State. V P. Bauer and H. Voelzkow, (ur.), *Die Europäische Union – Marionette oder Regisseur? Forschungen zur Europäischen Integration* (str. 335–359). Opladen: Verlag für Sozialwissenschaften.
238. Jessop, B. (2006). The State and State-Building. V R. A. W. Rhodes, S. A. Binder in B. A. Rockman (ur.), *The Oxford Handbook Of Political Institutions* (str. 111–130). Oxford, New York: Oxford University Press.
239. Jessop, B. (2008). *State Power. A Strategic-Relational Approach*. Cambridge, Malden: Polity Press.
240. Jessop, B. (2016). *The State: Past, Present, Future*. Cambridge, Malden: Polity press.
241. Kahle, K. in Stulz, M. R. (2017). Is the US Public Corporation in Trouble? *Journal of Economic Perspectives*, 31(3), 67–88.
242. Kain, J. P. (1980). Marx's Dialectic Method. *History and Theory*, 19 (3), 294–312.
243. Kang, N. (2006). A Critique of the »Varieties of Capitalism« Approach. International Centre for Corporate Social Responsibility, Research Paper Series. *International Centre for Corporate Social Responsibility Nottingham University Business School*. No: 45. Dostopno prek <https://pdfs.semanticscholar.org/db5f/97bbe6f769bdf8ca138a89bd090f35e3a39d.pdf>
244. Kanjuo Mrčela, A. and Ignjatović, M. (2015). Od prožnosti do prekarnosti dela: stopnjevanje negativnih sprememb na začetku 21. stoletja. *Teorija in praksa*, 52(3), 350–381.
245. Keane, J. (2009). *The life and death of democracy*. New York; London: W. W. Norton.
246. Kelly, G. E. M. (2014). Foucault Against Marxism: Althusser Beyond Althusser. V J. Habjan in J. White (ur.), *(Mis)readings of Marx in Continental Philosophy* (str. 83–98). Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan

247. Kelly, P. (2006). The Entrepreneurial Self and Youth at-Risk: Exploring the Horizons of Identity in the 21st Century. *Journal of Youth Studies*, 9(1), 17–32.
248. Kelly, P. (2013). *The Self as Enterprise. Foucault and the Spirit of 21st Century Capitalism*. Farnham, Burlington: Gower Publishing.
249. Kenney, M. in Zysman, J. (2016). The rise of the platform economy. *Issues Sci. Technol XXXII* (3). Dostopno prek <https://issues.org/the-rise-of-the-platform-economy/>
250. Kim, J. (2016). *Neoliberalism and the politics of social enterprises in South Korea The dynamics of neoliberal governmentality and hegemony*. (doktorska disertacija). Georgia State University.
251. Kirn, G. (2014). Slovenia's social uprising in the European crisis: Maribor as periphery from 1988 to 2012. *Stasis*, 2(1), 106–129.
252. Klein, N. (2010). *Doktrina šoka: razmah uničevalnega kapitalizma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
253. Koalicijska pogodba o sodelovanju v Vladi Republike Slovenije za mandat 2004–2008 [Koalicijska pogodba]. (2004). Zasebni arhiv avtorja.
254. Koalicijska pogodba o sodelovanju v Vladi Republike Slovenije za mandat 2012–2015 [Koalicijska pogodba]. (2012). Zasebni arhiv avtorja.
255. Koalicijski sporazum o sodelovanju v Vladi Republike Slovenije za mandat 2008–2012 [Koalicijska pogodba]. (2008). Zasebni arhiv avtorja.
256. Koalicijski sporazum o sodelovanju v Vladi Republike Slovenije za mandatno obdobje 2014–2018 [Koalicijska pogodba]. (2014). Zasebni arhiv avtorja.
257. Kodeks ravnanja javnih uslužbencev [KRJU] (2001). Sprejet s strani Vlade Republike Slovenije, v veljavi od 2. februarja. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=DRUG1022>
258. Kolarič, Z. (2011). Medgeneracijska solidarnost v primežu reform evropskih držav blaginje. V S. Mandič in M. Filipovič Hrast (ur.). *Blaginja pod pritiski demografskih sprememb* (str. 205–224). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
259. Kolarič, Z. (2012). Dvajset let postopnega spreminjanja slovenske socialne države. V J. Prunk in T. Deželan (ur.), *Dvajset let slovenske države* (str. 283–298). Maribor: Aristej; Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Center za politološke raziskave.

260. Kolarič, Z., Rakar, T. in Kopač Mrak, A. (2009). Slovenski sistem blaginje v procesu postopnega spreminjanja. V V. Hlebec (ur.). *Starejši ljudje v družbi sprememb* (str. 45–75). Maribor: Aristej.
261. Kornhauser, W. (1959). *The Politics of Mass Society*. New York: The Free Press of Glencoe.
262. Komisija za preprečevanje korupcije [KPK]. (2020). O komisiji. Dostopno prek <https://www.kpk-rs.si/komisija-2/o-komisiji/>
263. Kovač, P. (2002). Podjetniška načela v upravljanju slovenske javne uprave. V B. Ferfila, P. Kovač, G. Žurga, I. Klinar in A. Plaznik, *Ekonomski vidiki javne uprave* (str. 144–280). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
264. Kovač, P. (2004). Novi javni management in slovenska uprava. *Upravna kultura*, 177–196.
265. Kovač, P. in Stanonik, B. (2000). Reforma slovenske javne uprave – interesna analiza med javnimi uslužbenci v državni upravo. *Teorija in praksa*, 37(2), 316–329.
266. Kovač, P. in Virant, G. (2011). Od reform javne uprave v Sloveniji do njene stalne modernizacije. V P. Kovač, G. Virant in J. Čebulj (ur.), *Razvoj slovenske javne uprave 1991–2011* (str. 29–50). Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
267. Krašovec, A. (2012). Dva vidika slovenskih političnih strank kot organizacij. V J. Prunk in T. Deželan (ur.), *Dvajset let slovenske države (171–192)*. Maribor: Aristej; Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Center za politološke raziskave.
268. Krašovec, A. in Johannsen, L. (2016). Recent developments in democracy in Slovenia. *Problems of Post-communism*, 63(5/6), 313–322.
269. Krinsky, J. (2008). *Free Labor: Workfare and the Contested Language of Neoliberalism*. Chicago: University of Chicago Press.
270. Krippner G. (2005) The financialization of the American economy. *Socio-Economic Review*, 3(2), 173–208.
271. Kržan, M. (2013). Pregled gospodarske krize v Sloveniji s poudarkom na bančnem sektorju: vzroki, ukrepi, alternative. *Borec: Dvojna kriza evropskih integracij*, LXV (698–702), 132–160.
272. Kurnik, A. (2013). Artikulacija potrebuje neartikuliran bes. *Časopis za kritiko znanosti*, 40(254), 11–20.
273. Kustec, S. (2016). Od strankokracije do novega razvojnega modela države: ocena slovenske parlamentarne demokracije ob njeni petindvajsetletnici. V J. Gašparič

- in M. Šorn (ur.). *Četrť stoletja Republike Slovenije – izzivi, dileme, pričakovanja* (str. 39–52). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
274. Langergaard, L. (2014). Social Entrepreneurship and Capitalist Crisis. *Nordicum-Mediterraneum. Icelandic E-Journal of Nordic and Mediteranian Studies*, 9(3). Dostopno prek <https://nome.unak.is/wordpress/author/langergaard/>
275. Langley, P. (2008a). *The Everyday Life of Global Finance*. Oxford: Oxford University Press.
276. Langley, P. (2008b). Financialization and the consumer credit boom. *Competition and Change*, 12(2), 133–147.
277. Lapavitsas, C. (1997). Two approaches to the concept of interest-bearing capital. *International Journal of Political Economy*, 27(1), 85–106.
278. Lapavitsas, C. (2003). *Social Foundations of Markets, Money and Credit*. London: Routledge.
279. Lapavitsas, C. (2009). Financialised capitalism: crisis and financial expropriation. *Historical Materialism*, 17(2), 114–48.
280. Lapavitsas, C. (2012a). Introduction: A Crisis of Financialisation. V C. Lapavitsas (ur.), *Financialisation in Crisis* (str. 1–12). Leiden: Brill Academic Pub. 59.
281. Lapavitsas, C. (2012b). Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation. V C. Lapavitsas. (ur.), *Financialisation in Crisis* (str. 15–50). Leiden: Brill Academic Pub.
282. Lapavitsas, C. in Mendieta-Muñoz, I. (2016). The Profits of Financialization. *Monthly Review*. Dostopno prek <https://monthlyreview.org/2016/07/01/the-profits-of-financialization/>
283. Lehmann, P., Regel, S. in Schlote, S. (2018). Inequality in Political Representation. Is the Lower Social Stratum Worse Represented? V W. Merkel in S. Kneip (ur.), *Democracy and Crisis: Challenges in Turbulent Times* (str. 125–144). Cham: Springer.
284. Lemke, T. (2001). The birth of bio-politics: Michael Foucault's lectures at the College de France on neo-liberal governmentality. *Economy and Society*, 30(2), 190–207.
285. Lemke, T. (2007). An indigestible meal? Foucault, governmentality and state theory. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, (15): 43–64.

286. Lenin, V. I. U. (1970). *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
287. Lenin, V. I. U. (2017). *Država in revolucija (in drugi spisi iz leta 1917)*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
288. Lentsch, J. (2019). *Political Entrepreneurship: How to Build Successful Centrist Political Start-ups*. Cham: Springer International Publishing.
289. Levitsky, S. in Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die*. New York: Crown.
290. Leskošek, V. (2013). Vpliv paradigmatskih sprememb socialne države na odvisnost od plačane zaposlitve. V U. Zorman (ur.) *Revščina zaposlenih* (str. 149–170). Ljubljana: Sophia.
291. Linz, J. J. in Stepan, A. C. (1996). Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*, 7(2), 14–33.
292. Lipietz, A. (1987). *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*. London: Verso.
293. Lipietz, A. (1992). *Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology, and Democracy*. Cambridge: Polity.
294. Listhaug, O. in Wiberg, M. (1995). Confidence in political and private institutions. V H. D. Klingemann in D. Fuchs (ur.), *Citizens and the State* (str. 298–322). Oxford: Oxford University Press.
295. Locke, J. (2010). *Dve razpravi o oblasti; Pismo o toleranci*. Ljubljana: Krtina.
296. Lødemel, I. (2014). Preface. V I. Lødemel in A. Moreira (ur.), *Activation or Workfare? Governance and the Neo-Liberal Convergence* (str. ix–x). Oxford: Oxford University Press.
297. Lončar, A. (2019, 7. maj). Tožilstvo nad novinarje, ker so objavili prisluhe Lovšetu. *Siol. net*. Dostopno prek <https://siol.net/novice/slovenija/tozilstvo-nad-novinarje-ker-so-objavili-prisluhe-lovsetu-496916>
298. Lorenčič, A. (2012). *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990-2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
299. Losurdo, D. (2011). *Liberalism: a counter-history*. London, New York: Verso.
300. Lovec, M. (2019). Survey on attitudes towards the EU, (national) EU politics and policies, and the political norms and values in five Central European EU member

- states. V M. Lovec (ur.), *Populism and attitudes towards the EU in Central Europe* (str. 73–92). Ljubljana: Faculty of Social Sciences.
301. Lukšič, I. (1994). *Liberalizem versus korporativizem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
302. Lukšič, I. (2016). Aktualnost in akutnost Lockove koncepcije lastnine. *Teorija in praksa*, 53(3), 625–644.
303. Lukšič, I. (2019). Republikanstvo: svoboda mest in meščanstva (Predgovor). V Pettit, P. Republikanstvo: teorija svobode in vladanja (str. 5–30). Ljubljana: Založba FDV.
304. Lukšič, I. in Kurnik, A. (2000). *Hegemonija in oblast. Gramsci in Foucault*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
305. Luxemburg, R. (2016). The Accumulation of Capital: A Contribution to the Economic Theory of Imperialism. V P. Hudis in P. Le Blanc (ur.), *The Complete Works of Rosa Luxemburg, Volume II, Economic Writings 2*. London, New York: Verso.
306. Lynd, S. (1968). *Class Conflict, Slavery, and the United States Constitution: Ten Essays*. Indianapolis, New York: The Bobbs-Merill Company.
307. Macpherson, C. B. (2011). *The political theory of possessive individualism: Hobbes to Locke*. Don Mills (Ont.): Oxford University Press.
308. Madison, J. (1992). Federalist št. 10 (prevedel Adolf Bibič). *Teorija in praksa*, 29 (5/6), 581–585.
309. Magdoff, H. in Sweezy, P. M. (1987). *Stagnation and Financial Explosion*. New York: Monthly Review Press.
310. Maier, S. C. (1992). Democracy since the French Revolution. V J. Dunn (ur.), *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993* (str. 125–154). Oxford: Oxford University Press.
311. Mair, P. (2013) *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*. London, New York: Verso.
312. Malčič, M. in Krašovec, A. (2019). New Parties and Democracy in Slovenia. *Politics in Central Europe*, 15(1), 115–137.
313. Mangabeira Unger, R. (1998). *Democracy Realized. The Progressive Alternative*. London, New York: Verso.
314. Manin, B. (1997). *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.

315. Marx, K. (1843). Letter from Marx to Arnold Ruge. Dostopno prek https://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/letters/43_09-alt.htm
316. Marx, K. (1884, 7. avgust). Critical Notes on the Article 'The King of Prussia and Social Reform. By a Prussian. Vorwarts! 63. Dostopno prek <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/08/07.htm>
317. Marx, K. (1967). Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta. V B. Zihlerl (ur.), *Karl Marx, Friedrich Engels: Izbrana dela v petih zvezkih: III. zvezek* (447– 574). Ljubljana: Cankarjeva založba.
318. Marx, K. (1969a): Kritika Gothskega programa. V B. Zihlerl (ur.), *Karl Marx, Friedrich Engels. Izbrana dela v petih zvezkih: IV. zvezek* (str. 479–509). Ljubljana: Cankarjeva založba.
319. Marx, K. (1973a). *Kapital: kritika politične ekonomije, III. Celotni proces kapitalistične produkcije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
320. Marx, K. (1973b). *Grundrisse Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*. London: Penguin Books.
321. Marx, K. (1976). Neposredni rezultati produkcijskega procesa. *Časopis za kritiko znanosti*, 4(17–18), 241–276.
322. Marx, K. (1985). *Kritika politične ekonomije: 1857/58 (Očrti)*. Ljubljana: Delavska enotnost.
323. Marx, K. (1986). *Kapital: kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
324. Marx, K. (2012). *Kapital: kritika politične ekonomije (I. zvezek)*. Ljubljana: Sophia.
325. Marx, K. in Engels, F. (1971a). Nemška ideologija. Kritika najnovejše nemške filozofije v njenih reprezentantih Feuerbachu, B. Bauerju in Stirnerju, in nemškega socializma v njegovih prerokih (izbor). V B. Zihlerl (ur.), *Karl Marx, Friedrich Engels: Izbrana dela v petih zvezkih: II. zvezek* (str. 5 – 352). Ljubljana: Cankarjeva založba.
326. Marx, K. in Engels, F. (1971b). Manifest komunistične stranke. V B. Zihlerl (ur.), *Karl Marx, Friedrich Engels: Izbrana dela v petih zvezkih: II. zvezek* (str. 567– 631). Ljubljana: Cankarjeva založba.
327. Mastnak, T. (2015). *Liberalizem, fašizem, neoliberalizem*. Ljubljana: Založba /*cf.

328. Mastnak, Tomaž (2016/17): »Demokracija brez levice«. *Mladina alternative*: Posebna številka – prispevki k razumevanju časa.
329. Mastnak, T. (2019a). *Črna internacionala. Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma, I. zvezek*. Ljubljana: založba /*cf.
330. Mastnak, T. (2019b). *Črna Internacionala: Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma, II. zvezek*. Ljubljana: založba /*cf.
331. Mazzucato, M. (2018). *Podjetniška država: razkrinkavanje zmot o javnem in zasebnem sektorju*. Ljubljana: UMco.
332. McAnulla, S. (2002). Structure and Agency. V D. Marsh in G. Stoker (ur.), *Theory and Methods in Political Science* (str. 271–291).
333. McLellan, D (1975). *Karl Marx*. New York: Viking Press.
334. McNally, D. (1989). Locke, Levellers and Liberty: Property and Democracy in the Thought of the First Whigs. *History of Political Thought*, 10(1), 17–40.
335. Meiksins Wood, E. (1981). Liberal democracy and Capitalist Hegemony. A Reply to Leo Panitch on the Task of Socialist Political Theory. *The Socialist Register*, (18), 169–189.
336. Meiksins Wood, E. (1992). Locke Against Democracy: Consent, Representation and Suffrage in the Two Treatises. *History of Political Thought*, 13(4), 657–89;
337. Meiksins Wood, E. (1994). From Opportunity to Imperative: The History of the Market. *Monthly Review* I (july-august): 14–40.
338. Meiksins Wood, E. (1995). *Democracy against Capitalism*. London, New York: Verso.
339. Meiksins Wood, E. (2002). *The Origin Of Capitalism. A Longer View*. London, New York: Verso.
340. Meiksins Wood, E. (2015). *The Pristine Culture of Capitalism A Historical Essay on Old Regimes and Modern States*. London, New York: Verso.
341. Meiksins Wood, E. (2016). Ločitev ekonomskega od političnega v kapitalizmu. *Borec* 68, 24–56.
342. Mekina, B. (2014, 29. avgust). Kdo prodaja naše letališče? *Mladina*. Dostopno prek <https://www.mladina.si/159767/kdo-prodaja-nase-letalisce/>
343. Mekina, B. (2016, 9. december). Kobilice odhajajo. *Mladina*. Dostopno prek <https://www.mladina.si/177741/kobilice-odhajajo/>

344. Mekina, B. (2017, 7. april). Banksterji. *Mladina*. Dostopno prek <https://www.mladina.si/179489/banksterji/>
345. Mencinger, J. (2012). Slovenija med zlomom socializma in krizo kapitalizma. V J. Prunk in T. Deželan (ur.), *Dvajset let slovenske države* (str. 57–80). Maribor: Aristej; Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Center za politološke raziskave.
346. Merkel, W. (2010). *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*. 2. Aufl. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
347. Merkel, W. (2014a). Is capitalism compatible with democracy? *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*, 8(2), 109–128.
348. Merkel, W. (2014b). Is there a crisis of democracy? *Democratic Theory*, 1(2), 11–25.
349. Meyer, S (1981). *The Five Dollar Day: Labour Management and Social Control in the Ford Motor Company, 1908-1921*. Albany: State University of New York Press.
350. Miheljak, V. in Toš, N. (2002). Pogled nazaj: tranzicija v Sloveniji med demokratizacijo in suverenizacijo. V N. Toš in I. Bernik (ur.), *Demokracija v Sloveniji: prvo desetletje* (str. 3–40). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
351. Milanović, B. (2019). *Capitalism, alone*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
352. Miliband, R. (1970). The Capitalist State: Reply to Nicos Poulantzas. *New Left Review*, 59 (januar-februar), 53–60.
353. Miliband, R. (1973). Poulantzas and the Capitalist State. *New Left Review*, 82 (november-december), 83–92.
354. Miliband, R. (1982). *Capitalist Democracy in Great Britain*. Oxford: Oxford University Press.
355. Miliband, R. (1983). State Power and Class Interests. *New Left Review* (138), 57–68.
356. Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti [MDDSZ] (2016). Smernice za izvajanje ukrepov aktivne politike zaposlovanja za obdobje 2016–2020. Dostopno prek https://www.gov.si/assets/ministrstva/MDDSZ/APZ/Smernice_APZ_2016_2020.pdf

357. Ministrstvo za gospodarstvo [SRS]. (2013). Osnutek Strategije razvoja Slovenije 2014-2020. Dostopno prek <http://www.eu-skladi.si/kohezija-do-2013/ostalo/operativni-programi/strategija-razvoja-slovenije>
358. Ministrstvo za javno upravo [SRJU]. (2015). Strategija razvoja javne uprave 2015-2020. Dostopno prek <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MJU/Kakovost-in-inovativnost-v-javni-upravi/Strategija/Strategija-razvoja-javne-uprave-2015-2020.pdf>
359. Ministrstvo za javno upravo (2019). Evidenca socialnih podjetij. Dostopno prek <https://podatki.gov.si/dataset/evidenca-socialnih-podjetij>
360. Ministrstvo za notranje zadeve [SNRSJS]. (2003). Strategija nadaljnega razvoja slovenskega javnega sektorja 2003-2005.
361. Mirowski, P. (2015). Postface: Defining Neoliberalism. V P. Mirowski in D. Plehwe (ur.), *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective* (str. 417–455). Cambridge (Mass.); London : Harvard University Press.
362. Močnik, R. (2015). Razredna narava javnega dolga. V M. Breznik in R. Močnik (ur.), *Javni dolg. Kdo komu dolguje* (str. 5–14). Ljubljana: založba */ cf.
363. Modic, T. in Vuković, V. (2019, 22. januar). Boško Šrot mora plačati večdesetmilijonsko odškodnino. *Siol. net*. Dostopno prek <https://siol.net/posel-danes/novice/bosko-srot-mora-placati-vecdesetmilijonsko-odskodnino-488361>
364. Mont Pelerin Society. (1947). Statement of Aims. Dostopno prek <https://www.montpelerin.org/statement-of-aims/>
365. Montesquieu, C. L. S. (1966). *The spirit of the laws*. New York: Hafner publishing company, Inc.
366. Mouffe, C. (2018). *For a left populism*. London, New York: Verso.
367. Mouffe, Chantal (2013). *Agonistics: Thinking the World Politically*. London, New York: Verso.
368. Mounk, Y. (2018). *The people vs. democracy: why our freedom is in danger and how to save it*. Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press.
369. Mramor, D. (2019a). Pregled ekonomske politike 2000–2018, v mandatnih obdobjih šestih slovenskih vlad. *Pogled*, 22–27. Dostopno prek <https://www.zdruzenje-manager.si/assets/Uploads/Pogled2023.pdf>
370. Mramor, D. (2019b). Ekonomska politika Slovenije 2000-2018. *Pogled*, 18–20. Dostopno prek: <https://www.zdruzenje-manager.si/assets/Uploads/Pogled2023.pdf>

371. Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541–563.
372. Mudde, C. (2015, 17. februar). The problem with populism. *The Guardian*. Dostopno prek <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/feb/17/problem-populism-syriza-podemos-dark-side-europe>
373. Mudde C. in Rovira Kaltwasser, C. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
374. Müller Werner, J. (2016). *What is Populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
375. Murillo, D., Buckland, H. in Val, E. (2017). When the sharing economy becomes neoliberalism on steroids: Unravelling the controversies. *Technological Forecasting & Social Change*, 125, 66–76.
376. Nairn, T. (1975). The Modern Janus. *New Left Review* (94), 3–29.
377. Negri, A. in Hardt, M. (2003). *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.
378. Nicholson-Crotty, S. in Meier, K. J. (2002). Size Doesn't Matter: In Defense of Single-State Studies. *State Politics & Policy Quarterly*, 2(4), 411–422.
379. Ober, J. (2007). The Original Meaning of 'Democracy': Capacity to Do Things, Not Majority Rule. Princeton/Stanford Working Papers in Classics Paper No. 090704. Dostopno prek https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1024775
380. O'Donnell, M. (ur.) (2010): *Structure and Agency* (SAGE Key Debates in Sociology), I.–IV. Thousand Oaks: Sage Publications.
381. Offe, C. (1985a). *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije - razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. Ljubljana: Delavska enotnost.
382. Offe, C. (1985b). Razredna vladavina in politični sistem. K selektivnosti političnih institucij. V M. Maček (ur.), *Claus Offe: Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije - razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. (str. 30–58). Ljubljana: Delavska enotnost.
383. Offe, C. (1985c). Razmišljanja in hipoteze k problemu politične legitimacije. V M. Maček (ur.), *Claus Offe: Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije - razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. (str. 161–181). Ljubljana: Delavska enotnost.

384. Offe, C. (1985č). Konkurenčna stranka in kolektivna politična identiteta. V M. Maček (ur.), *Claus Offe: Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije - razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. (str. 145–160). Ljubljana: Delavska enotnost.
385. Offe, C. (1985d). Politična legitimacija na podlagi večinske odločitve? V M. Maček (ur.), *Claus Offe: Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije - razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. (str. 182–218). Ljubljana: Delavska enotnost.
386. Offe, C. in Ronge, V. (1985). Teze za utemeljitev koncepta »kapitalistične države in za materialistično raziskovanje politike« V M. Maček (ur.), *Claus Offe: Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije - razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma* (str. 59–71). Ljubljana: Delavska enotnost.
387. Ohmae, K. (1995). *The End of the nation state: the rise of regional economies*. New York: The Free press.
388. Oxfam (2016). *Gospodarstvo za 1 %: Oxfamovo poročilo št. 210*. Ljubljana: založba /*cf.
389. Pajnik, M. in Sauer, B. (ur.). (2018). *Populism and the Web: communicative practices of parties and movements in Europe*. Abingdon; New York :Routledge.
390. Panitch, L in Gindin, S. (2013). *The making of global capitalism: the political economy of American empire*. London, New York: Verso.
391. Parekh, B. (1994). The Cultural Particularity of Liberal Democracy. V David Held (ur.), *Prospects for Democracy* (str. 156–175). Cambridge: Polity Press.
392. Park, S. A. (2011). 2011. "An Exploratory Study on the Social capital formative of Italian Social Enterprises. *Journal of Community Welfare* (38), 301–329.
393. Pašukanis, E. (2014). *Splošna teorija prava in marksizem*. Ljubljana: Sophia.
394. Peck, J. (2001). *Workfare States*. New York: Guilford Press.
395. Perelman, M. (2004). *The invention of capitalism: classical political economy and the secret history of primitive accumulation*. Durham; London: Duke University Press.
396. Pierson, C. (2004). *The Modern State* (Second Edition). London, New York: Routledge.
397. Pikalo, J. (1997). V drobovju liberalne demokracije. *Teorija in praksa*, 34(1), 39–52.

398. Pikalo, J. (2003). *Neoliberalna globalizacija in država*. Ljubljana: Sophia.
399. Pikalo, J. (2009). Kozmopolitska demokracija: včeraj, danes, jutri, nikoli več? *Teorija in praksa*, 46(5), 559–576.
400. Piketty, T. (2015). *Kapital v 21. stoletju*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
401. Piore, J. M. and Sabel, F. C. (1984). *The Second Industrial Divide*. New York: Basic Books.
402. Plehwe, D. (2009). Introduction. V P. Mirowski in D. Plehwe (ur.), *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective* (str. 1–42). Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press.
403. Plehwe, D. (2017). Neoliberal think tanks and the crisis. V R. E. Backhouse, B. W. Bateman, T. Nishizava in D. Plehwe (ur.), *Liberalism and the Welfare State: Economists and Arguments for the Welfare State* (). New York, NY: Oxford University Press.
404. Podvršič, A. (2018). Evroobmočje in periferizacija slovenskega gospodarstva. V M. Stanojević in S. Furlan (ur), *(Ne)dostojno delo. Prekarizacija standardnega in nestandardnega zaposlovanja v Sloveniji* (str. 25–51). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
405. Polanyi, K. (2008). *Velika preobrazba: politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: založba /*cf.
406. Politikis. (2013, oktober). Prisluhi in Tomaž Lovše: Z Ivico Todoricem tudi o Janku Medji! Dostopno prek <http://www.politikis.si/2013/10/prisluhi-in-tomaz-lovse-z-ivico-todoricem-tudi-o-janku-medji/>
407. Porpora, D. V. (2013). Morphogenesis and Social Change. V M. Archer (ur.), *Social Morphogenesis* (str. 25–37). Cham: Springer.
408. Poulantzas, N. (1969). The problem of the capitalist state. *New Left Review*, 58 (november-december), 67–78.
409. Poulantzas, N. (1976a). The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau. *New Left Review*, 95 (januar-februar), 63–83.
410. Poulantzas, N. (1976b). *Classes in Contemporary Capitalism*. London: NLB.
411. Poulantzas, N. (2008). *The Poulantzas Reader: Marxism, Law and the State*. London, New York: Verso.
412. Poulantzas, N. (2014). *State, Power, Socialism*. London, New York: Verso.

413. Ptak, R. (2015). Neoliberalism in Germany. Revisiting the Ordoliberal Foundations of the Social Market Economy. V P. Mirowski in D. Plehwe (ur.), *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective* (str. 98–138). Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press.
414. Računsko sodišče [RS]. (2020). Računsko sodišče Republike Slovenije. O nas. Dostopno prek <http://www.rs-rs.si/o-racunskem-sodiscu/o-racunskem-sodiscu/o-nas/>
415. Rancière, J. (2005). *Nerazumevanje: Politika in filozofija*. Ljubljana: Založba ZRC.
416. Rancière, J. (2014). *Hatred of Democracy*. London, New York: Verso.
417. Razsa, M. in Kurnik, A. (2012). The Occupy Movement in Žižek's hometown: Direct democracy and a politics of becoming. *American Ethnologist*, 39(2), 238–258.
418. Ribač, M. (2018). *Vznik javnosti v času množičnih protestov v Sloveniji leta 2012 in 2013* (doktorska disertacija). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
419. Ritzer, G. (1996). *The McDonaldization of Society: An Investigation into the Changing Character of Contemporary Social Life*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
420. Rizman, R. (2005). Globalizacija in nacionalna država – razsežnosti in paradoksi njunega medsebojnega razmerja. *Teorija in praksa*, 42(4–6), 579–593.
421. Rizman, R. (2006a). Kaj prinaša globalizacija nacionalni državi? V M. Haček in D. Zajc (ur.) *Demokracija v globalizaciji – globalizacija v demokraciji* (str. 11–28). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
422. Rizman, R. (2006b). *Uncertain path: democratic transition and consolidation in Slovenia*. College Station: Texas A&M University Press.
423. Rizman, R. (2008). *Globalizacija in avtonomija: prispevki za sociologijo globalizacije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
424. Rizman, R. (2010). Globalizacija – odprta sociološka agenda. *Teorija in praksa*, 47(2-3), 374–391.
425. Roberts, M. (2017). Inequality after 150 years of Capital. Michael Roberts Blog [Blog]. Dostopno prek <https://thenextrecession.wordpress.com/2017/02/19/inequality-after-150-years-of-capital/>
426. Roberts, M. (2020). Wealth or Income? Michael Roberts Blog [Blog]. Dostopno prek <https://thenextrecession.wordpress.com/2020/07/15/wealth-or-income/>

427. Rodrik, D. (2012). *The globalization paradox: democracy and the future of the world economy*. New York; London: W. W. Norton.
428. Rojec, M., Šušteršič, J., Vasle, B., Bednšaš, M. in Jurančič J. (2004). The Rise and Decline of Gradualism in Slovenia. *Post-Communist Economies*, 16(4), 459–482.
429. Rosanvallon, P. (2013). *Counter-democracy: politics in an age of distrust*. Cambridge, New York: Cambridge University Press
430. Rose, N. (1996). Governing enterprising individuals. V N. Rose (ur.), *Inventing ourselves: Psychology, power and personhood* (150–169). Cambridge: Cambridge University Press.
431. RTV. SLO (2016, 16. junij). Cerar: Drugi tir bomo zgradili, to je definitivna odločitev vlade. *RTV. SLO*. Dostopno prek <https://www.rtv slo.si/slovenija/cerar-drugi-tir-bomo-zgradili-to-je-definitivna-odlocitev-vlade/395919>
432. Runciman, D. (1997). *Pluralism and the Personality of the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
433. Runciman, D. (2018). *How Democracy Ends*. New York: Basic books.
434. Rus, V. (2001). *Podjetizacija in socializacija države*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
435. Russell, D. J. (2007). *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. New York: Oxford University Press.
436. Rutar, T (2016). *Sodobni zagovor historičnega materializma: sociologija, zgodovina, filozofija*. Ljubljana: Sophia.
437. Sartori, G. (1987). *The theory of democracy revisited*. Chatham: Chatham House Publishers.
438. Sassen, S. (1996). *Losing control? Sovereignty in an age of globalization*. New York: Columbia University Press.
439. Schattschneider, E. E. (1965). *The semisovereign people: a realist's view of democracy in America*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
440. Schmitt, C. (2007). *The Concept of the Political*. Chicago: University of Chicago Press.
441. Scholte, J. A. (2005). *Globalization: a critical introduction*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.

442. Sinclair, T. J. (2005). *The New Masters of Capital: American Bond Rating Agencies and the Politics of Creditworthiness*. Ithaca: Cornell University Press.
443. Siol. (2013). "Vlada vesela prodaje Heliosa, privatizacija bo tekla naprej". *Siol.net*. Dostopno prek <https://siol.net/posel-danes/novice/vlada-vesela-prodaje-heliosa-privatizacija-bo-tekla-naprej-video-162725>
444. Siol. (2014). Ministrstvo za gospodarstvo ni vložilo kazenske ovadbe v primeru Helios. *Siol.net*. Dostopno prek <https://siol.net/posel-danes/novice/ministrstvo-za-gospodarstvo-ni-vlozilo-kazenske-ovadbe-v-primeru-helios-82454>
445. Skocpol, T. (1997). Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research. V P. B. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol (ur.), *Bringing the State Back In* (str. 3–43). Cambridge, New York: Cambridge University Press.
446. Skocpol, T., Evans, P.B., Rueschemeyer, D. (1997). Preface. V P. B. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol (ur.), *Bringing the State Back In* (str. vii–x). Cambridge, New York: Cambridge University Press.
447. Slobodian, Q. (2018). *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge, London: Harvard University Press.
448. Služba Vlade Republike Slovenije za lokalno samoupravo in regionalno politiko [OPRČV]. (2008). Operativni program razvoja človeških virov za obdobje 2007–2013. Dostopno prek <http://www.eu-skladi.si/kohezija-do-2013/ostalo/brosure/OP-RCV.pdf>
449. Spybey, T. (1996). *Globalization and World Society*. Cambridge: Polity Press.
450. Stanković, P. (2001). *Družbena struktura in človekovo delovanje: kaj prinaša sinteza dveh pristopov sociološki teoriji?* Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
451. Stanojević, M. (2010). Social pacts in Slovenia. V P. Philipe, M. Keune in D. Natali (ur.), *After the euro enlargement: social pacts in the EU* (str. 317–344). Brussels: European Trade Union Institute.
452. Stanojević, M. (2014). Conditions for a neoliberal lturn. The cases of Hungary and Slovenia. *European Journal of Industrial Relations*, 20(2), 1–16.
453. Stanojević, M. (2015). Sindikalne strategije v obdobju krize. *Teorija in praksa*, 52(3), 394–416.
454. Stanojević, M. in Furlan, S. (2018). Uvod: Dostojno delo za vse? V M. Stanojević in S. Furlan (ur), *(Ne)dostojno delo. Prekarizacija standardnega in*

nestandardnega zaposlovanja v Sloveniji (str. 5–24). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.

455. Stanonik, B. (2000). Ugotavljanje pripravljenosti na reformo državne uprave. *Teorija in praksa*, 37(2), 294–315.
456. Statistični urad Republike Slovenije [SURS]. (2015). Največ izdatkov za socialno zaščito: 18,0 % BDP. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/5704>
457. Statistični urad Republike Slovenije [SURS]. (2018). *Gospodarstvo sestavljajo predvsem mala in srednje velika podjetja*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/7769>
458. Statistični urad Republike Slovenije [SURS]. (2020a). *Primanjkljaj in dolg države, Slovenija, letno. Bruto domači proizvod, Slovenija, letno*. [Podatkovni portal SI-STAT]. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://pxweb.stat.si/SiStat>
459. Statistični urad republike Slovenije [SURS]. (2020b). *Demografija podjetij, Slovenija, letno*. [Podatkovni portal SI-STAT]. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://pxweb.stat.si/SiStat>
460. Statistični urad republike Slovenije [SURS]. (2020c). *Število podjetij, Slovenija, letno*. [Podatkovni portal SI-STAT]. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://pxweb.stat.si/SiStat>
461. Statistični urad republike Slovenije [SURS]. (2020č). *Stopnja tveganaj revščine, Slovenija, letno*. [Podatkovni portal SI-STAT]. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://pxweb.stat.si/SiStat>
462. Statistični urad republike Slovenije [SURS]. (2020d). *Izdatki države za socialno zaščito, Slovenija, letno*. [Podatkovni portal SI-STAT]. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://pxweb.stat.si/SiStat>
463. Statistični urad republike Slovenije [SURS]. (2020e). *Izdatki države za zdravstvo, Slovenija, letno*. [Podatkovni portal SI-STAT]. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://pxweb.stat.si/SiStat>
464. Statistični urad republike Slovenije [SURS]. (2020f). *Neenakost glede na dohodek, Slovenija, letno*. [Podatkovni portal SI-STAT]. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://pxweb.stat.si/SiStat>

465. Statistični urad republike Slovenije [SURS]. (2020g). *Delovno aktivno prebivalstvo, naraščanje števila samostojnih podjetnikov, Slovenija, letno*. [Podatkovni portal SI-STAT]. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://pxweb.stat.si/SiStat>
466. Stiglitz, J. E. (2016). The new era of monopoly is here. *The Guardian*. Dostopno prek <https://www.theguardian.com/business/2016/may/13/-new-era-monopoly-joseph-stiglitz>
467. Streeck, W. (2010). *E Pluribus Unum? Varieties and Commonalities of Capitalism*. MPIfG Discussion Paper 10/12 Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung.
468. Streeck, W. (2011). The Crises of Democratic Capitalism. *New Left Review* (71) (september, oktober), 5–29.
469. Streeck W. (2014) The politics of exit: On Peter Mair, ruling the void: The hollowing of Western democracy. *New Left Review* (88), 121–129.
470. Streeck, W. (2015a). *The Rise of the European Consolidation State*. MPIfG Discussion Paper 15/1. Köln: Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung.
471. Streeck W (2015b) Comment on Wolfgang Merkel, ‘Is capitalism compatible with democracy?’ *Zeitschrift Für Vergleichende Politikwissenschaft*, 9(1–2), 49–60.
472. Streeck, W. (2016). *How will capitalism end. Essays on a Failing System*. London, New York: Verso.
473. Streeck, W. (2017a). *Buying Time. The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. London, New York: Verso.
474. Streeck, W. (2017b) What about capitalism? Jürgen Habermas’s project of a European democracy. *European Political Science*, 16(2), 246–253.
475. Streeck, W. in Mertens, D. (2013). Public Finance and the Decline of State Capacity in Democratic Capitalism. V A. Schäfer in W. Streeck (ur.), *Politics in the age of austerity* (str. 26–58). Cambridge, Malden: Polity Press.
476. Svetlik, I. (2010, 18. november). Pavšalne sodbe niso dovolj. *Mladina*. Dostopno prek <https://www.mladina.si/52370/pavsalne-sodbe-niso-dovolj/>
477. Svetovna banka [SB]. (2020). Life expectancy at birth, total (years) - United States. Dostopno prek <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=US>

478. Sweezy, M. P. (1994). The Triumph of Financial Capital. *Monthly Review*. Dostopno prek <https://monthlyreview.org/1994/06/01/the-triumph-of-financial-capital/>
479. Sweezy, M. P. (1997). More (or Less) on Globalization. *Monthly Review*. Dostopno prek <https://monthlyreview.org/1997/09/01/more-or-less-on-globalization/>
480. Šetinc Pašek, M. (2019, 6. junij). Brezno: Sanacija slovenskih bank – Slovenija poskusni zajček Evropske komisij. RTV. SLO. Dostopno prek <https://www.rtv slo.si/gospodarstvo/brezno-sanacija-slovenskih-bank-slovenija-poskusni-zajcek-evropske-komisije/491132>
481. Šumonja, M. (2018). The Habermas-Streeck debate revisited: Syriza and the illusions of the left-Europeanism. *Capital & Class*.
482. Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham: Open University Press.
483. Tetičkovič, L. (2019, 6. september). Kdo vodi omrežje moči, na katerega so naleteli Šarčevi vaški fantje? *Svet* 24. Dostopno prek <https://novice.svet24.si/clanek/novice/slovenija/5d7246a5c735f/kdo-vodi-omrezje-moci-na-katerega-so-naleteli-sarcevi-vaski-fantje>
484. Štamfelj, D. (2009). *Novi javni menedžment v državni upravi: primer Upravne enote Kočevje* (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
485. Therborn, G. (1977). The Rule of Capital and the Rise of Democracy. *New Left Review*, (103), 3–41.
486. Therborn, G. (1978). *What Does the Ruling Class do When it Rules?: State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism*. London: NLB.
487. Tomlinson, J. (1991). *Cultural Imperialism: A Critical Introduction*. London: Pinter.
488. Tomlinson, J. (1999). *Globalization and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
489. Tooze, A. (2018a). “Cruelly Absent Grandeur”? Democracy’s Twenty-First-Century Histories. *Geschichte und Gesellschaft*, 44(3), 466–490.
490. Tooze, A. (2018b). *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*. New York: Viking.
491. Tribe, K. (2015). Liberalism and Neoliberalism in Britain, 1930–1980. V P. Mirowski in D. Plehwe (ur.), *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the*

- Neoliberal Thought Collective* (str. 68–97). Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press.
492. Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj [UMAR]. (2012). *Ekonomski izzivi*. Dostopno prek: https://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/izzivi/2012/EI-2012.pdf
493. Unkovski-Korica, V. (2015). Self-management, development and debt: The rise and fall of the 'Yugoslav experiment'. V. S. Horvat in I. Štiks (ur.), *Welcome to the desert of post-socialism. Radical politics after Yugoslavia* (str. 21–43). London, New York: Verso.
494. Uredba o notranji organizaciji, sistemizaciji, delovnih mestih in nazivih v organih javne uprave in v pravosodnih organih. (2003). Sprejeta na Vladi RS, v veljavi od 19. junija. Uradni list RS, št. 58/03. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=URED2954>
495. Urry, J. (2012). *Global Complexity*. Cambridge: Polity.
496. Ustava republike Slovenije. (1991 in dop. 2016). *Uradni list Republike Slovenije* št. 75/16. 30 november. Dostopno prek <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=USTA1>
497. Van Horn, R. (2015). Reinventing Monopoly and the Role of Corporations. The Roots of Chicago Law and Economics. V P. Mirowski in D. Plehwe (ur.), *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective* (str. 204–237). Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press.
498. Van Horn, R. in Mirowski, P. (2015). The Rise of the Chicago School of Economics and the Birth of Neoliberalism. V P. Mirowski in D. Plehwe (ur.), *The Road from Mont Pèlerin. The Making of the Neoliberal Thought Collective* (str. 139–178). Cambridge (Mass.); London: Harvard University Press.
499. Vázquez-Arroyo, A. Y. (2008). Liberal Democracy and Neoliberalism: A Critical Juxtaposition. *New Political Science*, 30(2), 127-159.
500. Verbič, M., Srakar, A., Majcen, B. in Čok, M. (2016). Slovenian public finances through the financial crisis. *Teorija in praksa*, 53(1), 203–227.
501. Vezovnik, A. (2009). *Diskurz*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
502. Vincent, A. (1987). *Theories of the state*. Oxford; New York: Basil Blackwell.
503. Vlada Republike Slovenije [Vlada RS]. (1997). Strategija za vključevanje Republike Slovenije v Evropsko unijo.

504. Vlada Republike Slovenije [SGRS]. (2001). *Slovenija v novem desetletju: trajnost, konkurenčnost, članstvo v EU: strategija gospodarskega razvoja Slovenije 2001-2006*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.
505. Vlada Republike Slovenije [SRS]. (2005). *Strategija razvoja Slovenija*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj. Dostopno prek https://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/projekti/02_StrategijarazvojaSlovenije.pdf
506. Vlada Republike Slovenije [Vlada RS]. (2006). *Okvir gospodarskih in socialnih reform za povečanje blaginje v Sloveniji*. Ljubljana: Služba Vlade Republike Slovenije za razvoj.
507. Vlada Republike Slovenije [SIS]. (2010). Slovenska izhodna strategija 2010-2013.
508. Vlada Republike Slovenije [SRSP]. (2013). Strategija razvoja socialnega podjetništva za obdobje 2013-2016.
509. Vlada Republike Slovenije [SRS]. (2017). Strategija razvoja Slovenije 2030. Ljubljana: Služba Vlade Republike Slovenije za razvoj in evropsko kohezijsko. Dostopno prek https://www.gov.si/assets/vladne-sluzbe/SVRK/Strategija-razvoja-Slovenije-2030/Strategija_razvoja_Slovenije_2030.pdf
510. Vodopivec, N. (2012). Samo odgovornost – paradigma sodobne modernizacije: Izziv ali grožnja. V: A. Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti. (Vpogledi, 6)* (str. 223–245). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
511. Vodopivec, N. (2017). Creativity in Production and Work: Experiences from Slovenia. *Traditiones*, 46(1–2), 127–147.
512. Vodopivec, N. (2019). Visions of the future and social changes in Slovenia: Entrepreneurship, Social Entrepreneurship and Social Experimentation. *Glasnik SED*, 58(3-4), 39-50.
513. Vodovnik, Ž. (2009). Vrnitev k praxisu in mišljenju revolucije - prispevek k razpravi o prihodnosti demokracije. *Teorija in praksa*, 46(5), 577–592.
514. Vodovnik, Ž. (2015). *Demokracija kot glagol*. Ljubljana: Krtina.
515. Vogrinc, J. (2015). *Pojmovne prikazni: rešeto humanistike*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
516. Wacquant, L. (2008). *Zapori revščine*. Ljubljana: založba /*cf.

517. Wacquant, L. (2010). Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity. *Sociological Forum*, 25(2), 197–220.
518. Wacquant, L. (2012). The punitive regulation of poverty in the neoliberal age. *Criminal Justice Matters*, 89(1), 38–40.
519. Wallerstein, I. (2006). Uvod v analizo svetovnih sistemov. Ljubljana: založba /*cf.
520. Weber, M. (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.
521. Weber, M. (1978). *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
522. Weßels, B. (2018). Political Inequality in Voting. V W. Merkel in S. Kneip (ur.), *Democracy and Crisis: Challenges in Turbulent Times* (str. 49–69). Cham: Springer.
523. Whyte, J. (2019). *The Morals of the Market. Human Rights and the Rise of Neoliberalism*. London, New York: Verso.
524. Williams, K. Hasla, C. in Williams, J. (1992). Ford versus 'Fordism': the beginning of mass production? *Work, Employment and Society*, 6(4), 517–555.
525. Wodak, R., KhosraviNik, M. in Mral, B. (2013). *Right-wing populism in Europe: politics and discourse*. London: Bloomsbury.
526. Wolfe, A. (1980). *The limits of legitimacy: political contradictions of contemporary capitalism*. New York: Free Press.
527. Yin, R. K. (2009). *Case study research: design and methods*. Los Angeles: Sage.
528. Yunus, M. (2007). *Creating a World without Poverty: Social Business and the Future of Capitalism*. New York: Public Affairs.
529. Zajc, D. (2013). Razpad vlad in oblikovanje novih koalicij v Sloveniji v obdobju 2008–2013. *Teorija in praksa*, 50(5-6), 753–769.
530. Zajc, D. Kropivnik, S. in Kustec Lipicer, S. (2012). *Od volilnih programov do koalicijskih pogodb*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
531. Zakaria, F. (1997). The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), 22–43.
532. Zakon o integriteti in preprečevanju korupcije – ZintPK. (2010). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 5. junija. Dostopno prek <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5523>

533. Zakon o javnih uslužbencih – ZJU. (2002). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 13. julija. Dostopno prek <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO3177>
534. Zakon o javno-zasebnem partnerstvu – ZJZP. (2006). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 7. marca 2007. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4323>
535. Zakon o socialnem podjetništvu – ZsocP. (2011). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 2. aprila. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO6175>
536. Zakon za uravnoteženje javnih financ – ZUJF. (2012). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi 31. maja. Dostopno prek <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO6388>
537. Zakon o ratifikaciji Sporazuma o ustanovitvi Medameriške investicijske korporacije – MSMIK. (2018). Sprejet v Državnem zboru Republike Slovenije, v veljavi od 28. decembra Dostopno prek <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2019-02-0002/zakon-o-ratifikaciji-sporazuma-o-ustanovitvi-medameriske-investicijske-korporacije-msmik>
538. Zakonjšek, J. (producent in režiser) (2015). *Do vrha in nazaj*. Slovenski filmski center, Arsimedia.
539. Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje [ZRSZ]. (2008). Letno poročilo zavoda rs za zaposlovanje za leto 2007. Ljubljana: ZRSZ.
540. Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje [ZRSZ]. (2014). Poslovno poročilo za leto 2013. Ljubljana: ZRSZ.
541. Zavod Republike Slovenije za zaposlovanje [ZRSZ]. (2018). Poslovno poročilo za leto 2017. Ljubljana: ZRSZ.
542. Žerdin, A. (2005). *Omrežje slovenske ekonomske elite* (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
543. Žerdin, A. (2012). *Vpliv zamenjave politične elite na omrežje ekonomske elite: primer Slovenije po volitvah 2004* (doktorska disertacija). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
544. Žerdin, A. (2018). *Ujetniki omrežij. Priročnik za samopomoč v omreženem svetu z zelo dolgim uvodom. Eseji o hobotnici, ujeti v pajkovo mrežo*. Ljubljana: UMco.

545. Žvokelj Jazbinšek, K., Premelč, M., Kranjc, M., Berzelak, N., Brečko, B., Jevšek Pezdri, A., Šušteršič, J. in Šušteršič, S. (2017). Vrednotenje ukrepa samozaposlovanja aktivne politike zaposlovanja v obdobju 2007-2013. Končno poročilo. Dostopno prek https://www.ess.gov.si/files/9960/Koncno_vrednotenje_ukrepa_samozaposlovanja_2007_2013.pdf

IMENSKO KAZALO

Althusser, Louis 37, 39, 65

Anderson, Perry 11, 27, 35, 55, 58

Anderson, Benedict 42

Archer, Margaret 20

Aristotel 26, 42, 43, 50, 182

Beck, Ulrich 67, 86

Bellamy Foster, John 71

Bembič, Branko 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 136, 138, 141

Bhaskar, Roy 20

Block, Fred 31, 37, 38

Boltanski, Luc 106

Bratušek, Alenka 131, 132, 138, 140, 157, 158

Brenner, Robert 32, 38, 71

Breznik, Marija, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 140, 174

Brown, Wendy 15, 100, 102, 103, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 180

Cerar, Miro 132, 133, 161, 170, 176

Cerny, Philip 13, 20, 87, 93, 94, 95, 99, 100, 102, 104, 179, 180

Chiapello, Eve 106

Cipek, Tihomir, 194, 195, 200, 209

Considine, Mark 71, 72, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 150, 185, 188

Crouch, Colin 13, 14, 15, 97

Debenjak, Božidar 21

Dragoš, Srečo 145, 146, 147, 148

Drenovec, Franček 125, 126, 128, 129, 130, 132, 134, 135, 138, 140

Dupuis-Déri, Francis 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55

Engels, Friedrich 21, 29, 36, 54, 55, 91, 186, 188

Foucault, Michel 19, 22, 23, 62, 63, 65, 85, 100, 105, 109, 111, 186, 187, 199

Friedman, Milton 63, 73

Fukuyama, Francis 11, 12

Furlan, Sašo 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 140, 174

George, Susan 13, 111, 112, 116

Gerstenberger, Heide 33, 34, 35, 42, 87, 88

Giddens, Anthony 19, 20, 66, 68, 102

Graeber, David 14, 49, 50, 51, 52, 53, 54

Gramsci, Antonio 22, 37, 75, 188

Habermas, Jürgen 14, 17, 47, 56, 76, 79, 80, 81, 83

Harvey, David 12, 14, 26, 32, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 73, 74, 100, 108, 153

Hayek, Friedrich 62, 63, 72, 73, 209

Heinrich, Michael 31, 32, 33, 34, 38, 47, 58, 61

Hilferding, Rudolf 70

Hirsch, Joachim 11, 12, 13, 31, 33, 34, 35, 37, 41, 42, 45, 46, 47, 56, 58, 59, 60, 68, 74, 75, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 99, 100, 102, 104, 107, 108, 109, 111, 117, 141, 145, 150, 153, 178, 183, 185, 189, 199, 207, 209

Huntington, Samuel P. 11, 12, 14

Husson, Michel 68, 87, 88, 89, 100

Janša, Janez 121, 123, 124, 126, 127, 130, 131, 134, 135, 136, 138, 139, 154, 155, 156, 160, 169, 170, 175, 176, 180, 182, 206, 207

Jessop, Bob 11, 13, 22, 26, 27, 28, 30, 31, 37, 39, 40, 69, 70, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 99, 102, 104, 108, 111

Klein, Naomi 74, 121

Lapavitsas, Costas 70, 71

Lenin, Vladimir Iljič Uljanov 30, 37, 70, 208

Lorenčič, Aleksander 122, 123

Lukšič, Igor 28, 48, 49, 51, 55, 58, 75, 108, 160

Madison, James 46, 49, 50, 52, 73

Mair, Peter 15, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 171

Manin, Bernard 43, 44, 45, 47, 49, 52, 53, 56, 61

Marx, Karl 20, 21, 24, 25, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 41, 92, 100, 108, 109, 121, 185, 189, 199

Mastnak, Tomaž 13, 15, 16, 53, 54, 55, 62, 63, 64, 74, 100, 114, 115, 116, 118, 193, 194

Mazzucato, Mariana 13, 102

Meiksins Wood, Ellen 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59

Mencinger, Jože 122, 123, 124, 125, 126, 127, 134, 135, 138

Merkel, Wolfgang 76, 77, 78, 79, 82, 171

Miliband, Ralph 30, 61

Mirowski, Philip 62, 63, 64, 74, 204

Mouffe, Chantal 14, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198

Mounk, Yascha 14, 184, 191, 192, 193

Mramor, Dušan 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136

Mudde, Cas 191, 192, 193, 194

Offe, Claus 14, 29, 30, 31, 37, 38, 39, 40, 44, 47, 58, 59, 60, 61, 68

Pahor, Borut 128, 129, 130, 136, 160, 170, 175

Parekh, Bhikhu 45, 46, 47, 48, 52, 53, 56

Pašukanis, Evgenij 31

Pikalo, Jernej 12, 45, 46, 48, 56, 58, 60, 61

Piketty, Thomas 11, 14, 74

Polanyi, Karl 36, 56

Poulantzas, Nicos 11, 30, 31, 156, 180

Rancière, Jacques 14

Rizman, Rudi 66, 67, 68, 162, 180

Rosanvallon, Pierre 13, 14, 117, 118, 172

Runciman, David 15, 28

Rus, Veljko 13, 71, 72, 100, 101

Rutar, Tibor 20, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40

Sassen, Saskia 116

Stanojević, Miroslav 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 169

Streeck, Wolfgang 12, 13, 17, 25, 26, 68, 76, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 104, 114, 115, 117, 137, 138, 141, 179, 183, 189, 199, 209

Therborn, Goran 12, 31, 37, 39, 40, 56

Vázquez-Arroyo, Antonio Y. 114, 116, 118, 119, 120

Vodovnik, Žiga 44, 47, 51

Wallerstein Immanuel 11, 41, 108, 181

Weber, Max 27, 28, 99

Wolfe, Alan 14, 45, 46, 48, 58

Žerdin, Ali 127, 153, 154, 155, 160

STVARNO KAZALO

Aktivne politike zaposlovanja 101, 104, 146, 149, 150, 168, 180, 187, 204, 205, 207

Deležniki 15, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 162, 175, 176, 177, 178, 183, 189, 201, 203, 205, 206, 207

Demarhija 72, 73, 209

Depolitizacija 13, 82, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 141, 162, 172, 173, 174, 178, 179, 182, 187, 189, 201, 203, 205

Društvo Mont Pelerin 62, 63, 73

Država blaginje 85, 86, 87

Država dolga 95, 96, 97

Financionalizacija 70, 71, 75, 79, 83, 95, 97, 107, 112, 204

Fordizem 13, 17, 68, 69, 70, 75, 85, 86, 89, 91, 92, 95, 107, 204

Globalizacija 13, 17, 66, 67, 68, 75, 87, 89, 92, 93, 95, 96, 186, 192, 204

Kapitalistična država 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 185, 186, 187, 188, 189, 190

Kapitalizem 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 185, 186, 187, 188, 189, 190

Kolokvij Walter Lippmann 62, 73

Koncentracija kapitala 11, 12, 16, 17, 18, 19, 25, 33, 35, 41, 56, 61, 66, 68, 71, 74, 75, 77, 83, 84, 85, 87, 95, 99, 102, 107, 108, 109, 110, 117, 118, 119, 121, 140, 141, 145, 150, 152, 153, 161, 162, 172, 173, 175, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 188, 189, 190, 199, 200, 204, 205, 206, 207, 208, 209

Konkurenčna država 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95

Cerny in konkurenčna država 93, 94, 95

Hirsch in konkurenčna država 89, 90, 91

Jessop in konkurenčna država 91, 92, 93

Konsolidirajoča se država 96, 98, 99

Liberalna demokracija 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61

Liberalna demokracija in kapitalistična država 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61

Ljudstvo 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 72, 73, 80, 97, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 162, 163, 164, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, 183, 184, 187, 189, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 209, 210

Morfogenetski pristop 20, 21, 203

Neoliberalizem 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75

Neoliberalna hegemonija 74, 75

Novi javni menedžment 71, 72, 101, 103, 142, 143, 144, 145, 177, 179, 186, 201, 203, 204, 205, 207

Neoliberalna kapitalistična podjetniška država 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110

Populizem 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198

Post-demokracija 15, 194

Postfordizem 13, 17, 68, 69, 70, 75, 89, 91, 92, 95, 107, 204

Slovenija

Tranzicija 121, 122, 123, 124, 125, 126

Država dolga 133, 134, 135, 136, 137

Konsolidirajoča se država 137, 138, 139, 140, 141

Konkurenčna država 133, 134, 140, 141

Slovenija in akumulacija prek razlaščenja 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161

Slovenija in podjetniška država 141, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153

Slovenija in kriza liberalne demokracije 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184

Slovenija in padec volilne udeležbe 162, 163, 164, 165, 166

Tehnokracija 15, 17, 79, 80, 84, 117, 139, 166, 172, 173, 174, 189, 192, 201, 202, 203, 205, 207

Varčevanje 94, 98, 99, 108, 109, 113, 114, 122, 130, 131, 132, 134, 138, 139, 141, 147, 149, 172, 174, 179, 181, 182, 185, 201, 202, 206

Zombi demokracija 15